

Бібліотека
школьника

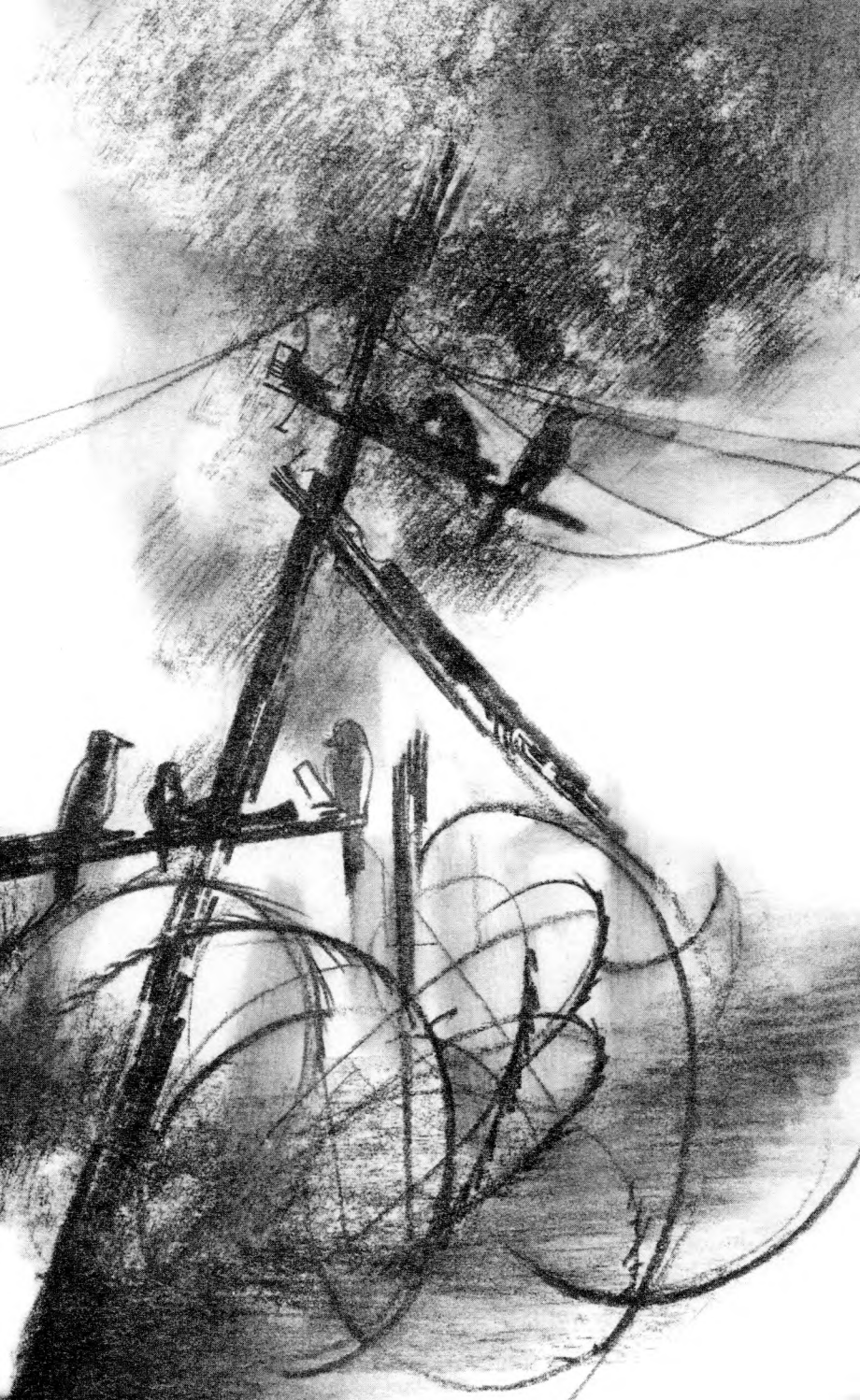
Іван Чыгрынаў

Апавяданні

Бібліотека
школьника

САМЫ ШЧАСЛІВЫ ЧАЛАВЕК

Сонца забарылася нечага і пакуль разлівала па небасхіле адну ружовую чырвань. Была нядзеля, і ніхто не адважваўся парушаць ранішняй цішы. Толькі днявальныя лянiва сноўдалі паміж парусiнавых палатак, падчышчалі, мякка шоргаючы мётламі, пясчаныя лінейкі, налівалі ў дубовыя двухдонкі халодную ваду.

Ад дзяржаўнай граніцы, што была не больш як за паўтара кіламетра ад лагера, сённа чамусьці не далятала ніводнага гуку, які мог бы насцярожыць чалавека.

Палаткі стаялі ўздоўж самай шырокай, пасыпанай жвірам лінейкі. У рэдкім тумане яны нагадвалі нечым парусы, што паднялі над сваімі лодкамі рыбакі, перад тым як адплысці ад берага.

Аляксей Балаш стаяў пад абшарпаным, выцвілым грыбком і чакаў, пакуль чырвонаармеец Казакоў, з якім яму выпала гэты раз дняваліць, падмятаў пляцоўку. Казакоў павінен быў стаць замест яго пад грыбок. Але той усё, нібы наўмысна, марудзіў, і Аляксея гэта злавала.

Аляксей не вытрымаў, гукнуў:
— Варушышся ты там, як мяла!
— А што? — пазяхнуў Казакоў.
— Можа, яшчэ і памагчы?
— Я сваё сам зраблю...

Абодва злавалі ціха, каб не разбудзіць каго.

Нарэшце вынырнула з-за пагоркаў сонца. Ма-каўкі маладых сасонак — смалістыя шышкі, што не паспелі задзеравянець, — заблішчалі, як пазлацаныя, і першыя промні нячутна скочылі на пахаладзелую зямлю. Тады скалыхнуўся, нібы ад ветру, туман, які плаваў на ўзлеску, стала відно, як там, дзе яго секанулі сонечныя промні, замітусіліся драбнютка пылінкі.

Аляксей зняў з пояса нож, аддаў Казакову.

— Цяпер ты загарай, — засмяяўся ён. — Ды глядзі, каб нос зноў не аблупіўся.

Аляксей прайшоўся па лінейцы, размінаючы ногі, адшпіліў полаг палаткі — там соладка спалі, пасопваючы, таварышы. Аляксей пастаяў, паглядзеў, але зноў зашпіліў полаг. Яму раптам не захацелася лезці ў палатку з цяжкім паветрам, і ён адышоўся, сеў на лаўцы.

Мусіць, Аляксей ужо апошні раз быў за днявальнага. Праз тыдзень у яго канчаўся тэрмін службы — бралі яго ў армію не тады, як і аднагодкаў, і дэмабілізоўвалі не ўвосень, як звычайна, а ўлетку. Гэта яго радавала. Не тое каб служба ў цяжар была — проста хлопец спяшаўся дамоў.

Яшчэ нядаўна шмат гаварылі пра вайну, і Аляксей палохаўся, што яго дэмабілізуюць раней, чым пачнецца яна. У іхняй сям'і ўсе мужчыны былі на вайне: дзед — на японскай, бацька — на германскай, старэйшы брат таксама ваяваў — Аляксей ведаў, што ордэн брат атрымаў за Іспанію. Аляксею таксама хацелася мець ордэн — было такое тайнае жаданне.

Тым больш што вайну ён уяўляў сабе такою, якой паказвалі яе ў фільмах. Нават думалася, больш таго — хлопец быў упэўнены, што ў вайне ўдзел прымуць, можа, адны толькі пагранічнікі — за якое даабеддзе, калі пачнецца раніцой, яны разаб'юць немцаў, а там падымецца рабочы клас у самой Германіі, і тады... Хто ведае, можа, гэта самы зручны выпадак паквітацца з фашызмам! Але чатырнаццатага прыйшлі газеты, і там чорным па беламу напісана, што Германія таксама няўхільна захоўвае ўмовы савецка-германскага пакта аб ненападзенні, як і Савецкі Саюз... Пасля гэтага на граніцы нібы паспакайнела, чуткі і сапраўды больш не «мусіраваліся» — у арміі проста было забаронена гаварыць аб хуткай вайне, — і чырвонаармейцы перасталі падазрона прыслухоўвацца да гулу матораў, які ўвесь час даносіўся з таго боку.

* * *

Дзяжурным па лагеры быў Аляксеў зямляк, капітан Сітны, і Аляксей пазнаў яго па голасу, як той загаварыў з днявальнымі. Аляксей ведаў яго малодшага брата — вучыліся разам, нават у адзін дзень прызываліся, — і праз таго Сітнага пазнаёміўся з гэтым. Яны часта размаўлялі, і Аляксей ніколі не адчуваў над сабой капітанавай вышэйшасці. Паміж імі заўсёды была зямляцкая прыязнасць. Сітны нават чырванеў, калі чырвонаармеец Балаш выцягваўся перад ім.

Сітны падышоў і да Аляксея:

— Адстаяў сваё?

— Так точно.

Сітны ўсміхнуўся:

— Нябось адна твая нага яшчэ тут, а другая ўжо на Волзе?

— Цяпер паеду, таварыш капітан.

— Зайздросчу я табе...

— Праўда?

— Праўда, Алёшка...

Памаўчалі. Тады Аляксей сказаў:

— Сёння ж самая кароткая ноч.

— Але.

— Ды сонца неяк не спяшаецца ўгору, нібы хто стрымлівае яго...

Капітан Сітны паглядзеў на гадзіннік:

— Хутка ўжо чатыры.

— Учора Максім прыслаў ліст — яго таксама пускаюць дамоў.

— Мы, здаецца, таксама...

— Што, зноў у Баранавічы?

— Тут пакідаюць адзін батальён.

— Правільна, раз не патрэбны, навошта трымаць...

— А ты і сапраўды думаеш, што не патрэбны мы тут? — раптам зірнуў Аляксею ў вочы Сітны.

— Калі верыць паведамленню...

— Вось, вось!.. Калі верыць!

Аляксей паціснуў плячамі:

— Паслухай, Алёшка, мы з табой камуністы і будзем шчырыя ў нашай гаворцы, раз яна пачалася. — Сітны нібы зазлаваў. — Я не баюся ні за цябе, ні за сябе. Але баяцца, што і дрэва мае вушы, таксама не трэба. Вядома, там, наверху, відаць лепш... Але ж учора начальнік палітаддзела ездзіў да пагранічнікаў. Тыя гавораць зусім адваротнае. Немцы рыхтуюцца да вайны і вось-вось пачнуць. Так і лезуць да нас, адных правакацый не злічыць...

— Значыць, пісалі няпраўду?

Сітны сумна ўсміхнуўся:

— Цяпер нават можна пачуць, што ёсць усялякая праўда. Але ж гэта хлусня. Усім вядома, што праўда ніколі не рабіла шкоды.

Капітан развітаўся і пайшоў — у яго хапала клопатаў па дзяжурстве. Аляксей застаўся адзін. Капітанавы словы неяк непрыемна закранулі яго, і ён нібы ўпершыню адкрыццё для сябе зрабіў, што капітан Сітны ведае штосьці такое, чаго не ведае чырвонаармеец Балаш.

Аднекуль прыляцеў дзяцел і сеў на сасну, што стаяла крокаў за дзесяць ад палатак.

— Стук-стук-стук, стук-стук-стук...

На зямлю пачала церушыцца сасновая кара.

«Канаплянік», — падумаў Аляксей. Праз хвіліну на кусце жавіны, што буяў ля дашчанае сцяны ротнай капцёркі, запела берасцянка:

— Пінь-пінь, пінь-пінь...

Песня была звонкая, бадзёрая:

— Фыю... фыю... фыю...

— Ля-ля-ля, — не змаўкала берасцянка. — Дзі-дзі, дзі-дзі, ві-чую, ві-чую...

Аляксей ажно заслухаўся.

Уставала раніца...

* * *

Недзе далёка наперадзе вухнула раз, пасля другі, трэці... Аляксей нават пачуў высока над галавой характэрны шорах снарада. Але шорах гэты дайшоў да яго свядомасці як скрозь сон, быццам было нейкае соннае замарачэнне. Нават калі ўжо і за спіной у яго, можа, кіламетраў за пяць якіх, вухнула колькі разоў, ён не падумаў, што гэта рвуцца снарады. Тады загрымела зусім блізка, і Аляксей нарэшце ўскочыў, спалоханы, але не паспеў зрабіць і двух крокаў, як перад вачамі бліснуў агонь, падкінула крайнюю палатку. Другі снарад расшчапіў сасну, на якой сядзеў жвавы канаплянік, якраз пасярэдзіне, і дрэва абрынулася, падмінаючы пад сябе палаткі. Але Аляксей ужо не

чуў, як валілася дрэва, ён нават не чуў, як па лагеры рваліся адзін за адным снарады. Ён нібы аглух — адразу залажыла вушы, але тым не менш ён нейкі момант яшчэ стаяў, здранцвелы, і толькі пасля ўпаў ніцма.

Снарады калацілі зямлю доўга. Аляксей баяўся паварушыцца і ўвесь сціскаўся ад жаху, як камякі балюча білі па спіне, — яму здавалася, што гэта не камякі, а асколкі сякуць цела.

Артналёт скончыўся раптоўна, таксама як і пачаўся. Аляксей, яшчэ не верачы сабе, падняўся спачатку на карачкі, пасля стаў, хістаючыся, на ногі; твар яго ў гэты момант быў як у нежывога. Здранцвенне праходзіла паступова, але і пасля таго як ён пачаў азірацца па баках, пад каленкамі дрыжала і к горлу падступала моташнасць.

Палатак другога батальёна як і не было. Усё пераварочана — копаць, кроў ды пашматаныя чалавечыя целы.

Менш дасталася першаму батальёну, палаткі якога стаялі трохі ніжэй. Там цяпер бегалі напаўраздзетыя чырвонаармейцы, чуліся каманды. Для штабных баракаў ужо выстрайваліся роты. Аляксей таксама падаўся туды. Але крануўся з месца, як п'яны. Да яго адразу падскочыў нейкі камандзір, сунуў у рукі вінтоўку, сумку з патронамі і піхнуў у строй. Тым часам начальнік палітаддзела дывізіі, надзіва спакойны, хоць і бледны, з кропелькамі поту на скронях, штосьці гаварыў чырвонаармейцам — Аляксеева глухата яшчэ не прайшла, і ён дрэнна чуў. Нарэшце начальнік палітаддзела падаў каманду, і чырвонаармейцы, адразу парушыўшы строй, пабеглі, трымаючы вінтоўкі ў руках, па лясной дарозе, якая вяла ад лагера праз лес на граніцу, дзе не пераставала грамыхаць і адкуль даносіўся шум блізкага бою.

Аляксей бег амаль апошні. Ён увесь час бачыў перад сабой то белыя, то зялёныя спіны чырвонаармей-

цаў. Бегчы было лёгка, нягледзячы на тое, што сумка з патронамі адцягвала плячо. Чым хутчэй Аляксей бег, тым больш рабіўся спакойны. І не было ў яго душы ніякага страху. Але неўзабаве Аляксей адчуў, як тупы боль працяў яго нагу, і ён закульгаў, пачаў паступова адставаць ад чырвонаармейцаў. Праз нейкі момант ён ужо адзін кандыбаў па дарозе, але ўсё яшчэ спяшаўся.

Немцаў Аляксей убачыў на вялікай круглай паляне, якую абступалі з усіх бакоў густыя лазовыя кусты. Немцы ішлі насустрач яму і стралялі з аўтаматаў. Яны нават не цэліліся, проста стралялі перад сабой і ішлі на ўвесь рост. Аляксей кінуўся на зямлю і папоўз да невысокага пня, які ўбачыў збоку, крокі за тры адсябе. Першага свайго стрэлу ён не пачуў, толькі заўважыў, як паваліўся на зямлю шыракаплечы, рослы немец. Ад гэтага Аляксею стала радасна, і другога немца ён ужо браў на мушку з вясёлаю злосцю, падобнай на ўдачлівую зухаватасць. Можна, таму, што фашысты былі зусім блізка, страляў ён без промаху. Спачатку ворагі разгубіліся, нават запыніліся на момант, але затым зноў рушылі наперад, падыходзячы ўсё бліжэй і бліжэй да Аляксея. А Аляксей страляў па іх і страляў без продыху. Нарэшце патроны скончыліся. Тады Аляксей дастаў з сумкі, што ляжала побач, запасную абойму, глянуў на патроны і не спяшаючыся пачаў перазараджаць. У гэты момант ірванула зямлю. Аляксей адчуў, як штосьці моцна штурханула яго, ён ударыўся галавой аб пень і выпусціў з рук вінтоўку.

* * *

Апрытомнеў Аляксей, можа, праз гадзіну. На паляне ўжо не было немцаў. Адны забітыя валяліся на пажухлай траве, і апошні немец ляжаў усяго крокаў за трыццаць ад пня, з-за якога страляў Аляксей.

Панавала глухая цішыня.

Галава Аляксея была як налітая, і ўсё кружылася, хілілася да зямлі. У целе адчуваліся незвычайная лёгкасць і слабасць. Зліпаліся павекі, быццам перад сном пасля малацьбы.

Аляксей яшчэ раз акінуў позіркам нерухомыя постаці на паляне і раптам па-сапраўднаму зразумеў: гэта ж ён палажыў столькі ворагаў!

«А дзе ж астатнія? — падумаў ён. — Іх жа было больш. — І тады Аляксей нягучна, як хапіла сілы, засмаяўся, угалаве з'явілася радасная здагадка: — Значыць, яны павярнулі назад! Значыць, атака адбіта!» І чым даўжэй Аляксей прыслухоўваўся да цішыні, тым больш рады быў гэтай сваёй здагадцы, хоць яна ўжо і не надта вялікім адкрыццём была для яго, бо па-іншаму ён нават і не ўяўляў сабе зыходу першага бою. Цяпер яго хвалявала і радавала тое, што і ён, Аляксей Балаш, чырвонаармеец другога батальёна трыста сорок чацвёртага палка, мае непасрэднае дачыненне да сённяшніх падзей. На душы, нягледзячы на шматлікія раны, было хораша, і Аляксей адчуваў сябе, можа, самым шчаслівым чалавекам.

Яму балела, і ён не мог паварушыцца, толькі часта паднімаў галаву, глядзеў перад сабой і ўсё чакаў санітараў. Але санітары не ішлі, і Аляксей траціў прытомнасць, потым зноў ажываў, клікаў слабым голасам санітараў і дзівіўся, чаму не ідуць па яго.

Апошні раз да яго вярнулася свядомасць у канцы дня, у той момант, калі на паляне спыніўся вялізны крыты грузавік. З грузавіка выйшлі трое ў такіх жа мышастых мундзірах, якія былі і на тых, што ляжалі на паляне. Гэта прыехала пахавальная каманда. Але Аляксею ўжо дрэнна бачылася, у галаве ўсё блыталася і нельга было сабраць у адно думкі. Аляксей каннаў, і яму здавалася, што на паляне варушыліся не немцы, а вялізныя дымчатыя жабы. Некалі гэтыя

жабы не давалі Аляксею спаць — за дваром у іх была сажалка, і жабы заўсёды квакалі ўлетку на ўсю моц. Аляксей набіраў у кошык камення, насіў да сажалкі і кідаў яго ў ваду. Жабы на нейкі час, напалоханыя, сціхалі, але як толькі Аляксей адыходзіў ад сажалкі, зноў пачыналі квакаць. Гэта яго злавала... І цяпер вось вярзлося...

* * *

Аляксей ужо не дыхаў, калі крокі за чатыры ад яго спыніліся салдаты з пахавальнай каманды: адзін — кароткі, тоўсценькі і малады, а астатнія два немцы — пажылыя ўжо, амаль аднаго росту. Немцы прыйшлі паглядзець на тое месца, адкуль уранні стралялі чырвоныя. Яны спадзяваліся ўбачыць разрытыя акопы і шмат забітых, але на краі паляны не відно было ні акупаў, ні забітых, акрамя аднаго, які ляжаў, скурчаны, за пнём.

Немцы былі расчараваны.

Малады сказаў:

— Горача, — і расшпіліў мундзір. — А ён, аказваецца, быў тут адзін... — Сеў трохі воддаль на пясчаную купку, выпрастаў сваю правую нагу і, сунуўшы руку ў кішэню, дастаў адтуль блішчасты губны гармонік.

— Не трэба, Курт, — скрывіў твар пажылы немец.

Курт злосна паглядзеў на яго, колькі разоў падкінуў угору гармонік свой, затым нечакана перакуліўся цераз спіну, ускочыў, бы малады мядзведзь, на ногі і пабег прэч, туды, дзе стаяў грузавік.

— Гэй, вы! — крыкнуў ён. — Скідайце шапкі! Хаця не... лепш скідайце!.. — Але Курт не дагаварыў і вёсела, як вар'ят, зарагатаў, мусіць, са свае выдумкі.

Тым часам другі немец сказаў:

— Відаць, і яго трэба закапаць...

— Можна і закапаць.

— Тут нядоўга. Закідаем зямлёй, і ўсё.

— Але ж па рыдлёўку трэба ісці ажно да машыны!

— Тады не будзем.

— Так, усіх не закапаеш. Колькі іх яшчэ будзе, пакуль Маскву тую забяром.

На паляне загурчаў матор. Вясёлы Курт вырульваў на дарогу. Яму карцела як хутчэй выбрацца з гэтага лесу куды-небудзь на шумную шашу, дзе рухаліся на ўсход калоны войск, тым больш што на гэтай паляне ўжо не было чаго рабіць: дамавіны стаялі адна на адной у кузаве грузавіка. Дзве былі пустыя — канчаўся толькі першы дзень вайны, і драўляных скрынь, прывезеных ажно з Германіі, яшчэ хапала на ўсіх забітых.

1965

У БАКУ АД ДАРОГІ...

Снарад упаў каля дарогі неспадзявана — прыляцеў аднекуль, і ніхто нават не пачуў. Асколкамі былі забіты чацвёрэ салдат з другога ўзвода і паранены ў жывот камандзір роты Сямён Кажанаў. Пакуль хавалі забітых, санінструктар перавязваў параненага.

Капітан ляжаў крокаў за сто ад дарогі, на паляне, куды яго перанеслі салдаты. Ён доўга не мог гаварыць, толькі стагнаў, хоць болю вялікага і не адчуваў: адно пякло ўсярэдзіне. Хацелася піць. І яшчэ хацелася пабачыць свайго палітрука.

— Дзе палітрук? — нарэшце спытаў ён і здзівіўся — голас дрыжаў і быў слабы.

Палітрук стаў у галавах.

— Ну вось, камандаваць я, відаць, не здолею ўжо,— сказаў камандзір роты.— Давядзецца вам.— Ён так і не паспеў прывыкнуць гаварыць свайму новаму палітруку «ты».

Палітрук пераступіў з нагі на нагу.

— Параненых многа? — спытаў Кажанаў.

— Толькі вы...

Капітан паварушыўся і застагнаў.

Палітрук кашлянуў.

— Ну, што вы стаіце? Камандуйце! — нібы зазлаваў капітан.

— Але мы вас... вымушаны будзем пакінуць,— пачаў, збіваючыся, палітрук.— Санінструктар кажа, што браць вас у дарогу нельга. У вас такая рана... Трэба ляжаць... Толькі ляжаць!..

Капітан раптам адчуў, як недзе на патыліцы выступіў халодны пот.

«Значыць, я безнадзейны,— ужо са страхам падумаў камандзір роты.— Але ж як гэта!..» Яму зрабілася крыўдна, з кутка правага вока паказалася сляза і пакацілася, халодная, па бледнай шчацэ.

— Не трэба, Сямён, не трэба!..— ціха сказаў палітрук і азірнуўся.

Тым часам падалі каманду:

— Ро-о-та, станавісь!

Салдаты загаманілі і пабеглі, як школьнікі, к дарозе.

Палітрук паклаў побач з параненым палявую сумку, звернуў — наган у расшпіленай кабуры.

— Недалёка ўжо вёска. Адтуль прыедуць і забяруць вас. Мы папросім. Абавязкова забяруць.

— Ладна, вядзіце людзей. Трэба хутчэй на левым беразе быць.

Палітрук пастаяў яшчэ трохі.

— Я тут палажыў ваш наган... вось, на сумцы...— сказаў ён напаследак і пайшоў.

Кажанаў памацаў правай рукой кабуру, выняў наган.

«Эх ты! — са злосцю чамусьці падумаў ён пра палітрука. — Толькі не, я хачу пажыць яшчэ, чуеш, палітрук! Я хачу пажыць!» І адкінуў ад сябе наган.

Неба, што вісела над палянаю, было чыстае, без аблачынак. Сямён колькі часу адчужана глядзеў на блакіт, потым заплюшчыў вочы. Ён баяўся смерці, чорнай, як ноч, якая збіралася праглынуць яго.

...Хтосьці тупаў паблізу — крокі былі асцярожныя і мяккія, быццам на паляне хадзіў звер. Туп-туп... шам-шам...

Сямён не варушыўся. Адольвала дрымота. Павекі былі цяжкія, як налітыя свінцом.

«Вось гэтак, напэўна, і паміраюць», — падумаў ён. Нарэшце расплюшчыў вочы і адразу ж убачыў незнаёмага салдата, які стаяў, павярнуўшыся спіной да яго. Кашляў. Салдат здрыгануўся, уціснуў галаву ў плечы і застыў на момант на месцы, быццам чакаў удару.

— Ты адкуль? — Капітан аблізаў гарачым языком перасохлыя губы.

— Я?.. — Салдат павярнуўся: быў ён сярэдняга росту, малады — гадоў, можа, нямнога за дваццаць, чарнявы, з загарэлым круглым тварам.

— Ты...

Салдат паціснуў плячамі і разгублена ўсміхнуўся.

— А я думаў, што вы... — пачаў быў ён.

— Нежывы?

— Ага, — прызнаўся хлопец.

— А што, няўжо на мёртвага падобны стаў?

Салдат сумеўся.

— Маўчыш? Добра, не гавары. — Кажанаў рады быў, што побач апынуўся чалавек.

— Ты чаму адзін?

— Па мяне скоро прыедуць.

— Круці.

Машына газанула раз, другі, і шум матора пачаў аддаляцца...

Салдат вярнуўся на паляну злосны, у руцэ ён трымаў наган, які быў на ўзводзе.

— Гэта танкетка была,— схлусіў ён, мусіць, не здагадваючыся, што капітану было чуваць адсюль кожнае слова, якое толькі што гаварылася на дарозе.— А ты ж знаеш, там і месца няма, каб палажыць чалавека. А хлопцы, калі пачулі, што ты паранены ляжыш тут, усё думалі-гадалі, як узяць цябе. Ды каб жа месца было...

Ён гаварыў гэта, баючыся падняць свае вочы на параненага капітана. Кажанаў тым часам слухаў і маўчаў — на душы ў яго было прыкра і крыўдна. Салдат пачакаў трохі, пасля зноў загаварыў.

— А ты, капітан, не трывожся,— пачаў супакойваць ён.— Раз абяцалі твае, што прышлюць каго-небудзь, значыць, не падмануць. Гэта ўжо як заўсёды... Толькі ты не хвалойся. Ляжы і не хвалойся.

...Недзе ішлі і перагаворваліся людзі.

— Пархвен, трымайся дарогі, ступай збоч яе,— казала жанчына.

— Сказана ж было, што трохі воддаль...

Галасы раслі, набліжаліся. Сямён прыслухоўваўся, чакаў, пакуль людзі падыдуць. Нарэшце жанчына гукнула зусім блізка:

— Пархвен, ідзі сюды, знайшла!..

Спачатку на паляну выйшла жанчына. За ёй, праз якую хвіліну, паявіўся Пархвен. Жанчына была яшчэ маладая — высокая, спраўная. У руках яна трымала падушку, загорнутую ў паласатую посцілку. Мужчына выглядаў намнога старэй за яе і кульгаў на левую нагу — яна ў яго амаль не згіналася. На плячы ён нёс сякеру.

— А мы тут з ног збіліся, шукаем цябе,— сказаў, як знаёмаму, Пархвен, калі падышоў да параненага.— Сам жа хоць ці можаш падняцца?

Сямён пакруціў галавой.

— Ты што, не бачыш? — папракнула Пархвена жанчына.— Не да хадзьбы яму.— Яна палажыла на зямлю сваю ношу.

— Нічога, мы вылечым,— паабяцаў Пархвен.— Ты, Гапка, пабудзь з ім тут, а я пабягу, месца пагляджу.

— Мы вас будзем пераносіць адсюль,— сказала жанчына, калі засталася адна з параненым.— Можна было б і ў вёску, але ж вялей ад бяды далей. Ды нічога, вы не надта хвалюйцеся. Абы жывы былі, здаровы. Пасля перавязём вас у хату. Гэта толькі на пару якіх дзён вы застанецеся ў лесе.— Яна стала над капітанам, і на твары яе была спагада да яго.— А Міцька па доктарку пайшоў. Тут недалёка. Кіламетры два якія прайсці. Гэта Міцька нам і сказаў, што вы тут. Прыйшоў і сказаў. А Вераніка хутка прыйдзе... Гэта я пра доктарку,— растлумачыла жанчына.— Міцька яе абавязкова знойдзе. Яна ў нас харошая і не пабаіцца прыйсці. Мы з ёй за братамі... абедзве... Дык мой запрошлым летам памёр... Узімку прастудзіўся, у паніўку праваліўся, а ў маі як лёг на пасцелю, то і не падняўся ўжо. А Веранікін Грышка цяпер недзе таксама ваюе.

Сямён маўчаў. Жанчына ўздыхнула:

— А самі ж адкуль будзеце?

— У Магілёве жыву.

— Глядзі ты,— нібы здзівілася жанчына.

Тым часам вярнуўся Пархвен. Ён прынёс дзве доўгія палкі, падняў посцілку з зямлі, разгарнуў, пакруціў у руках і пачаў майстраваць насілкі.

— Пархвен,— сказала жанчына,— а ён з Магілёва. Можа, і твайго Петрака калі бачыў? Ты пагаварыў бы з ім. Можа, і сапраўды бачыў.

— Можа, і бачыў, — згадзіўся Пархвен. — Але ты, Гапка, злітавалася б, памаўчала ўжо. А то любіш пагаварыць.

Насілкі Пархвен рабіў доўга — так здалося Сямёну. Стары крактаў, примерваўся, ляпаў сякерай. Нарэшце Пархвен заторкнуў за вяроччаты пояс сякеры і сказаў жанчыне:

— Гапка, бяры яго за ногі, а я пад пахі буду.

Клалі яны параненага на насілкі асцярожна, але боль прычынілі яму. І ён адчуваў гэты боль усю дарогу, пакуль яго неслі. Сціскаў зубы, стагнаў. Пакутліва перажываў любы штуршок. А штуршкоў было шмат за дарогу, бо Пархвен моцна кульгаў, і кожны яго крок аддаваўся няцерпным болем у Сямёнавым жываце. Нарэшце штуршкі перасталі — насілкі былі каля будана, але паранены нечакана страціў прытомнасць і ўжо не чуў, як яго ўладкоўвалі ў будане. Калі ж да яго зноў вярнулася прытомнасць, ужо вечарэла. У будане была адна Гапка. Яна сядзела, схіліўшыся над ім, і выцірала мокрым ручніком яму твар.

— А мой жа ты родненькі, — узрадавалася яна. — Мы тут з Пархвенам не ведалі, што і рабіць... Штосьці доўга няма Міцькі... Дзе тая Вераніка?

— Піць... — папрасіў Сямён.

Жанчына з палёгкаю ўздыхнула:

— Ды дам я табе піць! — Яна рада была, што чалавек нарэшце расплюшчыў вочы. — І есці Пархвен прынясе, скоро ўжо прыйдзе.

Гапка дастала з-за спіны бутэльку з вадой і пачала паіць параненага, прыгаворваючы:

— Пі, родненькі, пі...

Але вада ў горла не ішла — халодная, яна расцякалася на схуднелым капітанавым твары, вылівалася на падушку. Чалавек пакутаваў ад смагі. Усярэдзіне ўсё, здавалася, перагарэла на попел, а ён не мог праглынуць ні кропелькі. Рыльца бутэлькі толькі

коўзалася ды ляскала па зубах. Нарэшце жанчына адняла ад Сямёнавых губ ліпкую бутэльку, паглядзела на яе — ці многа чалавек адпіў, затым паставіла на ранейшае месца. Ручнік, якім яна перад гэтым выцірала Сямёнаў твар, ляжаў у яе на каленях. Яна ўзяла яго і зноў пачала выціраць рот, шчокі, лоб. Пасля паправіла падушку.

— Нічога, родненькі, нічога,— супакойвала яна.— Скора прыйдуць нашы, а ўжо ж не забавяцца, прыйдуць.

Але капітан быў надзіва спакойны. Мусіць, спакой да яго нечакана прыйшоў разам са слабасцю, якую ён адчуў толькі цяпер, у будане. Ляжаў, утаропіўшы позірк у вільчык будана, дзе праз ліпавае вецце праступалі блакітныя лапікі неба. Наўкола стаяла цішыня.

Змяркалася хутка. Наступала ноч. У будане ўжо ный камар.

...Стары Пархвен, доктарка Вераніка і Міцька прыйшлі разам, калі ў лесе было зусім цёмна. Пархвен прынёс з сабой вялікі рабрысты ліхтар. Ён запаліў яго, і цемра адступілася ад будана.

— Ну, як вы тут? — спытаў Пархвен.

— Вады папрасіў ужо,— пахвалілася Гапка: яна толькі што вылезла з будана і стаяла, сашчапіўшы рукі, ля ўвахода.

— А вады дык і не трэба даваць было,— занепакоілася Вераніка. Голас у доктаркі быў грудны, ціхі; яна тут жа забралася ў будан і паклала сваю халаднаватую руку Сямёну на лоб.— Трэба яго з будана неяк вынесці. Тут няма дзе развінуцца. Дзмітрый Антонавіч, памажыце.

Чалавек, якога Вераніка назвала Дзмітрыем Антонавічам, прысеў на кукішкі, заглянуў у будан, і

капітан пазнаў у ім таго дэзерціра, з якім яны размаўлялі ўдзень. Толькі цяпер ён быў не ў вайсковым адзенні.

«Значыць, гэта той самы Міцька, пра якога гаварыла жанчына,— падумаў Сямён.— Ён і раскажаў гэтым людзям пра мяне...»

Міцька ўсміхнуўся, паказаўшы свае няроўныя, са шчарбацінай зубы, і гарэзліва падміргнуў капітану.

— Трымайце, толькі асцярожна,— папярэдзіла доктарка.

З будана параненага выцягнулі на посцілцы. Перад буданом ужо ляжаў ахапак сена, які прынёс сюды з недалёкіх лугоў Пархвен. На сена цяпер і палажылі капітана. Доктарка памыла рукі — ёй палівала з гляка Гапка — і стала разразаць нажніцамі скрываўленыя бінты. За «асістэнта» ў яе быў Пархвен. Міцька не вытрымаў і адышоўся: яго палохала рана. Гапка таксама нядоўга трымалася — як убачыла жывот, на якім запыклася чорная кроў, то закрыла вочы рукой, ступіла колькі крокаў назад і нібы застыла на адным месцы, нават не паспрабавала выцерці слёзы, што каціліся з яе вачэй. Вераніка рабіла доктарскую справу моўчкі, толькі зрэдку кідала слова-другое. Адзін Пархвен гаварыў не змаўкаючы, быццам хацеў замовіць чалавека, што бездапаможна ляжаў перад ім на сене, адцягнуць яго ўвагу, прыглушыць боль.

— І ўсыпалі ж сягоння немцам чырвонаармейцы,— расказваў ён.— Ужо перад самым вечарам. Якраз калі я ішоў адсюль у вёску... страляніна была. Ну, думаю, не далей як ля ракі. А як пачуў пасля, дык і сапраўды там. Акурат ля ракі.

— Трымайце вышэй ліхтар...

— Нашыя з Ганчароў вярнуліся, бачылі. Кажуць, немцы пад'ехалі да ракі і спыніліся. Пакуль перапраўляцца на той бераг, пакупацца рашылі.

Цёпла, нават машкары няма. Гагочуць, бегаюць голыя. Ажно не так-то яно выйшла.

— Падайце яшчэ бінту...

— Нейкая наша часць наскочыла на іх. Чырвонаармейцы раптам пайшлі, павалілі з лесу. Спачатку калолі штыкамі. Пасля страляць пачалі. Ад тых немцаў, што былі ў вадзе і на беразе, можа, ніводнага і не засталося. Але ж непадалёку, за Ганчарамі, стаялі яшчэ... Дык тыя і наваліліся на нашых.

— Адрэжце вось тут...

— Многа іх там было, ох і многа...

— Нажніцамі, дзядзька Пархвен... Смялей... Вось так...

— Таму і бой нядоўгі. Амаль усе чырвонаармейцы там і паляглі. Параненага камісара прынеслі былі ў Ганчары. Дык і яго немцы знайшлі, вывалаклі з хаты, і тых дваіх, што камісара хацелі схаваць...

— Вату...

— Расстралялі хлопцаў... Нават за вёску не выводзілі. Проста на вуліцы. Паставілі да сцяны... Камісар стаяць не мог, то ляжачага застрэлілі...

«Ці не мая гэта рота была? — падумаў капітан Кажанаў.— Якраз у тым месцы, паблізу вёскі Ганчары, рота павінна была выйсці да Дняпра».

Капітан добра запомніў гэты населены пункт. З учарашняга дня, калі ён павярнуў роту ад шашы і павёў ляснымі дарогамі, нейкія Ганчары — на карце яны былі пазначаны двума радамі чорных квадрацікаў і прамавугольнічкаў — сталі для яго нібы зямлёй запаветнай. Немцы разбілі стралковы полк, у які ўваходзіла рота, яшчэ на Бярэзіне. Але Сямёнава рота ў баях тады не ўдзельнічала. Яе раптам чамусьці адвялі кіламетры за чатыры ад ракі, дзе праходзіла перадавая, і рота адступала амаль у поўным складзе — адзіная ўцалелая рота разбітага палка. Камандзір вёў салдат на ўсход па Магілёўскай шашы. Але

за Бялынічамі, калі ўжо была пройдзена большая палавіна дарогі, раптам паявіўся незнаёмы генерал на грузавой аўтамашыне і пачаў накіроўваць войскі, якія рухаліся па шашы, на бакавыя дарогі. Высветлілася, што да Магілёва падыходзілі ўжо немцы. Перад кожным камандзірам, які меў хоць дзесятак байцоў, генерал ставіў задачу: выйсьці як мага хутчэй на лінію Дняпра паміж Оршай і Магілёвам. Кажанаў таксама атрымаў ад генерала такія загады. Ужо к вечару другога дня рота павінна была прамінуць вёску Ганчары і апынуцца на левым беразе Дняпра — па той бок ракі, мусіць, збіралі войскі, каб затрымаць ворага. Але камандзір роты не дайшоў да Ганчароў. Аднекуль прыляцеў гэты «дурны» снарад... Роту далей павёў палітрук Жбанкоў. Так, палітрук Жбанкоў... Яго прыслалі ў роту зусім нядаўна — ці прайшоў нават тыдзень. Загінуў Ігнат Раўнягін, і на яго месца прыслалі Жбанкова. Яны так і не паспелі сысціся за гэты тыдзень — камандзір роты і новы палітрук. Відаць, таму, што паміж імі заўсёды стаяла нядаўняя смерць Раўнягіна. Кажанаву чамусьці ўвесь тыдзень здавалася, што замяніць для роты Раўнягіна новы палітрук не здолее. І камандзір роты нават не хаваў гэтага ад Жбанкова — пры зручным выпадку стараўся падкрэсліць сваю абыякавасць да яго. І вось цяпер Пархвенаў расказаў...

«Ах, палітрук, палітрук!..» Здаецца, Кажанаў першы раз за колькі дзён падумаў з сардэчнаю цеплынёю пра гэтага чалавека. Ён быў рады, што палітрук паказаў сябе такім баявым камандзірам. Цяпер капітан гатовы быў дараваць яму нават тое, што той пакінуў яго тут аднаго. Значыць, палітрук нікога не мог прыслаць — проста не трапіў ні ў якую вёску.

«От жа я жывы, ляжу тут, і побач свае людзі, — без злосці думаў ён, — такія добрыя — і гэты стары

кульгавы Пархвен, і гэтая Гапка, ласкавая вясковая жанчына, і доктарка, і нават незразумелы Міцька... Міцька-дэзерцір... А палітрук Жбанкоў недзе валяецца там, добра, калі немцы дазволілі пахаваць...»

Капітан, здаецца, ужо не меў аніякае крыўды на палітрука. Усё вырашыла смерць.

...На ноч з капітанам Кажанавым застаўся ў лесе Міцька. Пархвен, Гапка і Вераніка пайшлі дамоў адразу ж, як была зроблена перавязка. У будан параненага не сталі класці — пакінулі пад адкрытым небам: дажджу да раніцы не чакалі, ды і сам капітан пажадаў застацца на месцы, пад зорамі.

Перад адыходам доктарка адвяла трохі ўбок Міцьку і ціха сказала:

— Я нічым не магу памагчы яму. Тут патрэбна складаная аперацыя, а я не здолею зрабіць яе. Ды і няма дзе. Яго б зараз у шпіталь, там, можа, і далі б рады. Вось так... А вы ўжо, Дзмітрый Антонавіч, добра глядзіце тут. Я прыйду заўтра яшчэ.

Пасля перавязкі капітану нібы палепшала, прынамсі, так яму здалося. Ліхтар ужо не гарэў — яго патушыў Міцька і паставіў у будан.

— Каб не дражніць ваўкоў, — пажартаваў ён.

Ноч выпала цёмная, душная — дыхала нагрэтая за доўгі ліпеньскі дзень зямля. Кажанаў ляжаў і бачыў перад сабой неба, нават не само неба, а мроіва зорак. Іх панавысыпала ўгары, і ўсе яны былі чамусьці аднолькавыя — чырвоныя, нерухомыя. І толькі тады, калі Сямён вылучаў сярод іх адну якую і падоўгу ўглядаўся ў яе, яна нечакана пачынала мігаць. І так кожны раз — варта было ўтаропіць позірк, як зорка ажывала і нібы птушка, што трапляла з марозу ў цёплы пакой, трапятала крыламі.

Навокал будана тануў у непрагляднай цемрадзі лес. І не было чуваць у гушчары ніводнага чалавечага гуку.

Раптам захацелася пагаварыць. Але першыя словы сказаў Міцька — ён ляжаў на ватуўцы пад дрэвам, крокі за два ад будана.

— Вы не спіце? — спытаў Міцька.

— Не...

— Вы сапраўды паверылі, што я дэзерцір?

— Салдат, які кінуў зброю і хаваецца, заўсёды для мяне дэзерцір.

— А я ж у салдатах і не быў. Тры дні як вярнуўся з астравоў.

— Адкуль?

— Ну, астравы ёсць такія... На Поўначы. Адбываў там, адным словам, трапіў па ўказу. «Указнік» я. Вы не ведаеце, што гэта такое? Хітры, скажу вам, указ. Дык мяне і завезлі па гэтаму ўказу на тых астравы. І было б за што... А то ж спазніўся на гадзіну. Я на прамкамбінаце рабіў. Хадзіў туды кожны дзень. На кватэру не станавіўся. Вясной у нас тут заўсёды вадапол вялікі. Ну, і, вядома, спазніўся. Пакуль перабраўся на крыгах цераз раку, то і спазніўся. Прышоў на камбінат мокры, ручком вада цячэ. І ўсё роўна не вераць. Дырэктар, можа б, і прасціў мне, але ж Падвозаў, начальнік аддзела кадраў... Яго нават дырэктар баяўся.

— І доўга быў там?

— А лічы, год цэлы там розуму набіраўся ды ў дарозе яшчэ каля месяца быў.

Міцька на хвіліну задумаўся.

— Эх і людзей там, — нарэшце сказаў ён. — Адны, канечне, сапраўды вінаватыя, а другія таксама ж, як і я. Быў там Андрэй Ваганаў, настаўнік з Варонежа. Дзіўны ён, гэты Ваганаў. Нас выпусцілі з лагера ў адзін дзень. Плылі па моры і ехалі мы да Масквы разам. Пра вайну пачулі яшчэ на баржы. Але не ведалі, што немец зайшоў далёка на нашу тэрыторыю. У цягніку ўжо людзі расказалі нам. Гляджу я на Ваганаву,

а той усміхаецца. Я і кажу яму: «Няўжо ты, Андрэй, рады?» А Ваганаў ківае галавой: «Супакойся, Міцька,— і ляпае мяне па плячы.— Гітлеру мы галаву скруцім, абавязкова скруцім, нікуды ён ад гэтага не дзенецца. Затое пасля адзін аднаму ўжо дарма не станем горла грызці. Паразумнеем».

— А Гітлеру мы сапраўды галаву скруцім,— сказаў Кажанаў.

— Далёка ён зайшоў...

— Другія яшчэ далей заходзілі. Напалеон нават у Маскву прарваўся.

— Але нашы ўсё лататы ды лататы. Гэта ж як апынуўся ў вайсковым адзенні! То хадзіў колькі разоў у ваенкамат, не бралі. Як жа, вярнуўся з заключэння!.. Не давалі ў рукі вінтоўкі! А сёння пайшоў я загнаць карову ў статак, то сустрэлі мяне за вёскай нейкія. Раздзелі, разулі. Добра, што хоць не голага пусцілі, адзін аддаў сваё. Тады вы мяне і пабачылі ў вайсковым.

Міцька гаварыў яшчэ доўга, да самай поўначы, і нават не клапаціўся, ці слухае яго капітан.

...Уначы Міцька прахпіўся ад моцнага крыку. Крычаў капітан. Паранены кідаўся на сваёй пасцелі, трызніў, намагаючыся парваць бінты. Ён паміраў, і ніхто не мог памагчы яму.

Міцька схаваў пад ватоўку сваю галаву і плакаў наўзрыд ад таго, што быў бяссільны што-небудзь зрабіць для чалавека. Нарэшце, знясілены, заснуў. А калі прачнуўся, была раніца. Капітан Кажанаў ляжаў на сене і не дыхаў...

Над лесам падымалася сонца. Яно было мутнае, невясёлае, быццам праплакала ўсю ноч над чалавечым горам.

БУЛЬБА

Уранні прыйшлі нашы — спачатку па зацішанскім бальшаку прагрукаталі, ляскаючы жалезам, танкі, пасля, можа, праз паўгадзіны, з-за пагорка паказалася пяхота. Калоны пехацінцаў павольна спускаліся ў нізіну, што перад вёскай, і адтуль, расцякаючыся, як ручаіны вясной, па лясных і палявых дарогах накіроўваліся далей, да Беседзі. У вёсцы тым часам дагаралі хаты.

ЛЯ вясковых могілак ужо бегалі артылерысты. Там спынілася гаўбічная батарэя, і артылерыйскія разлікі ўстанаўлівалі гарматы, рылі акопы. За лесам, мусіць, ля самай Беседзі, за якой акапаліся немцы, — там цяпер была перадавая, — неўзабаве пачуліся густыя вінтовачныя стрэлы; часам адтуль даносіліся і кулямётныя чэргі.

Гулі маторы. І гэты гул іхні то нарастаў, нібы становіўся сцяною, то заціхаў.

Па небе плылі нізкія хмары. Але дажджу не было. І ўжо каторы дзень. Відаць, хмары былі бясплодныя.

На папялішчы патрохі сыходзіліся людзі. Ніхто не плакаў.

Не смяяліся і салдаты. Яны ішлі к Беседзі маўклівыя.

У сорак трэцім мы былі яшчэ зусім малыя, але запамнілі гэтых салдат... Мы — гэта Мішка Бычыхін, Санька Брылеў і я. У вёску тады мы першыя прыбеглі з лесу і ўжо цэлага паўдня сядзелі ў сасняку ля школы, запаліўшы вогнішча. Школа ўцалела. Немцы чамусьці яе не зачэпілі. Можа, таму, што знаходзілася яна наводшыбе і была пад жалезным дахам. Паўз яе цяпер ішлі ў калонах салдаты. А мы сядзелі каля вогнішча і, як зачараваныя, моўчкі ўглядаліся ў іх загарэлыя, стомленыя твары. Мы былі дзеці, і ў

кожнага з нас на вайне быў бацька. Дык і думалася — а можа, якраз тупае бацька вось так у страі і не пускаюць яго камандзіры дамоў, крый бог, пройдзе міма.

Верасень быў на сконе. Бярозы на бальшаку стра-сали сваё апошняе лісце — рана яно пажоўкла. Вецер гнаў яго па полі, збіраў на ўскрайку лесу. Было няў-тульна, нават холадна. На папялішчах, нібы шкіле-ты, дзе-нідзе стаялі адзінокія печы — тья, што не-калі клаліся без штандараў, адразу на зямлі. Печы былі яшчэ гарачыя.

Вогнішча наша дыміла, сіпелі дровы, часам да вогнішча падбягалі салдаты. Яны прыкурвалі «ад вугалька», гладзілі нас па галовах і, не распытваючы ні аб чым, спяшаліся даганяць сваіх. А гэтых «сваіх» было многа-многа!.. Нават здавалася, што якой-не-будзь калоне канца-краю не будзе. Але праходзіў час, дарога раптам пусцела. Ды ненадоўга. Хутка зноў чуўся тупат. І зноў пад вокнамі школы пачы-нала калыхацца маўклівая шэра-зялёная салдацкая калона. Ляскалі кацялкі. У нашых салдат яны былі вялікія і круглыя, бы каструлі, і, пэўна, заміналі ў паходзе, б'ючы па баку. Здаралася, што салдаты ішлі невялікімі групамі. Але рэдка. Затое гэтыя амаль ні-колі не абміналі нашага вогнішча. А пад самы вечар, калі пачалі ўжо грамыхаць ля могілак гаўбіцы, у сасняку, дзе гарэла вогнішча, спыніліся артылерыс-ты. Іх было чалавек дваццаць, з адной-адзінай ма-ленькай гарматкай, якую цягнулі коні. Відаць, гэта была якаясьці батарэя, — можа, яна нядаўна выйшла з бою і засталася без гармат. Коней артылерысты не распрагалі: павесілі ім на галовы брызентавыя вёд-ры, і коні ляніва хрумсталі авёс.

Артылерысты былі вясёлыя людзі — не тое што змардаваныя пехацінцы. Яны тут жа сышліся да на-шага вогнішча, пачалі жартаваць, а адзін, чорны, мусіць, армянін — у рысах яго твару была дзіўная

мешаніна дабрадушнасці і гарэзлівасці, — нібы прыліп да Санькі Брылева — дапытваўся, чаму ў таго рыжая галава.

— Выгарала, — казаў Санька.

Салдат паціскаў плячамі і хітра ўсміхаўся, пазіраючы на сваіх сяброў.

— На сонцы? — пытаўся ён.

— Ёгі. — Санька быў трохі старэйшы за Мішку і за мяне, але вельмі сарамлівы і нясмелы; салдаты лагодна смяяліся, а ён чырванеў, як дзяўчо.

Затое самы наіўны сярод нас быў Мішка.

— У яго шапкі няма, — падказаў ён.

— Шапкі няма? — Чорны артылерыст раптам перастаў смяяцца, задумаўся на момант і неўзабаве зноў пырснуў ад смеху. — Эй, Сідараў, — гукнуў ён, — топай сюды!

Падышоў Сідараў — нізкі, але надта тоўсты салдат, апрануты ў зашмальцаваны бушлат, які ўжо, пэўна, не адзін раз гарэў у яго, бо на правым баку тырчала пабурэлая вата. Сідараў быў салдат у гадах — яго нават можна было палічыць за старога. Відаць, ён не любіў шумных кампаній, бо мы яго каля вогнішча за колькі хвілін бачылі ўпершыню — увесь гэты час чалавек праседзеў недзе пад сасной, схаваўшыся за гарматкай.

— Паслухай, Сідараў, — звярнуўся да яго чорны артылерыст, — вось гэтаму меднаму кацялку, — ён паказаў на Саньку, — патрэбна шапка. Ты разумеш, у яго няма шапкі. А ў цябе, Сідараў, дзве, пілотка і вушанка. Я ўчора бачыў вушанку ў тваім мяшку. Ты вытрас бы з яго, а? Ну, Сідараў, не будзь скарэдай, аддай хлопцу шапку.

Сідараў глянуў соннымі вачамі на Саньку, затым перавёў позірк на чорнага артылерыста.

— Дык я ж гэта для свайго сына, — неяк жаласна сказаў ён.

— Я так і знаў, што ты пашкадуеш. І калі ты толькі станеш чалавекам, Сідараў, а? Ну як ты аддасі сыну гэту шапку? Ты думаеш, што скоро трапіш на свой Урал? Нам на той свет, братка, бліжэй, чым туды. Ах, Сідараў, Сідараў... — прытворна ўздыхнуў чорны артылерыст. — Каб я ведаў, што ты будзеш такі скупы, то не цягнуў бы цябе за вушы з таго балота. Помніш?

Сідараў, напэўна, помніў пра тое балота, але цяпер маўчаў, зыркаючы на бялявыя языкі полымя. Не хачелася яму аддаваць сваю вушанку чужому хлапцу. Але ж гэты чорны прыстаў... Смала, а не чалавек... Ды Сідараў, пэўна, не ўмеў і агрызнуцца добра. А тут яшчэ салдаты загулі:

— Аддай, Сідараў...

— Аддай...

— Навошта яна табе?..

— Сыну яшчэ лепшую знойдзеш...

— Пасля бою іх многа валяецца...

І скупы Сідараў не вытрымаў. Ён вярнуўся да воза, што стаяў непадалёку ад дарогі, пакапаўся там, дастаў памятую салдацкую шапку-вушанку і аддаў яе чорнаму артылерысту.

— Насі, Санька, — сказаў той і надзеў хлопцу на галаву шапку — яна была велікаватая для Санькавай галавы і налезіла на вочы. — Насі, Санька, — паўтарыў ён і прытворна ўздыхнуў. — Насі і ўспамінай мяне. Чуеш? Мяне! Сідарава ўспамінаць няма за што. Гэта ж калі б не я, не было б у цябе гэтай шапкі. Сідараў не даў бы. Гэта ўсё я.

Чорны артылерыст гаварыў сур'ёзна, але ў вачах усё яшчэ скакалі вясёлыя чорцікі.

Тым часам непадалёку загарэлася другое вогнішча — хтосьці запаліў яго там, нанасіўшы непрыкметна дроў. Салдаты адзін за адным пачалі адыходзіць ад нашага вогнішча. Толькі чорны арты-

лерыст заставаўся з намі — здавалася, ён і не збіраўся пакідаць свайго месца. Але ж яго паклікалі.

— Схадзі па лейтэнанта, — сказаў яму салдат у накінутай на плечы ватоўцы.

— Куды гэта?

— Ву-унь. — Салдат у ватоўцы паказаў у той бок, дзе знаходзілася гаўбічная батарэя, якая цяпер чамусьці не страляла.

— Тады айда, хлопцы!

Мы ўскочылі на ногі.

— Не бяры іх.

— Чаму? Там прыстрэлку правялі ўжо.

— Таму і не трэба іх весці туды, — злосна гыркнуў артылерыст у ватоўцы і тут жа палагаднеў, дадаўшы: — Цяпер немец можа батарэю нашчупаць.

Нам вельмі хацелася пайсці, пабыць на батарэі, і мы неўзлюбілі артылерыста ў ватоўцы, які не пускаў нас туды. Чорны артылерыст пайшоў адзін. Неўзабаве ён вярнуўся і прывёў адтуль двух афіцэраў — у аднаго з іх на пагонах было па тры маленькія зорачкі, у другога — па адной. І вось той, што меў на пагонах толькі па адной зорачцы, сказаў свайму спадарожніку:

— Мая гаспадарка.

— І нішто сабе гаспадарка.

— Ну, ну, скажы... — «Гаспадар» неспадзявана тыцнуў кулаком пад бок свайму спадарожніку, і яны разам гучна засмяліся.

— Эй, старшына!

Да афіцэраў падскочыў артылерыст у ватоўцы, выцягнуўся перад імі і зухавата казырнуў, паднёсшы руку да пілоткі.

— Друга сустрэў. Старшага лейтэнанта. Вось. Дык, можа б, ты, старшына, даў чаго-небудзь нам... пакуль немец маўчыць. Ці ёсць там яшчэ?

— Знойдзем, таварыш камбат.

Афіцэры накіраваліся да нашага вогнішча. Чорны артылерыст, што паспеў ужо за гэты час прычапіць да Санькавай шапкі зялёную зорачку, якую ён невядома калі выразаў з бляшанкі, пахваліўся:

— Глядзіце, таварыш лейтэнант, як мы тут хлопца прыбралі. — І паказаў на пачырванелага Саньку.

— Хто ж гэта яму ўдружыў такую?

— Сідараў.

— Сідараў? — здзівіўся малодшы лейтэнант. — Глядзі ты! А я і не думаў, што Сідараў на такое здольны. Ажно смешна. Не, мусіць, гэта ты згвалціў яго. Скажы, ты?

— Не, ён сам. — Чорны артылерыст сказаў гэта і апусціў вочы.

— Ну, сам дык і сам, — згадзіўся малодшы лейтэнант і растлумачыў: — Ёсць тут у мяне салдат. Кажуць, вайна людзей перарабіла. А Сідараў і на вайне застаўся скупярдзіем. У яго снегу леташняга не дапросішся.

Старшына прынёс плашч-палатку, разаслаў яе і пачаў «калдаваць» на ёй — спачатку паставіў кацялок, затым нарэзаў хлеб на тонкія лусты, пасля дастаў з кішэняў дзве гранёныя шклянкі і, павярнуўшы дном угору, апусціў іх перад афіцэрамі, сказаўшы чамусьці:

— Вось...

— Ведаеш, Аляксей Фаміч, — загаварыў раптам старшы лейтэнант, які амаль увесь час маўчаў, — усё хацеў я бульбы печанай наесціся. Думаў, прыйдзем на беларускую зямлю, накапаю дзе-небудзь бульбы і напяку на такім вогнішчы. Ажно не. Усё не збяруся. Ужо другі дзень на гэтай зямлі, а бульбы не паспытаў.

— Ну і жаданне ў цябе, скажу... дзіўнае.

— Дзіўнае? Але ж аднойчы як накармілі мяне печанай бульбай, дык і дагэтуль смаку той бульбы не за-

быў. Недзе пад Гомелем было гэта. У сорок першым. Астаткі нашага палка — усяго некалькі чалавек — выходзілі тады з акружэння. Ішлі мы ўсю дарогу галодныя. У вёсках немцы. Туды нам нельга заходзіць... Схопяць адразу. Так і бадзяліся галодныя, пакуль не натрапілі на хлапчукоў, такіх вось.— Старшы лейтэнант кіўнуў галавой у наш бок.— Пасвілі яны цялят за вёскай і бульбу пяклі. Дык мы і наваліліся на іхнюю бульбу, ажно, небаракі, пячы не паспявалі. І вось з таго часу живу надзеяй пакаштаваць калі-небудзь яшчэ печанай бульбы. Кажуць, беларуская нейкая асаблівая. Не ведаю, цяжка меркаваць мне, чалавеку, які нарадзіўся і жыў у пшанічным стэпе. Але, можа, і сапраўды смачней за яе нідзе не бывае.

— У цябе гэта псіхалагічны фактар.

— Можа. Але ў такіх, як я, ці мала гэтых псіхалагічных фактараў ад сорок першага засталася. Паверыш ці не, урэшце як хочаш, справа твая, толькі нават раны ад сорок першага ньюць па начах мацней, чым тыя, што пасля былі.

— Ну, але.— Малодшы лейтэнант уздыхнуў, пасядзеў трохі, задумаўшыся, затым зусім вясёлым тонам сказаў: — Дык тады за чым затрымка, дарогі мой таварыш! Папросім, і гэтыя вось хлопцы зраз жа навалакуць сюды бульбы, колькі душа твая жадае. Хочаш, нават салдата магу паслаць. Тут жа зусім недалёка. Амаль побач.

Старшы лейтэнант адказаў не адразу. Ён колькі часу маўчаў яшчэ, нібы сапраўды раздумаў, як лепш зрабіць,— ці сягоння заняцца бульбай, ці адкласці на заўтра.

— Не, сёння позна ўжо. Я заўтра лепш прыйду. Як, хлопцы, будзе бульба?

— Будзе,— адказалі мы ледзь не ў адзін голас.

Старшы лейтэнант здаволена пацёр рукі і неяк радасна, амаль па-дзіцячы заўсміхаўся нам,

паказваючы свае белыя зубы. Гадоў яму было, можа, якіх дваццаць пяць. Росту ён сярэдняга, шырокі ў плячах і тонкі ў поясе. Густыя русыя валасы яго святлейшыя нават за твар загарэлы, і гэта адразу кідалася ў вочы, асабліва калі ўлічыць яшчэ, што ў старшага лейтэнанта былі да таго ж цёмныя бровы і чорныя вейкі.

Недзе ў хмарах зайшло сонца, бо на дварэ неўзаметку пашарэла, і ўжо, пэўна, зусім нямнога застава-лася да восеньскіх пацёмак. Перад вечарам нечакана зрабілася ціха кругом — нават перасталі страляць.

— Ну, вось і вайна скончылася, — прыслухаўшыся, сказаў старшына.

— Чаго захацеў! — Малодшы лейтэнант неяк нявесела ўсміхнуўся. — У нас жа з табой ёсць адна саракапятка. Дык ці можа здарыцца так, каб і яна ўцалела? Мы яшчэ заўтра яе дзе-небудзь пакінем, разбітую.

— Нічога, саракапятка зноў дадуць. Чаго-чаго, а гэтага... не пашкадуюць. Ох і бярэ зайздрасць... — Але старшына не дагаварыў, чаму яго бярэ зайздрасць.

— Ладна, старшына, — перапыніў малодшы лейтэнант. — Навошта скардзіцца і зайздросціць чужым. Ідзі, старшына. Далей я ўжо і сам здагадваюся, што да чаго тут. — Ён узяў з рук старшыны фляжку: — У вас там скоро каша?

— Зараз будзем пачынаць.

— Не забудзь хлопцаў гэтых накарміць.

...Па зямлі плыў добры вечар, калі нарэшце была з'едзена салдацкая каша — прасяная, на сале. Мінула яшчэ гадзіна — і апусцеў сасняк, што каля школы. Артылерысты пастроіліся на дарозе і рушылі, ціха перагаворваючыся, услед за сваёй адзінай саракапяткай.

Начавалі мы ў школе. Але пакуль бавіліся з салдатамі ля вогнішчаў, з лесу вярнуліся сем'і, і ў школе

ўсе класы былі заняты пагарэльцамі. Спаць давялося на падлозе. Парты, якія ўцалелі за два гады акупацыі, яшчэ ўдзень пазносілі ў адзін клас. Ды і засталася іх тут мала. Пры немцах у школе амаль ніякай вучобы не было. У верасні сорок першага стараста хацеў было сабраць дзяцей, ды хутка мусіў адмовіцца ад сваёй задумы, бо не знайшлося настаўнікаў. Праўда, к зіме ў вёску прывалаклася аднекуль Моркаўка-Брыкікі — кульгавая выкладчыца географіі. Яна і да вайны працавала ў нашай школе. Здаецца, тады і далі ёй такую мянушку — «Моркаўка-Брыкікі»; настаўніца не магла выгаварыць слова «буракі», у яе чамусьці атрымлівалася: «брыкікі». І вось гэтая Моркаўка-Брыкікі паявілася ў вёсцы. Але пры новай уладзе ёй удалося правесці ўсяго некалькі ўрокаў: аднаго разу да гаспадыні, у якой яна кватаравала, прыйшлі ўзброеныя людзі ў цывільным, можа, нават і партызаны, хоць іх тады ў нашых краях і не чуваць яшчэ было, — дык яны прыйшлі, паднялі з ложка Моркаўку-Брыкікі і павялі з сабой. З таго часу яе ніколі не бачылі. З таго часу і школа заўсёды пуставала.

Уначы пачаўся на Беседзі бой. Ля могілак грамыхалі, калоцячы зямлю, гарматы. Пад вокнамі школы, не заціхаючы, гулі машыны.

На Беседзі, гэтай невялікай воднай перашкодзе — рацэ, якую гарачым летам і курыца перайсці можа, немцы пратрымаліся ажно тры дні. Нечакана завязаліся ўпартыя баі. Наша пяхота многа разоў паднімалася ў атаку, але варожыя кулямёты, што стаялі на высокім правым беразе ад Малога Хоцімска да Белай Дубровы, кожны раз прымушалі яе адкаціцца назад, засесці ў сваіх акопах на ўскраіне лесу. На цёмна-зялёнай траве шырокага заліўнога лугу, што быў паміж лесам і Беседдзю, з кожнай новай атакай большала трупаў з пасіненымі тварамі. Нарэшце недзе за Белай Дубровай камандаванне, пад прыкрыццём

«кацюш», пераправіла цераз Беседзь танкавую брыгаду, і «трыццацьчацвёркі», рухаючыся ўздоўж ракі з усходу на захад, узламалі нямецкую абарону.

Пакуль ішлі баі, мы — Мішка Бычыхін, Санька Брылеў і я — не адыходзілі ад вогнішча, якое ўсё палілі на адным і тым жа месцы. Па-ранейшаму паўз школу рухаліся к Беседзі войскі. А адтуль, пачынаючы з самае раніцы, везлі на машынах раненых. Вясковыя бабы падыходзілі паглядзець на іх і пасля плакалі, адыходзячы. Мы цярпліва сядзелі каля вогнішча і чакалі старшага лейтэнанта. У нас была напаягове для яго печаная бульба. Але старшы лейтэнант не прыйшоў...

1963

ШОЎ НА ВАЙНУ ЧАЛАВЕК

Ігнат скідаў за дваром апошнюю капку сена і, разгарацаны, увайшоў у сенцы, пастаяў там, пакуль не звыкліся вочы з лёгкім змрокам, і толькі пасля ўжо ўзяўся за конаўку, што вісела на сцяне над лаўкай, на якой стаялі вёдры з вадой. Вада ў адным вядры была халодная — мусіць, нядаўна з крыніцы, і зубы Ігнатавы адразу зайшліся. Ён пачаў піць маленькімі глыткамі. Піў доўга, смакуючы, і ўвесь час адчуваў, як паступова астывала нутро.

Адчыніліся дзверы, і Ігнат пачуў за спіною жончын голас:

— Гэта ты, Ігнась...

Здавалася, сказана было звычайна, як гаварылася, можа, мільён разоў, але Ігнат раптам адчуў у голасе трывогу. Ён глянуў цераз плячо і ўбачыў заплаканы жончын твар.

— Што з табой?

Тая сцепанулася, датупала, як не свая, да лаўкі, ля якой стаяў Ігнат, усё яшчэ трымаючы конаўку ў руцэ, і спынілася побач, баючыся падняць вочы.

— Што здарылася, Анюта?

— Ды яшчэ нічога.— Яна ўздыхнула.— Ну, што мы тут стаім, хадзем у хату.

Ігнат паціснуў плячамі і, калі вешаў на цвічок конаўку, не мог суняць дрыготкі ў пальцах.

На стале ў хаце ляжала паперка, напісаная ад рукі. Ігнат заўважыў яе адразу. Падышоў, паглядзеў — павестка.

— Даўно прынеслі?

— А ўжо ў гадзіне, — адказала жонка і заплакала наўзрыд.

Ігнат узяў павестку, пачаў чытаць: «Згодна тэлефанаграме з ваенкамата Вы абавязаны з'явіцца заўтра, г. зн. 16.7, к 11 гадзінам раніцы на прызыўны пункт. З сабой мець лыжку, кружку, харчоў на двое сутак, дзве пары бялізны. Старшыня с/с Апанасенка». Ігнат пакутліва наморшчыў лоб і зноў стаў чытаць спачатку: чамусьці з аднаго разу да яго быццам бы і не дайшоў сэнс — мусіць, перашкаджаў жончын плач. А плакала жонка ўжо, як па нябожчыку. Гэта і бянтэжыла Іgnата, і злавала. Нарэшце Ігнат сказаў:

— Што ўжо тут галасіць! І так, дзякаваць Богу, ажно вунь колькі пабыў лішняга. Другія і гэтага не мелі.

Ігнат нават усміхнуўся, але і сам адчуў, што ўсмешка ў яго выйшла сумная: што ні кажы, а на вайну ісці — не жыта малаціць. Ігнатавы аднагодкі даўно ўжо ваявалі — пайшлі яшчэ па першай мабілізацыі, і ў вёсцы мала пра каго з іх ведалі: прыходзілі пісьмы ад старэйшага Цішкавага сына, які быў недзе інтэндантам, ды яшчэ ад двух ці трох чалавек, што прызываліся пад самы канец года. Ігната дагэтуль не бралі

праз хворую нагу — як прастудзіў яшчэ пазалетась, цягаючы брэдзень па тонях, то і не праходзіла. Сёлета нага паправілася — дала жонка рады, націраючы бадзягай. Прызнацца, дык Ігнату часам ніякавата было: выходзіла, што збіраўся прасядзець вайну дома. Сёйтой нават коса пачынаў глядзець на яго. Але сам Ігнат увесь час жыў у чаканні — разумеў, што гэтае вайны хопіць на ўсіх. І таму павестка для яго была не такая ўжо нечаканая. Можна б, нават не выклікала і такой душэўнай трывогі, каб не плакала жонка.

Ігнат пастаяў трохі задуманы і сказаў, каб толькі не маўчаць:

— Не плач, Анюта.

— Ты ўжо і паплакаць мне на даеш,— з дакорам сказала яна, але пацішэла, быццам спалохалася чаго.

Тады Ігнат, расчулены, падышоў да яе, узяў за плечы. Яна прытулілася да мужа ўсім целам, схваўшы заплуканы твар у яго на грудзях.

— Дзе ж гэта нашы дзеці?

— Што дзецям,— уздыхнула Анюта.— Бегаюць недзе.

— Толькі ты не плач ужо.

— А я і не плачу,— сказала і зноў заплакала.

— Ну вось...— Ігнату хацелася хоць нечым суцешыць Анюту, але не хапала слоў; больш таго, ён ужо разумеў, што ніякія словы не памогучь — можна, хіба паспрабаваць заняць яе работай: — Патрохі ўжо збірала б мяне...

Яна насцярожылася ўся.

Ігнат падаўся да акна, сеў там на табурэтку, што стаяла бліжэй да стала, і раптам пачуў стому ў нагах.

Да вечара было яшчэ далёка, і ён успомніў, што на двары валяюцца граблі; пачаў дні два таму, але тады палічыў, што паспее. Дарабіць бы хоць цяпер. Але праз якую хвіліну падумаў пра сынавы боты,

не папраўленыя ад самай вясны. І яшчэ ён падумаў, што не паспеў сёлета падважыць хату, каб замяніць два струхнелыя вянкi. Аказваецца, у яго было столькі работы, да якой не дайшлі рукі, і цяпер гэта пачынала непакоіць, ажно няёмка станавілася перад жонкай — гэта ж ёй давядзецца займацца ўсім. «Нядобра неяк выйшла», — падумаў ён.

Тым часам з вуліцы прыбеглі дзеці: сямігадовая дачка і сын, загарэлы і ладны ўжо хлопчык. Мусіць, яны пачулі ад некага, што бацька ідзе на вайну, бо сын падышоў і спытаў:

— Тата, і табе на вайну?

— Ага, сыноч, і мне. — Ігнат паставіў паміж сваіх каленяў хлопчыка.

— Вось добра, што і ты ідзеш на вайну! — узрадаваўся сын.

— Значыць, добра? — усміхнуўся Ігнат.

— А што? У Віцькі Панаськавага бацька на вайне, у Мішкі Блінава — на вайне. Адзін ты не на вайне. Яны дражняцца і гуляць да сябе не прымаюць. Цяпер я ім пакажу!

— Ну і дурны ж ты, Пецька, — азвалася раптам дзяўчынка.

— Сама ты дурная!

— Ладна, не сварыцеся, — сказаў бацька. — Ты, Надзька, большая, гэта праўда, але ж Пецька мужчына. Цяпер ён у доме будзе і за сябе і за мяне. Так, Пецька?

— Праўда.

— Шкадаваць будзеш і мамку і Надзьку?

— Буду.

— Тады, брат, лезь пад тапчан, пашукай там свае боты, паглядзім.

Але заняцца ботамі не давялося. Раптам грукнулі ў сенцах дзверы, і ў хату ўвайшоў старшыня калгаса — аднарукі Пахамок.

— Здароў, гаспадыня,— павітаўся ён, пераступаючы парог.

— Здароў, дзядзька,— адказаў замест жонкі Ігнат.

— Чуў я, брат, чуў.— Старшыня падышоў і паціснуў Ігнату руку, хоць уранні яны і бачыліся.— Гэта я ў сельсавеце быў, там і пачуў.— Пахамок дастаў з кішэні бутэльку, паставіў на стол.— Вось была адна, вып'ем з табой. Каб час, то недзе б самагонкі нагналі. На фронт таксама па-людску трэба выпраўляць...

Ігнат вінавата ўсміхнуўся:

— Каб жа знаццё, то і сам бы нешта прыдумаў.

Забегала па хаце гаспадыня — пачала збіраць на стол.

Старшыня доўга маўчаў, нарэшце сказаў:

— Быў і ў мяне адзін сапраўдны мужчына, а цяпер...— і махнуў рукой.— Ты вось што, Ігнат... Але ж дзе там...

Пахамок адкаркаваў зубамі бутэльку.

— Налівай ты,— сказаў ён Ігнату.

Гарэлка была цёплая. Піць яе было нядобра. Але хутка Пахамок захмялеў і звесіў над сталом пацяжэлую галаву.

— Каб гэта на мой розум,— гаварыў ён,— то я ўжо цябе, Ігнат, браць і не стаў бы. Тут, брат, такая справа. Фашыста, канечне, з нашай зямлі трэба гнаць. І гэта павінны рабіць мужчыны. Факт. Але ж і без хлеба ты яго не прагоніш. Салдата перш накарміць трэба, каб ён галодны не быў, а потым ужо і пасылай у бой. А хто той хлеб рабіць будзе? Яго ж і пасеяць трэба, і сабраць. Не, адны бабы фронт як мае быць не накормяць. Таму вось я і кажу: даюць жа бронь на заводах, дык чаму б і ў нас не даваць. Не, гаспадарка без мужчын — што тое вяселле без музыкі. Гэта ж каб хто пахадзіў хоць адзін тыдзень у маёй, старшынёўскай, скуры, то...

Пахамок раптам падняў прыжмураныя вочы на гаспадара, утаропіўся сваім цяжкім позіткам і спытаў:

— Як думаеш, хутка ўжо немца вытураць?

— А вось паеду, пабачу — тады і скажу.

— Жартуеш, Ігнат...

— Хопіць ужо, што жонка плача.

— Жонка няхай плача. Жонкі заўсёды плачуць.

Яны нават і тады плачуць, калі на абавязковую выпраўляюць.

Пахамок падняўся, абапіраючыся на руку, пачаў развітвацца.

— Пра астатняе ты не турбуйся. Заўтра каня дам, завязуць цябе да ваенкамата як мае быць.

— А вось каня дык і не трэба. Заўтра ж сена з далёкага лугу вазіць. Лепш пасылай ты ўсе падводы туды. Чаго добрага — яшчэ дажджы пойдучь, паплы-ве сена.

— А як жа ты?

— Так вось, як стаю.

Старшыня паківаў галавой і, хаваючы вочы, сказаў здаўленым голасам:

— Дзякуй, Ігнат... Здаецца, адзін ты мяне і разумееш...

Да самага вечара ў Ігнатавай хаце не зачыняліся дзверы.

Уначы Ігнат ажно колькі разоў прачынаўся — сон быў трывожны, кашмарны; нарэшце яму і зусім не заспалася, і ён доўга ляжаў з расплюшчанымі вачамі, успамінаў.

Чамусьці прыгадаўся адзін выпадак, з якім у Ігнатавым жыцці было звязана не толькі адчуванне прыкрасці. Тады быў галодны год і па зямлі хадзіла многа жабракоў. Бывалі дні, што стаялі напята дзверы: не паспее адзін выйсці з хаты з міласцінай — парог пераступае другі. Ігнат тады не быў адзелены, жыў у бацькоў, і вось аднойчы, якраз у абед, калі

толькі што паселі ўсёй вялікай сям'ёй за стол, хтосьці пастукаўся ў хату. Маці як стаяла ля печы, так і адчыніла дзверы. Увайшоў пажылы ўжо мужчына, чамусьці ў зімовай шапцы. Ён трохі пастаяў моўчкі ў парозе, пасля сеў, не пытаючыся, на лаўку. Чалавек быў галодны, пра гэта казаў увесь выгляд ягоны, а больш за ўсё — вочы з ліхаманкавым бляскам. Але за стол яго не пасадзілі. Можна, небарака чым не спадабаўся маці, бо ў хаце камандавала яна і да стала магла запрашаць толькі адна. І не запрасіла. Так і праседзеў галодны чалавек на лаўцы, пакуль сям'я абедала. З-за стала вылазілі, бы прысаромленыя, і толькі пасля таго як пайшоў жабрак з хаты, Анюта — тады маладая яшчэ нявестка — сказала з дакорам:

— Чалавека не накармілі...

Ёй ніхто нічога не сказаў, нават свякроў змаўчала на той раз. Але з таго дня нібы хто паганя прабег паміж жанчынамі, і Ігнат мусіў прасіць раздзелу.

Эх, Анюта, Анюта...

Ігнат слухаў, як роўна дыхала яна, прытуліўшыся да бока, думаў і шкадаваў яе: нялёгка аставацца адной, маючы на руках дваіх дзяцей, ды яшчэ з яе характарам — надта далікатным і разам з тым непадатлівым.

Адно суцяшала Іgnата: пражылі яны гэтыя дзесяць гадоў па-чалавечы і цяпер не было за што дакараць сябе.

Пра сябе Ігнат чамусьці не думаў, быццам усё гэта не датычылася яго, быццам не яму заўтра наканавана было пакінуць дом. Больш таго, Ігнат паступова пачаў лавіць сябе на тым, што непрыкметна стаў ужо глядзець на самога сябе неяк збоку, як на чужога. І тады ён паціху, каб не разбудзіць жонкі, злез з ложка, адзеўся і выйшаў на ганак.

Над вёскай плыла старожка ноч. Ветру не было. Але ноч, здавалася, дыхала. Пахла пахаладзелая ўжо зямля. І ва ўсім наваколлі стаяла такая ціша, што на-

ват чуваць было, як гойсалі за дваром, па аўсе, зайцы, наядаючыся пра запас, на цэлы неспакойны дзень.

Ігнат, як, можа, і ўсе вясковыя людзі, прыроду любіў амаль несвядома і без слоў, і ўсё ж яму раптам падумалася, што заўтра ён ужо не будзе бачыць і чуць такога хараства, і наогул яму прыйшло ў галаву... Але ж якраз пра гэта і не варта было думаць, каб даастатку не развярэдзіць душу.

Тым часам усхапілася жонка, і Ігнат пачуў, як яна выйшла ў сенцы. Ён сам расчыніў перад ёю дзверы і сказаў:

— Паспала б лепей...

— Ды што ты мяне ўсё шкадуеш! — нібы зазлавала яна, потым ступіла яшчэ крок і, застагнаўшы, павісла ў яго на шыі.

Ігнат спачатку доўга цалаваў змакрэлы ад слёз жончын твар, адчуваючы, як налівалася млявай пяшчотаю цела, пасля падхапіў яе на рукі — якая яна ў яго лёгкая! — і, асцярожна ступаючы, панёс па сходках.

На шырокім выгане, што быў паміж полем і гародамі, усімі краскамі лета пахла ў копах лугавое сена.

...Праводзіць Ігната ўранні сышлася ўся вёска. А Ігнат быў спакойны, як зямля пасля дажджу, і нават жартаваў, хоць гэта яму не кожны раз і ўдавалася. Не спяшаючыся, ён абыходзіў па адным сваіх аднавяскоўцаў, трос ім рукі і сарамліва чырванеў: яму было трохі не па сабе ад таго, што праз яго да коўрат сабралася столькі народу. Жонка больш не плакала. І гэта падабалася Ігнату. І толькі пасля таго, як ужо развітаўся з усімі і пайшоў, паскараючы крок, па дарозе, ён пачуў за спіною невыплачаны плач. Бабы суцяшалі жонку, паціху перагаворваліся і не пераставалі глядзець на дарогу, па якой ішоў на вайну яшчэ адзін чалавек.

ПРАЗ ГАДЫ

Сонца хаваецца за лес чырвонае, як гарачае вуголле.

Мы сядзім з лесніком Даўгалёвым на паваленай сасне: у ёй была бортня і нехта паквапіўся на пчолы.

— От, слухай,— кажа ён і намацвае ў кішэні курыва, потым нейкую хвіліну важдзецца з ім і пасля працягвае: — Мяне звяла аднойчы нялёгкая дарога з чалавекам, перад якім я застаўся вінаваты. Праўда, даўно было...

Даўгалёў амаль усю вайну партызаніў — спачатку ў Мглінскіх лясах, а потым недзе ў Карпатах. Я ведаў гэта, бо часам, калі на яго штосьці находзіла, ён расказваў пра сябе. Але здаралася гэта рэдка.

— Напаткалі мы яго па той бок Беседзі,— гаварыў Даўгалёў.— Там ёсць вёска адна. Цяпер я ўжо не памятаю, як завецца яна. Але каб трапіў у тыя мясціны, дык знайшоў бы яе. Возера там адразу за гародамі. У жыцці так бывае, што і пахадзіў па свеце нямала, і пабачыў яшчэ больш — дзе толькі ні павадзіў і з кім толькі ні сутыкаў лёс, але адзін раз нешта ўрэжацца такое ў памяць, што потым заўсёды будзе з табой. Гэта, мусіць, залежыць ад таго, калі ды пры якіх абставінах што з табой здарыцца...

Даўгалёў зрабіў зацяжку і, не спяшаючыся выпускаць дым, пачаў аглядаць паляну, на ўскраіне якой мы сядзелі на камлі ссечанага дрэва. Я разумеў, яму патрэбны быў час, каб сабраць думкі ў адно.

— Слухай,— нечакана звярнуўся ён да мяне,— а ты ведаеш, што такое партызан сорок першага года?

Я кіўнуў галавой, але, па шчырасці, не зразумеў яго пытання. Я ніколі над гэтым не задумваўся. І мне зрабілася няёмка, тым больш што мой субяседнік усё не адводзіў ад мяне цікаўных вачэй, у якіх свяцілася прыхаваная радасць.

— Так!.. Так!.. — паўтарыў ён і, ужо не зважаючы на мяне, дадаў: — Гэта не тое што партызан сорак трэцяга года. Не, зусім не тое. Але пачакай!..

Мы тады спышаліся падрыхтаваць запасную базу. Туды павінен быў перабазіравацца наш атрад. Але да базы нашай заставалася прайсці па бязлессі амаль паўсотню кіламетраў. А ты ведаеш, што азначала ў тых умовах апынуцца на голым месцы? Хоць не саладка і ў лесе было, але ж лес, брат, ёсць лес. Кожнае дрэва здавалася сцяной, за якой можна ўхавацца. Праўда, не заўсёды яна ратавала нас, аднак, кажуць, салдат і за штык, калі прыпірала, хаваўся... І от гэта бязлессе!..

Даўгалёў ляпнуў сябе па патыліцы і крактануў, нібы сказаў гэтым: «Яно во куды ўссела нам!»

Сонца тым часам закацілася за лес, пакінуўшы за сабою адну мутную чырвань. На паляну асядалі прыцемкі. Недзе на расцяробах распачынаў сваю нудную музыку драч. У сасняку сакаталі сойкі.

— Трэба было перахітрыць немцаў,— працягваў Даўгалёў,— неяк заблытаць сляды ды за ноч адарвацца ад іх на такую адлегласць, каб не паспелі яны дагнаць да самага лесу.

І от выклікае мяне аднойчы Каротчанка. Здаецца, пад раніцу ўжо.

— Будзем адыходзіць,— кажа.— Ты пойдзеш на запасную базу. Чакай нас там дні праз два.

Я распытаў пра дарогу і папрасіў:

— Дайце яшчэ каго!

— Бяры... Цыркiна і Валяўку.— І ўжо калі я, развітаўшыся, пайшоў, ён затрымаў мяне, перадумай: — Не, будзі лепш Канаплёва і Цыркiна. Камуністы абодва. Толькі ведай, што як бы ад сэрца адбіраю. Нягуста іх у нас. Але мы ўжо тут як-небудзь разам...

Калі ж сцямнела на другую ноч, мы былі ўжо недалёка ад Буды.

У мяне страшэнна ныла параненая рука. А тут яшчэ мы выкупаліся перад гэтым у нейкай заклопанцы-рачулцы, яна спачатку здалася нам мелкай, але потым давялося плысці да супрацьлеглага берага ў адзенні.

А тым часам пачало падмарожваць. Кастрычнік ужо канчаўся. Стаялі халады. У сырым адзенні нельга было ісці.

— Эх, было не было, зойдзем у вёску, — адважыўся я.

Наколькі мудрае было маё рашэнне, ніхто не ведаў. Маўчаў Цыркін, маўчаў Канаплёў. Маўчалі і, ледзь пасоўваючы ногі, ішлі за мной.

На ўсю тую вёску толькі зрэдку ў каго свяціліся вокны. Ці людзі спаць рана клаліся, ці не ставала газы.

Спыніліся мы каля першай жа хаты. Канаплёў падышоў да цёмнага акна і асцярожна паляпаў па шыбіне. Ніхто не азваўся. Паляпаў другі раз, ужо мацней. Нарэшце ў акне паказаўся твар: чалавек паўглядаўся і адышоў. Мы падаліся да ганка. Але колькі ні чакалі ля дзвярэй, гаспадар не выйшаў. Давялося прамінуць яшчэ некалькі двароў і зноў барабаніць па цёмнай шыбіне.

— Ідзіце далей, — пачулі мы спалоханы жаночы голас. — Па гэты ж бок... праз пяць двароў... новая хата-пяцісценка.

Лубянела наша адзенне, стыла цела. Былі, здаецца, сярод сваіх, а дзверы не адчыняліся. Зрабілася крыўдна. Нібы нас выракліся...

Недзе недалёка пачуўся гук. Ён рос і насцярожваў. Нібы нацягваў хтосьці струну, якая гатова была лопнуць. І цяжка было адрозніць, адкуль гук ішоў: з неба ці з зямлі.

— Самалёты!.. — усклікнуў Цыркін, і я пачуў, як задыхаў ён, нібы чалавек скінуў з плеч цяжар.

Праз якую хвіліну і я ўпэўніўся, што набліжаліся самалёты... нямецкія... Яны ішлі на ўсход... А неба, спакойнае і лагоднае, свяцілася бяздумнымі зоркамі. І якой недарэчнасцю здаваліся на ім самалёты, ды яшчэ ў такі час, калі там павінны былі курлыкаць адны журавы.

Самалёты ішлі на вялікай вышыні. Іх было многа. І яны неслі некуды смерць.

А ты ведаеш, як балюча стаяць от так і слухаць, разумеючы, што хутка дзесьці пачнуць сыпацца бомбы і што не адзін чалавек у гэты момант дажывае свае апошнія хвіліны? Балюча, брат, і крыўдна.

Немцы стаялі ўжо недалёка ад Масквы. Мы гэта ведалі. У атрадзе была рацыя, і кожны раз мы слухалі навіны з фронту. Яны суцяшалі мала...

Самалёты праляталі над вёскай. Цяпер яны гулі, страшна і назойліва.

Трэба было некуды падавацца. Аднак тая новая хата... Праз пяць двароў адсюль?.. Чаму гэта кабета адсылае туды?..

Асцярожна ступаючы па мёрзлай зямлі, мы адшукалі гэту хату. Але заходзіць было неяк боязна. Хто ведаў, што нас чакала там! Мы збочылі. Завярнулі ў завулак і выйшлі на выган. Там віднелася адрына. І мы ўжо рады былі хоць ёй. І што ты думаеш, і сюды нас не ўпусцілі. На гэты раз куры. Самыя звычайныя куры. Раскудахталіся і не ўшчуклі, пакуль мы не выбраліся адтуль. Прыйшлося бегчы ад адрыны, як зладзеям...

Даўгалёў уздыхнуў з палёгкай, задумаўся.

— І ўсё ж мы вырашылі зайсці ў тую хату... На сцяне на нейкай падстаўцы дыміў каганец. Зроблены ён быў з бляшанкі з-пад кансерваў. Калі мы пераступілі парог, маленькі агеньчык пачаў хліпаць, збіраючыся патухнуць.

Адчыніла нам невысокая прыгожая жанчына. Яна стаяла на падлозе босая і спакойнымі вачамі пазірала на нас, няпрошаных гасцей.

— От, завіталі,— сказаў я нерашуча і, чамусьці вінавата ўсміхаючыся, спытаў: — У хаце, апроч вас, ёсць хто?

— Дзеці і... пляменнік.

Я заглянуў за печ і ўбачыў за комінам дзяўчынку і хлопчыкаў. Яны пазіралі на мяне і ціснуліся адно да аднаго. У калысцы ляжала яшчэ і малое. Пляменнік, відаць, быў у другім пакоі.

Я сеў на лаўку ля стала. Насцярожанасць не прыходзіла. Цыркін і Канаплёў засталіся стаяць у парозе.

— Немцы ў вёсцы ёсць? — спытаў я гаспадыню.

— Не.

— А паліцаі?

У гэты момант у пярэдні пакой выйшаў малады яшчэ чалавек, гадоў, можа, за дваццаць. Ён быў высокі і хударлявы, крыху ссутулены. Твар яго — бледны, прадаўгаваты і хмуры — спачатку не ўпадабаўся мне. Асабліва вочы — насцярожаныя, праніклівыя.

— Пляменнік,— ціха сказала гаспадыня.

Твар чалавека раптам прасвятлеў, зрабіўся нават прыемны, і я заўважыў, як з нейкай асаблівай удзячнасцю паглядзеў чалавек на жанчыну.

— А вы сядайце,— звярнулася гаспадыня да маіх спадарожнікаў.— У нагах жа праўды няма. Колькі ні стой, а праўды не выстаіш.

Яна, гэтая жанчына, здавалася нейкай занадта мірнай і да ўсяго абыякавай.

Размова не клеілася. У хаце сышліся незнаёмыя. У той трывожны час ці мала чаго можна было чакаць: неўпрыкмет мы прыглядаліся да гаспадыні з пляменнікам.

Гаспадыня, напэўна, здагадалася, што госці яе галодныя, і паклала на стол кавалак сала і хлеб.

— А варанае паелі,— нібы просячы прабачэння, сказала яна.

Я пацікавіўся:

— Чаму гэта нас паслалі да вас?

— Хто ж гэта? — перапытала гаспадыня.

— Ды хоць бы і суседка ваша.

— А-а, Хвядосіха! — Жанчына ўсміхнулася кволай усмешкай і дадала: — Напалоханыя людзі. Кожны ж дзень немцы каго-небудзь хапаюць. Асабліва хто прытулак партызанам ці акружэнцам дае. Вось і баяцца.

— А вы?

— А мяне і так, кажуць, расстраляюць. І дзяцей. Мой жа ў сельсавеце да вайны працаваў.

І раптам я збянтэжыўся. Маланкай жахнула думка — перада мною стаяў чалавек, які падрыхтаваўся ўжо да смерці. Здаровы, яшчэ не стары... і дзеці... І суседзі пагадзіліся з гэтым!.. «Мая хата з краю», — парашыў, відаць, кожны. Нарэшце я зразумеў і яе паводзіны, і яе ўсмешку, якую толькі што бачыў, — на ўсім ляжала адзнака асуджанасці...

— Ды вы не турбуйцеся, — схамянулася яна, нібы адгадаўшы мае думкі. — Не вы ў мяне першыя і, мусіць, не апошнія.

Я ўважліва паглядзеў на яе ўпершыню за ўвесь час. Мяне ўразілі яе вочы, чыстыя і пакорлівыя. Нават балюча зрабілася за іх. Хацелася закрычаць!..

Даўгалёў змоўк, нібы прыслухоўваючыся, як на бліжнім расцяробе запела перапёлка сваё адвечнае «спаць пара». Я сядзеў і баяўся паварушыцца, каб не парушыць цішыні. Мне не было відаць твару лесніка.

— Заснуць у тую ноч я не мог доўга, — загаварыў Даўгалёў. — Сон то ахінаў мяне, і я правальваўся ў небыццё, то зноў адступаў, і тады ў галаве роіліся думкі. Чуваць было, што не спалася і жанчыне. Яна варочалася на тапчане і ўздыхала.

Калі ўсе пазасыналі, я раптам адчуў, што нада мной нехта нахіліўся. Якраз тады, калі і мяне пачаў адольваць сон. Я расплюшчыў вочы і ўбачыў твар гаспадыні...

— Я вам няпраўду сказала, — зашаптала яна. — Я таго чалавека не ведаю. Ён прыйшоў сюды незадоўга да вас. Яго таксама нехта паслаў. Можна, ён і неблагі, але гэта не пляменнік мой... Я толькі таму, што няпраўду сказала.

Я ўскочыў на ногі і асцярожна, каб не нарабіць шуму, раскатурхаў Цыркіна; Канаплёў спаў у другім пакоі, з тым, каго нам выдала гаспадыня за пляменніка...

— Я табе, здаецца, ужо гаварыў пра партызан сорак першага і сорак трэцяга года? — звярнуўся зноў да мяне Даўгалёў. — Дык ты не падумай, што гэта так сабе. У сорак трэцім ужо і час і падзеі за нас былі. А ў сорак першым?.. Павылазіла розная свалата ды пачала кусацца. Ад паліцайў часам ратунку не было. Думаеш, свой жа, савецкі, а ён цябе прадасць і перапрадасць. Адзін такі прыстаў да нас, прыкінуўся сваім і навёў на засаду. Руку там і прашыла куля. Ледзь уратаваліся. А тут гэты. Разбярся, што ён за птушка...

— Выйдзем, — шапнуў я Цыркіну.

Выйшлі на ганак.

— А той, аказваецца, не пляменнік ёй!

— А хто ж? — захваляваўся Цыркін.

— Не ведаю. Сказала, што прыйшоў перад намі.

Сталі думаць.

— Трэба хутчэй ісці адсюль, — прапановаў Цыркін.

— А калі ён не спіць?

— Тады... тады яго трэба...

— А як невінаваты?

Нарэшце парашылі не спускаць з яго вока. Трэ было дацягнуць да раніцы, а там — бог бацька. Так

мы і спалі — спачатку я пільнаваў, потым — Цыркін. Канаплёва не будзілі, каб не выдаць сябе...

Пад раніцу я задрамаў. Разбудзілі мяне прыглушаныя галасы. Дыміў каганец, гаспадыня завіхалася ля печы; а Цыркін і той, незнаёмы, вялі гамонку.

— Тады я і пайшоў да шашы,— гаварыў незнаёмы. — Рух на ёй пачынаўся заўсёды з раніцы. Немцы не любяць ездзіць начамі. Спяць.— Голас яго быў прастуджаны, сіплы.— На гэты раз я выбраў сабе іншае месца, кіламетры за два ад таго. Стаў чакаць. Машыны ішлі адна за адной, а гэта мне не падабалася. Рызыкаўна было кідаць гранату. Наўрад ці ўдалося б выбрацца самому. Але і адкладаць да зручнага выпадку не хацелася. У мяне нібы рукі свярбелі. І вось раптам паток машын спыніўся. Тады праз некалькі хвілін і паказаўся гэты аўтобус...

Мусіць, размова іх пачалася даўно, і я прачнуўся пад канец яе. Аднак мяне яна зацікавіла і на гэтым. Чалавек гаварыў спакойна, без лішніх слоў. Можа, і сапраўды ён зрабіў нешта.

— А што ж сюды прывяло? — запытаў Цыркін.

— Шукаю вось. Можа, каго яшчэ налучу. Аднаму ж цяжка і, калі хочаце, немагчыма...

Час быў збірацца ў дарогу, і я ўстаў. Цыркін выйшаў за мной у сенцы ўзрушаны:

— Ён такога нагаварыў!

— Ды чуў я.

— Ну і што?

— Нічога. Хто ён?

— Настаўнік, кажа.

І ўсё ж не пакідала сумненне. Пэўна, таму, што занадта многа непрыемнасцей выпала на нашу долю за апошні час... І я параіў:

— Трэба сачыць!

Мяне цяпер пачало непакоіць і тое, як нам удалася пазбавіцца ад гэтага чалавека. На базу я не меў

ніякага права прыводзіць каго-небудзь, апроч нашых. Праўда, у той момант мне і ў галаву не прыходзіла, што ён мог папрасіцца да нас. Хоць усё і ішло к таму.

Спехам праглынуўшы разварыстую бульбу з агуркамі, якую падала на стол гаспадыня, мы падзякавалі як маглі і пакінулі гасцінную хату. Але з такім адчуваннем, быццам нарабілі ў ёй нейкай шкоды.

Цадзілася ўжо раніца. Рэдкія зоркі застылі на небе. Пахла дымам і яшчэ нечым смачным і знаёмым з дзяцінства: у вёсцы палілі печы.

— Таварышы, вазьміце мяне з сабой, — раптам пачулі мы голас нашага начлежніка. Чалавек, як відаць было, не думаў адступацца — выбег за намі на ганак.

Я раззлаваўся:

— Куды, у паліцыю? — і зрабіў крок да яго.

Ён прыціх ад нечаканасці, і я заўважыў, як задрыжалі яго вузкія, з доўгімі пальцамі рукі — рукі інтэлігента.

— Чаму ў паліцыю? Вы ж не ў паліцыю ідзяце! — пачаў даводзіць ён. — А я адзін...

І тады я згадзіўся ўзяць яго з сабой, хоць і не збіраўся весці на базу. Згадзіўся, бо бачыў чалавека, прыгнечанага горам...

Але праз колькі крокаў я пашкадаваў, што згадзіўся. І не таму, што парушыў загад камандзіра. Не, не падумай. З гэтым можна было, урэшце, уладзіць. І, вядома ж, не таму, што мяне не пакідала сумненне. Здаецца, ранейшае прыкрае пачуццё неяк прайшло ўжо. А калі і не прайшло, дык прытупілася. Затое найшло іншае: як толькі выйшлі за вёску, то адразу ж адчулі, што чалавек, якога мы ўзялі з сабою, замінае нам. Нібы ўзваліў нехта на нашы плечы цяжкую, непатрэбную ў дарозе ношу.

Спадарожнік наш, мусіць, таксама зразумеў, што ён лішні сярод нас. Ён моўчкі тупаў услед і час ад

часу чамусьці ўздыхаў. Ці гэта быў даўні смутак, ці яго сапраўды вельмі непакоіла становішча, у якое ён трапіў.

Тым часам развіднела. Вынырнула з-пад пагоркаў сонца. Мы ішлі міма вёсак. Людзей пакуль не сустрэлі. Толькі чуваць было, як часам зарыпяць, абуджаючы ранішняю цішыню, вароты ды рыкне раз і другі карова. А раз неяк, калі мы праходзілі паўз гарод, увязаўся за намі сабака. Кідаецца і брэша на ўсю ваколіцу, быццам паказвае: «Вось яны, трымайце іх!»

А неўзабаве мы паслалі настаўніка ў вёску. Ён сам папрасіўся, бо некаму ж трэ было ісці разведаць. І пакуль ён хадзіў, перагаварылі між сабой.

— Навошта бралі яго? — учапіўся Канаплёў.

— Маўчы, — ськнуў на яго Цыркін.

Па ўсім было відаць, што Цыркін апраўдваў мяне. Пэўна, размова з настаўнікам, якую яны вялі пад раніцу, уразіла яго. Таму я сказаў хутчэй дзеля Канаплёва:

— Хай ідзе. На базу, вядома, мы не пацягнем яго. Пачакае дзе паблізу, пакуль прыйдзе атрад, а там выршым.

— Яшчэ невядома, ці вернецца ён цяпер, — агрызнуўся Канаплёў.

Але настаўнік вярнуўся. А перад вечарам мы былі ўжо непадалёку ад нашага лесу. Усё небяспечнае, здавалася, асталося ззаду. Мы з палёгкай уздыхнулі і зайшлі адпачыць у алешнік, што рос астраўком каля самай дарогі. За паўкіламетра адсюль была вёска. А збоку, крокаў якіх за дзвесце, зноў былі відаць кусты. Яны паўкругам агіналі вёску, не падступаючы надта блізка да яе, і цягнуліся некуды, аж пакуль ставала вока. Мы ляжалі на траве, якую абышла каса, і цешыліся думкай, што хутка ўжо скончацца дарожныя пакуты. І раптам пачулі галасы!.. З вёскі ішлі немцы. Іх было каля двух дзесяткаў.

Сядзець у алешніку не мела сэнсу. Ён быў вельмі рэдкі і да таго ж без лісця — восень стрэсла ўсё на зямлю. З дарогі нас мог заўважыць кожны, нават калі і не прыглядаўся б надта. Трэ было неяк дабегчы да кустоў. Але як ты памкнешся куды, калі наперадзе роўнае поле і бегчы давядзецца ўвесь час на вачах у ворага.

Мы нібы прыраслі да зямлі, разгубіліся.

І раптам здарылася нечаканае: настаўнік амаль сілком выхапіў у мяне аўтамат, які я трымаў хворай рукой.

— Я застануся тут, — усхвалявана зашаптаў ён, і ў голасе яго пачулася рашучасць. — Я буду страляць, а вы — бяжыце.

Ён неяк вінавата ўсміхнуўся і адвёў свае сумныя, у акулярах вочы. Было відаць, як перасмыкнуўся і пабалеў яго твар.

«Навошта табе гэта?» — са злосцю падумаў я, але прамаўчаў, бо ў той момант сам не здольны быў прыняць якое-небудзь рашэнне: нібы адабрала розум.

Немцы між тым падыходзілі ўсё бліжэй. Яны гучна размаўлялі, відаць, не спадзяваліся напаткаць у прыдарожным алешніку ўзброеных людзей. Мы ляжалі і насцярожана чакалі, і от яны ўжо зусім блізка. І ўсё бліжэй, бліжэй...

Тады і грывнулі нашы стрэлы. Першы ўдарыў з майго аўтамата настаўнік, а за ім і мы: я з нагана, а Канаплёў і Цыркін з вінтовак. Немцы разбегліся і заляглі. Цяпер ніхто з нас, здавалася, і не думаў пакідаць алешнік. Але зноў пачуўся голас настаўніка. На гэты раз ён ледзь не крычаў:

— Што вы марудзіце!

— Не гарачыся! Будзем адыходзіць разам! — сказаў я, хоць ужо і не верыў, што гэта выратуе нас.

І мы ўсё адступалі і адступалі на край алешніку, не перастаючы страляць. І разам з намі быў настаўнік.

І тады, у тую страшную і цяжкую для нас хвіліну, на мяне нечакана нахлынула цёплае, да болю шчырае пачуццё да гэтага чалавека, які па дарозе сюды, магчыма, насустрач смерці, моўчкі цярпеў і наш недавер да сябе, і абразлівую велікадушнасць.

Мне тады захацелася абняць настаўніка, папрасіць у яго прабачэння і... ці мала яшчэ чаго хацелася мне. Ды толькі не час быў.

То прыгінаючыся да зямлі, то раз-пораз падаючы, беглі мы да лесу, туды, дзе быў наш паратунак. Я дрэнна бачыў тое, што рабілася наўкол. А калі ўпаў і агледзеўся, паўзлі за мною толькі Цыркін і Канаплёў. Настаўнік застаўся ў алешніку. Ён па-ранейшаму біў кароткімі чэргамі з аўтамата.

І мы чакалі яго, аж пакуль не ўбачылі, што па алешніку ходзяць немцы...

1961

ДЗІВАК З ГАНЧАРНАЙ ВУЛІЦЫ¹

У Залужжы мне казалі: «А Дземідзёнак пайшоў ад нас. Яго ўжо няма ў гарадку».

. . . . .

Але ж куды падаўся Дземідзёнак?..

Можа, адзін я добра і ведаў гэтага чалавека.

Ён паявіўся ў нашым гарадку гады праз тры пасля вайны і пасяліўся ў хаце Дакуліхі, адзінокай старой, якая спачатку прыняла яго як кватаранта, каб мець за гэта на старасці якую капейку, бо яму ішла пенсія, але потым адмовілася ад тых грошай.

---

¹ Упершыню апавяданне было надрукавана пад назвай «Птушкі ляцяць на волю». (Зайв. рэд.)

Я ж сустрэў Дземідзёнка, калі ён лічыўся ўжо на Ганчарнай вуліцы старажылам.

У нядзелю раніцай стаяў я на падворку і слухаў, як гудуць каля дзядзькавых вулляў пчолы.

— Дземідзёнак ідзе, — пачуліся раптам галасы.

Я азірнуўся і ўбачыў незнаёмага старога, які шыбаваў з клеткай у руцэ сярэдзінай вуліцы. Ён быў невысокага росту, згорблены, з белай бародкай і такімі ж белымі валасамі, што выбіваліся з-пад салямянага брыля. На незнаёмым была вылінялая сацінавая кашуля з манішкай, падпяразаная поясам з кутасамі, а на рубчыкавых штанах віднелася некалькі невялікіх латак. Стары хуценька перабіраў нагамі, быццам вельмі спяшаўся куды. Хадзіў ён на дыбачках, таму ўся яго шчуплая постаць у час хады падавалася наперад.)

— Дземідзёнак!.. Дземідзёнак!.. — зноў пачуўся крык, і на вуліцу пачалі збягацца дзеці.

Але да старога яны не набліжаліся. Трымаліся крыху воддаль або ціснуліся за ім ззаду. А стары ішоў сабе ўздоўж вуліцы і, здавалася, не заўважаў іх. Тады я і прыгадаў, як у свой час таксама басанож бегаў з равеснікамі за дзівакаватым Цімкам. Цімка жыў на самым канцы Калгаснай вуліцы, але мы і туды забіраліся. І цяпер штосьці падобнае адбывалася.

«Неразумнае дзяцінства», — падумаў я.

А ўвечары, калі маці прыгнала карову з пашы, запытаў:

— Дземідзёнак... Хто гэта?..

— Як хто? Ну, Дземідзёнак і Дземідзёнак. У Дакуліхі жыве.

Было відаць, што яна не вельмі ахвоча да маёй размовы, але маўчаць не стала.

— І дзеці беглі за ім?

Я кіўнуў галавой.

— Паршыўцы! Лазой трэба сеч блазнюкоў! — Яна ўздыхнула і ўзялася пераплятаць свае косы. — Дземідзёнак такі ж, як і ўсе, чалавек. Праўда, можа, ён нейкі ўжо занадта дзівакаваты.

Маці скупілася на словы, і я адчуў, што яна больш клапацілася, каб сын яе не падумаў кепскага пра чалавека.

— Прыйшоў ён сюды аднойчы вясной і стаў жыць у Дакуліхі. А што за чалавек ды адкуль — каму рупіць. Ці мала людзей пасля вайны па наваколлі без прытулку хадзіла. Вайна нямногім так мінулася. І ў кожнага сваё гора. Можа, і яго гняздо параскідала. Ну, і прытупаў чалавек на нашу вуліцу дажываць свой век. Добра, што пенсія ў яго. Здаецца, і Дакуліха тады за гэтым пагналася...

Маці змоўкла. Ёй трэба было штосьці зрабіць у сенцах, і яна выйшла.

— А стары ён аказаўся ўвішны... Гэта я ўсё пра Дземідзёнку, — сказала яна, калі вярнулася. — Дык я кажу: Дакулісе на кватаранта пашэнціла. Бывае, дзянён бегае вакол хаты, корпаецца то ў гародчыку, то двор падчышчае, ды і на вуліцы насупраць Дакуліхінай хаты не тое што ля іншых, — чыста. Здаралася мне заходзіць да іх. Ветлівы Дземідзёнак гэты. Толькі чамусьці неразгаворлівы. Панурыцца і маўчыць. Нібы кляймо на ім якое. Усё ж адзін ды адзін дзень пры дні. Але гэта б нішто яшчэ. Маўклівых на свеце таксама набярэцца, і, можа, больш, чым гаваркіх. Ды прыспічыла яму па нейкай патрэбе пайсці ў нядзелю на рынак. То ніколі не хадзіў туды, а тут раптам пацягнула. Можа, што хацеў купіць сабе або Дакулісе. І вось якраз з таго часу чалавека быццам падмянілі. А ўсё з-за птушак. І хто іх там надумаў прадаваць, — сама не ведаю, бо ніколі ж раней я не заўважала, каб хто прыносіў птушак на рынак наш. Ну, там малако, яйкі, а то ж

птушкі! Гандляваць птушкамі!.. Смяхоцце адно. Але ж ён купіў іх. І потым зачасціў на рынак. Убачыць птушку і купляе. А некаторым нібы аднаго гэтага і не хапала. Пачалі лавіць і прадаваць птушак. Сорам аж. Ну, а ён купляе іх і выпускае недзе.

Людзі тым часам языкі чэшуць:

— Дык ён жа перапрадае іх і гэтым самым вунь якую капейку зарабляе.

Ніхто ж не ведае, што небарака на сваю пенсію тых птушак купляе. Часам без куска хлеба бывае. Дакуліха сваім корміць. Нарэшце дайшло да таго, што пачалі прыносіць птушак яму дадому. Тады і не вытрымала Дакуліха. Спачатку сароміла, потым узяла палена ды аднаго прагнала з хаты, другога. Глядзіш, і перасталі хадзіць. Але ж стары не кінуў свой занятак...

З таго вечара я заўсёды выходзіў з хаты, калі чуў, як крычалі на вуліцы:

— Дземідзёнак!..

Дзеці кожны раз беглі за ім на рынак, і пасля я даведаўся, што яны былі таксама галоўнымі пастаўшчыкамі птушак.

Дземідзёнак хадзіў толькі пасярэдзіне вуліцы. Я прыкмеціў, што на ім заўсёды была адна і тая сацінавая кашуля, і праз некалькі дзён я ўжо мог сказаць, колькі на яго штанах накладзена латак. У нядзелю ён праходзіў паўз нашу хату двойчы — на рынак і адтуль. Пры гэтым ён ніколі не глядзеў па баках. Але аднойчы ён здрадзіў сваёй звычцы, калі гэта толькі было звычайнай. Ён раптам паглядзеў на мяне. І, можа, таму, што для яго я на гэтай ціхай вуліцы быў чалавек новы, ён нечакана зняў свой руды брыль і павітаўся. З таго разу ён ужо не праходзіў міма, каб хоць не дакрануцца рукой да свайго брыля. Рабіў ён гэта паспешліва, нібы шкадаваў патраціць на непатрэбную справу лішняга часу.

Паступова я пачаў лавіць сябе на тым, што ўжо не магу не думаць аб ім. Мяне неяк цалкам захапіў гэты пануры дзівак, і я, напэўна, шмат перажыў бы, калі б аднойчы ён не выйшаў на вуліцу са сваёй клеткай.

Што ж за чалавек ён?

У паводзінах Дземідзёнка мне хацелася бачыць адно звычайнае, няхай нават дзіцячае, захапленне адзінокага старога. Чамусьці не верылася, што ён вольна так узяў ды ўзваліў на сябе клопат, які ў астатніх выклікаў спагадлівую ўсмешку. А можа, ён папрастаце сваёй адно палічыў за зло, а другое — за дабро і тады зрабіў свой дзіўны занятак — купляць і выпускаць на волю птушак — мэтай таго жыцця, якое яшчэ заставалася за ім, якое трэба было пра жыць?

Мяне цягнула да Дземідзёнка, і я хутка гатовы быў разам з хлапчукамі бегчы за ім на рынак, хоць і лічыў, што яны гэтым крыўдзяць яго.

У далейшым амаль так і атрымалася...

Здарылася, што адзін раз Дземідзёнак не знайшоў на рынку птушак. Стары вяртаўся адтуль узрушаны.

Насупраць нашай хаты Дземідзёнак спыніўся. Ён пастаяў крыху непадалёку ад лаўкі, на якой я сядзеў, затым павярнуўся на Калгасную вуліцу. Тады я і рашыўся пайсці следам. Але ўсю дарогу, пакуль плёўся за ім, адчуваў, што раблю нешта не тое, і мне было сорамна.

Дземідзёнак між тым не звяртаў на мяне ніякай увагі. Стары, напэўна, нават не чуў за спіной маіх крокаў.

Тым часам кончыліся цагляныя будынкi, якіх тут панастаўлялі за апошнія гады, і зноў пачаліся драўляныя хаты, як і на Ганчарнай вуліцы. Адно што на Калгаснай яны былі ўсе новыя, бо ў вайну вуліца цалкам згарэла, і цяпер людзі адбудаваўся.

Неўзабаве Дземідзёнак нырнуў у чыюсьці фортку, і на вуліцы я застаўся адзін.

Час цягнуўся марудна, тым больш што я апынуўся ў такім становішчы, калі не ведаў, як жа паводзіць сябе далей. Самае горшае, чаго я баяўся, гэта — сустрэцца тут з Дземідзёнкам твар у твар, бо дагэтуль хоць і няёмка мне было, але ж я мог яшчэ думаць, што ён не заўважыў мяне. Некалькі разоў я памыкаўся было збегчы куды-небудзь, каб хоць на вочы яму не трапіць, але тая ж неадольная сіла, што пацягнула мяне сюды, цяпер трымала ля фортакі, і я вагаўся ў нерашучасці, аж пакуль выйшаў Дземідзёнак з хаты. Было позна ўжо што-небудзь рабіць.

Дземідзёнак прайшоў моўчкі. Пакуль ён праходзіў міма, я стаяў, нібы вадой халоднай абліты.

У гэты момант з сенцаў выкацілася жанчына і гукнула праз двор:

— Колькі ён даў табе?

Адказаў ёй танклявы голас з хаты.

— А божухна! Дык ты ж танна аддаў! — заенчыла кабета.

— А што яны варты, вераб'і тыя, — спрабаваў нехта давесці.

— «Варты»! «Варты»! Закаркаў... Што табе, чужых грошай шкада? Не будзь дурнем. Хай пускае на вецер, калі ў яго многа іх!

Жанчына сказала гэтак і захіхікала, а мне, здаецца, упершыню зрабілася шкада Дземідзёнка.

Клетку з вераб'ямі — гэта былі сапраўды вераб'і — ён ледзь не прыціскаў да грудзей, быццам чалавек баяўся, што вось-вось падыдзе хто-небудзь і не падумае, адбярэ іх у яго.

Накіроўваўся ён за гарадок.

Выпускаў Дземідзёнак купленых птушак кіламетры за тры, там, дзе пачынаецца Зінкевічаў луг.

Свяціла яркае сонца, булькала ў рэчцы вада. Паветра тут было па-летняму настаноена пахам красак, і некранутая яшчэ трава пагойдвалася пад сухім ветрам, і часам здавалася, што недзе на ўзлеску ледзь чутна калоцяцца блакітныя званочкі.

Я загледзеўся на гэтае ціхае хараство прыроды і не заўважыў, як неспадзявана перамяніўся Дземідзёнак. Стары раптам выпрастаўся, памаладзеў, і ўжо ад таго, ранейшага Дземідзёнка, нічога і не засталася. Ён з нейкім не па гадах дзіцячым захапленнем пазіраў услед сваім птушкам, якія, трапечучы крыламі, пырхалі з клеткі, і твар яго ўвесь свяціўся.

Нарэшце я ўбачыў чалавека, які перажываў вялікую радасць...

Дамоў мы вярталіся, як харошыя знаёмыя, аднак размовы ў нас не выйшла. Затое цяпер нішто ўжо не перашкаджала мне заходзіць да Дакуліхі.

Там я і даведаўся пра самае галоўнае.

...Да вайны Дземідзёнак жыў пад Вітунём, там, дзе Лясныя Дачы.

Служыў ён лесніком.

Сям'і ў яго не было — дачка, якой споўнілася пад тую пару, можа, трыццаць гадоў, жыла замужам у горадзе, і ў яе гадавалася свая дачка. Да бацькі яе, відаць, нішто не цягнула, і яна ні разу не надумала прыехаць.

Тым часам пачалася вайна. Спачатку нішто не патрывожыла Лясныя Дачы, полымя вайны шугала далёка ад іх. Але праз дні вайна дакацілася і да Вітуня. Уначы было відаць, як палыхалі пажары па той бок Дняпра; грымела і варушылася наваколле.

Праз Лясныя Дачы пацяклі людскія натоўпы.

Людзей збіралася так многа, што часам нават думалася, ці не зрушыла гэта з месца цэлага паўсве-ту. Людзі ішлі і ехалі ў копаці і пыле — бежанцы,

чырвонаармейцы. І на абочынах дарог разам з пабі-
тымі гаршкамі валяліся закарэлыя крывавыя бінты.

Леснікова старожка, у якой жыў Дземідзёнак, у
тыя дні была поўна раненых.

Сам Дземідзёнак ад рання да вечара прастойваў
ля дарогі і ўсё ўглядаўся ў людскія твары, спадзе-
ючыся сустрэць сваіх.

І яму пашанцавала, ён дачакаўся — прыйшла
дачка. Яна прывяла з сабой трохгадовую дзяўчын-
ку, якая да гэтага толькі ад маці чула, што ў яе ёсць
дзедка і што ён жыве недзе на беразе ляснаго возера.
І, хто ведае, можа, яна не раз уяўляла сабе таго дзед-
ку чарадзеем, а на самай справе атрымалася, што
гэта — самы звычайны дзед, якіх столькі дзяўчынка
сустракала на сваёй вуліцы. Яна доўга з недаверам
глядзела на старога, аж пакуль ён не ўзяў унучку на
рукі. Дзіця так і заснула ў яго на руках — бруднае,
схуднелае і стомленае, бо, відаць, за гэтыя дні няма-
ла пратопала на сваіх ножках. А калі прачнулася,
то быў ужо другі дзень і не было побач мамы. Дачка
Дземідзёнка пайшла далей, туды, куды ішлі ўсе, а
Аленку пакінула з дзедкам. Хоць у яго і возера было
прыгожае, якое чамусьці называлі Мёртвым, і лес
стаяў кругом, Аленка плакала. Тады Дземідзёнак
браў яе за ручку і вёў на дарогу, дзе па-ранейшаму
ішлі і ехалі гнаныя горам людзі. Там яна суціхала.

А вайна падступала ўжо да самых Лясных Дач.

Паток бежанцаў патрохі радзеў, потым зусім
спыніўся. І ў лесе ўжо сустракаліся пераважна толькі
салдаты. Пасля іх не стала, хоць яшчэ доўга чуўся пад
Вітунём пошчак кулямётаў. Нарэшце настаў дзень,
калі зрабілася ў наваколлі зусім ціха і на ўсе Ляс-
ныя Дачы засталіся толькі Дземідзёнак і яго ўнучка.

Рабіць цяпер не было чаго, ды і невядома, дзеля
чаго будзеш рабіць, і Дземідзёнак сноўдаўся так па
лесе, слухаў, як дзень за днём па-новаму пачыналі

шумець хвоі: блізілася восень. Тады і прыйшлі да яго зноў людзі. То былі партызаны. Спачатку яны жылі ў лесніковай старожцы, але з надыходам зімы, калі выпаў снег, перабраліся за Мёртвае возера.

Зіма тая выдалася лютая, снежная. Мароз лез ва ўсе шчыліны, і ў старожцы даводзілася круглыя суткі паліць у печы. Дзед з унучкай з нецяярплівасцю чакалі цёплых дзён.

Але аднойчы ў старожку ўварваліся немцы.

— Партызан?

Дземідзёнак паціснуў плячамі.

— Дзе хаваюцца партызаны?

— Не ведаю.

— Тады збірайся.

— А як яна? Адна застанецца? — Дземідзёнак паказаў на Аленку.

— Будзеш разумны, то не застанецца, — адказалі яму.

Старога пасадзілі на сані і павезлі ў Вітунь, а Аленку замкнулі ў старожцы.

Два тыдні яго вадзілі на допыт.

— Дзе партызаны? — пыталі кожны раз.

Дземідзёнак маўчаў. Тады яго кідалі на падлогу і білі. А ўначы, калі выпадала хвіліна заснуць, яму снілася ўнучка і тая прыцярушаная снегам сцежка, якая вяла паўз возера да партызанскіх зямлянак. Ён яшчэ спадзяваўся, што адтуль па гэтай сцежцы прыйдуць па дзяўчынку і з ёй нічога не станецца.

Два тыдні катавалі лесніка. І ўвесь гэты час ён мучыўся ад таго, што пакінуў дзяўчынку адну. Калі ж яго нарэшце выпусцілі на волю, то ён не знайшоў у сваёй халоднай старожцы ўнучкі. На падлозе ляжала адна скалелая сініца... Калі і як яна заляцела сюды, — Дземідзёнак не ведаў.

Да самага канца вайны заходзіўся ў горы стары ляснік. Колькі ні шукаў ён сваю ўнучку — знайсці

не мог. Пасля вярнулася дачка. Пачуўшы страшную вестку, яна павалілася на лаўку і праплакала ўсю ноч. А раніцай пайшла.

Не мог, вядома, застацца ў старожцы і Дземідзёнак. Ён пакінуў Лясныя Дачы назаўсёды, каб нішто больш не нагадвала яму там аб непапраўнай страце.

...Дні праз два я паклікаў да сябе хлапчукоў і расказаў ім усё, што ведаў пра Дземідзёнка. Яны разышліся прыціхлыя, з апушчанымі галовамі. Мне здавалася, што гэтым самым я зрабіў нешта добрае, нават, калі хочаце, абараніў спакутаванага старога ад людской надакучлівасці.

Дзеці сапраўды больш не даймалі яго. Паступова перавяліся і птушкі на рынку. Неўзабаве іх ужо ніхто не прадаваў у гарадку, хоць Дземідзёнак па-ранейшаму бегаў туды са сваёй клеткай.

Падышоў час мне ад'язджаць, і я зайшоў развітацца з Дземідзёнкам. У сенцах мяне сустрэла Дакуліха.

— Ты можаш не заходзіць, — з дакорам зашаптала яна. — Чалавек вунь перажывае. А ўсё праз цябе. І навошта было гаварыць каму? Ён жа гэтымі птушкамі і жывё адно апошні час.

Дземідзёнак сядзеў насупраць акна. Ён не павярнуў галавы на мае крокі. І за тых некалькі хвілін, якія прабываў я ў Дакуліхі, стары не прамовіў ніводнага слова.

Пакідаў я Дакуліхіну хату прыніжаны і разгублены.

...Я хацеў памагчы чалавеку загаіць рану. І так няўмела ўзяўся за гэта. Лепш бы не брацца зусім. Бо не кожная рана паддаецца лекам. Асабліва калі на душы...

З таго дня я Дземідзёнка не бачыў.

1961

АПАВЯДАННЕ БЕЗ КАНЦА

На золку, калі яшчэ спявалі пеўні, я пакінуў Брады, каб да сонца выйсці праз расцяроб на Пычаў бераг.

Дарога ішла паўз лясное возера. Летам па ёй амаль ніхто не ездзіў, і каляіны пазарасталі высокай травой. Трава даставала да каленяў. Можна, з гадзіну ўжо я з асалодай дыхаў халадком яснага рання.

У густым ельніку, што стаяў паабапал дарогі, спрасонку валтузіліся сытыя дразды. За возерам, у млявай шэрані, чубіліся галубы.

Лес неўзаметку праганяў дрымоту.

Я моўчкі збіваў парусінавымі туфлямі халодную расу і ўсё спяшаўся.

Хутка павінен быў пачацца луг.

Але на Пычаў бераг трапіў не я першы.

Чалавек, які паспеў туды раней, сядзеў каля самай вады, звесіўшы ногі, і зацята глядзеў перад сабою, быццам сіліўся разгледзець нешта на дне ракі. Побач ляжалі рыбацкія прылады — бляшанка з чарвямі і арэшкавае вудзільна. Леседзь хоць і была раскручана, але ён пакуль ні разу не закінуў вуды — бляшанка з чарвямі стаяла зачыненая.

Рака дымілася цёплым туманам.

Учора гэтага чалавека бачыў я ў садзе разам з дырэктарам саўгаса. Шырока стаўляючы ногі, ён пахаджаў паміж дрэў, падпёртых калкамі, каб не ламалася ад яблыкаў сучча, і голасна смяяўся. Ва ўсёй яго постаці адчувалася здароўе і тая абыякавая ўпэўненасць, з якой прывыклі ступаць па зямлі толькі нямногія людзі. Нават дырэктар саўгаса, які гаварыў яму пра нейкія справы, ідучы побач, здавалася, губляўся пад яго насмешлівым, трохі паблажлівым позіткам.

Ён быў высокага росту, з шырокімі, крыху прыўзнятымі плячамі, з высокім ілбом і доўгімі, закінутымі назад валасамі, якія ўжо добра пасівелі.

Пад той час я апынуўся каля будкі вартаўніка.

Стары Панаська сказаў:

— Бач, як перад гэтым Чыкілёнкам гнуцца...

Стары дыміў люлькай і соннымі вачамі глядзеў у той бок, дзе за коўратамі сабраўся каля легкавушак натоўп.

— Ну і пралаза гэты Чыкілёнак, — дадаў стары.

Потым спытаў:

— А ты яшчэ не схадзіў да яго на паклон? — І, не чакаючы адказу, пахваліў: — Ты гэта правільна, хлопец, робіш. Табе няма чаго знацца з ім.

Калі дык ад Панаські можаш не пачуць і аднаго слова за цэлы дзень, а цяпер яго быццам цягнуў хто за язык.

— Бацька яго, Іван Чыкіла, быў чалавек, — гаварыў Панаська. — Ігнаська таму і аддаў за яго сваю Вольгу. Думаў, сын па бацьку пойдзе. Яблыка ж, кажуць, далёка ад яблыні не падае. Але як часта людзі памыляюцца!.. Гэта аж вунь куды заляцела.

Панаська гудзеў сваім глухаватым, але яшчэ моцным голасам:

— І добра, што хоць Вольга не бачыць. Ды ён, мусіць, і не надумаўся б сюды, каб яна жыла. Не, што ні кажы, а Чыкілёнак гэты...

То было ўчора. Сёння Чыкілёнак выглядаў адзінока.

Што прывяло яго на Пычаў бераг? Няўжо сапраўды тыя самыя шчупакі, якія мне каторы дзень не давалі спакою?

Здалёку ён не чуў маіх крокаў. Не паварушыўся і тады, калі я затупаў блізка.

Але я не шукаў з ім сустрэчы.

Зоркі тым часам патухлі на небе. Паказалася сонца. Спачатку яно выплыла адным сваім краем і стала падобнае на чырвоны шар, у які нехта неўзаметку дзьмуў, і таму ён усё большаў, падымаючыся ўгору.

Нарэшце гэты распалены шар адарваўся ад зямлі і закалыхаўся над ёю — вялікі, блізкі і разам з тым недасягальны.

Сонца здавалася нейкім няпраўдашным. Быццам яго намалюваў хто чырвонай фарбай ды павесіў там, дзе яно заўсёды ўсходзіць, каб падманваць прасцячкоў і даверлівых.

— Гэта ты, Іваноў? — спытаў Чыкілёнак і не павярнуў галавы: напэўна, падумаў, што прыйшоў шафёр.

Я прамаўчаў.

Тады ён раззлаваўся:

— Ты што, не чуеш?

— Гэта не Іваноў, — адказаў я.

Штосьці прыгожае і непрыгожае адначасова было ў твары гэтага чалавека. У шэрых і крыху раскосых вачах Чыкілёнка, асабліва калі ён усміхаўся, загараліся хітраватыя іскрынікі. Але загараліся толькі на адзін кароткі міг.

Дзіўнымі якасцямі быў надзелены Чыкілёнак. Ён яшчэ не разгледзеў мяне як мае быць, толькі пашпешліва акінуў позіркам. Ён яшчэ не сказаў нічога такога, каб запомніць. І не зрабіў нічога, адно што ўзяўся за вудзільна. Але на Пычавым беразе захадзіла ўсё хадуном, зрабілася раптам шумна, быццам неспадзявана хто запоўніў, як пляшку, усю пустэчу, якая да гэтага была тут.

— А, рыбак, — гаварыў ён паблажліва мне, і я ўжо бачыў яго такім, якім быў ён учора ў садзе: быццам толькі што не сядзеў на Пычавым беразе адзінокі і заклапочаны чалавек, якога варта было пашкадаваць.

— Ты, мусіць, не адсюль? — пытаў ён і сам адказваў: — Канечне, не адсюль. А то ж я адразу цябе пазнаў бы, хоць ужо дваццаць гадоў не быў тут. Я, брат, на пароду памятливы. Дык я, малады чалавек, маю сказаць табе, што на гэтым Пычавым беразе...

Гаварыў ён спакойна, важка, самавіта. І ўвесь час стараўся быць дружалюбна-абыякавым.

Гаворкай сваёй нібы закалыхваў.

Ён меў нешта сказаць мне пра Пычаў бераг. Але ж я таксама меў што сказаць яму. Напрыклад, пра тое, як памірала яго жонка.

...Тым летам над тутэйшымі пясчанымі пагоркамі стаяла засуха. Яравыя гарэлі на карані, а жыта, пасмяглае, нізкарослае, было пустое.

Дажджы ішлі стараной.

Але прывіды голаду не палохалі людзей.

— Нябось зямля вялікая, адна цаліна колькі дасць, — гаварыў хто-небудзь адзін, і ўсёй вёсцы перадаваліся яго спакой і развага.

— Чаго-чаго, а хлеба прывязуць у краму, — згаджаліся суседзі.

Але пасля гарачыні, калі на зямлю прыходзіў вечар, нехта ўсё ж валачыў за вёску плуг, пракладаючы за гумнамі збавіцельную баразну, нехта насіў да возера чужы частакол...

Пясок на дарогах перагараў на мяккі прысак. Босаму па ім нельга было ступіць аднаго кроку — пякло. І калі з вёскі выязджала якая машына ці нават падвода, дык за многа вёрст было відаць кожнаму, бо адразу над усім, што рухалася па дарозе, павісала воблака пылу, якое паступова рабілася падобнае на клубы жоўта-белага дыму, што падымаецца звычайна над стогам падпаленай саломы. Як у бяздонні, прападаў гук. Крычы ці не крычы, а цябе ўсё роўна ніхто не пачуе здалёку.

У такі вась дзень мне якраз і выпала ісці на Саматэвічы. Я выбраў дарогу самую кароткую. Гэта была палявая дарога: вузкая, ледзь не сцежка.

Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы саматэвіцкай царквы — самай высокай будыніны ў наваколлі. Ужо не так многа аставалася

прайсці. І я траціў, здаецца, апошнія сілы свае, каб па гэткай духаце хутчэй датупаць да мястэчка.

Наперадзе ішла якаясьці жанчына, і мне ўвесь час хацелася дагнаць яе. Можа, гэта была адзіная жывая істота, якую нешта змусіла ў неміласэрную гарачыню выйсці з дому. Але неўзабаве і яна схавалася ў жыце. Мне падумалася, што яна некуды збочыла, бо не ўсе ж людзі ходзяць у адну дарогу. Затое зусім не парадаваўся я, калі заўважыў жанчыну зноў. Яна ляжала на ўзмежку, галавою ў жыта, нібы шукаючы там ратунку ад спёкі. Ляжала на спіне, і рукі яе былі шырока раскінуты. Твар увесь пасізелы — ён ледзь не свіціўся наскрозь, — слаба крывіўся ад болю.

Я кінуўся да жанчыны і асцярожна прыўзняў яе за плечы.

— Дыхаць... дыхаць няма чым, — ледзь чутна шаптала яна. Збялелыя вусны яе дрыжалі.

«Памірае», — прамільгнула ў маёй галаве, і я разгубіўся. Ад гэтага кроў хлынула раптам у галаву, нешта сціснула скроні. Але я перамог нечаканую слабасць, якая, можа, больш ад сённяшняй гарачыні была, чым ад разгубленасці, узяў на рукі хворую і панёс яе па дарозе, туды, дзе віднеліся купалы царквы. Недзе там была ўчастковая бальніца.

Жанчына, здавалася, не дыхала. Твар яе ўкрылі кропелькі поту.

Я ўпарта нёс сваю нялёгкую ношу і з кожным крокам усё больш хваляваўся. Нарэшце мне пачало здавацца, што я не паспею дайсці да пасёлка — жанчына памрэ на маіх руках. Тады я палажыў яе ў жыта і пабег шукаць падмогі, бо сам нічога не мог зрабіць: жанчына, наколькі я разумеў гэта, хварэла на сэрца і яе, небараку, у дарозе хапіў прыступ.

Я бег, і пот заліваў мне вочы. У роце прагоркла.

«Каб не памерла, каб не памерла», — нібы падлічваў я крокі, і гэта мяне падганяла...

Праз два дні я прыйшоў у бальніцу адведаць яе.

Сястра, якая ездзіла тады з доктарам на машыне «хуткай дапамогі» па хворую, замест адказу паказала мне ў канец калідора: там, насупраць акна, нехта стаяў у белым халаце.

Бальнічны калідор быў доўгі, адразу цяжка было разгледзець чалавека. Але праз колькі крокаў я ўжо ведаў, што там стаяла жанчына. Толькі не тая, якую давялося ратаваць.

— Мама памерла, — яна ступіла насустрач і заплакала.

Ад яе слоў раптам заняла ўсярэдзіне. Заняла, засадніла. Але я ўсё ж пайшоў за дзяўчынай па калідоры, каб даслухаць, як яна гаварыла скрозь слёзы:

— Перад смерцю мама хацела бачыць вас. Гэта ж вы падабралі яе на дарозе ў той дзень. А вы ўсё не ішлі... І яна не дачакалася. Памерла. Дык я потым падумала, што вы яшчэ прыйдзеце. Мне сказаў доктар...

Я мог бы сказаць Чыкілёнку не толькі пра гэта. Але ён астатняе ведаў.

...У сорок першым Чыкілёнак падаўся на ўсход, калі апошнія нашы часці перайшлі на рацэ мост.

Дома асталася адна жонка.

Гэта было ўлетку, а ўвосень жонка мелася радзіць. І ён не павёз яе ў бежанцы — не раілі людзі. Але як толькі прыйшлі немцы, тыя ж самыя людзі разнеслі чутку:

— Бачылі Чыкілёнка ў Шурышчы!..

Суседзі пасля гэтага пачалі заходзіць у хату, робячы выгляд, што дарэмна Вольга тоіцца ад іх.

— Ты, дзеўка, пабойся Бога, не будзь такой скрытай, — гаварыла кожную раніцу якая-небудзь Хвядосіха, калі Вольга ішла з вёдрамі да студні. — Ад людзей жа не век хавацца. Бачылі твайго ўчора!..

Вольга доўга не верыла. Але з цягам часу і яна перастала спаць начамі.

Чакала, што муж, калі ён сапраўды дзе паблізу, пастукае калі-небудзь у шыбіну.

Нарэшце яе паклікалі ў камендатуру.

— Мы ведаем, што ваш муж хаваецца ў лесе, — ветліва ўсміхаючыся, заявіў камендант. — Таму мы і паклікалі вас. Вы чакаеце дзіцяці. Дык перадайце свайму мужу, каб ён праз чатыры дні з’явіўся да нас. Вы павінны ўлічваць абставіны. Пераканайце яго.

Камендант пазваніў некуды і вылез з-за стала. Ён быў ветлівы да канца:

— Назад вас павязуць на маёй машыне. Мы, немцы, любім гасцінасць. Але ведайце, праз чатыры дні я сам прыеду да вас. Канечне, таксама ў госці, бо я спадзяюся, што ніякіх непаразуменняў паміж намі не будзе.

Камендант стрымаў слова.

— Вы нас падвялі, шаноўная, — гукнуў ён яшчэ ад парога, і ў голасе яго не было ранейшай ветлівасці. — Дзе ваш муж? — ужо наступаў ён.

— Я не бачыла яго. Ён ні разу не прыходзіў дамоў.

Вольгу павялі к возеру і паставілі там, крокаў за дзесяць ад берага, у халодную ваду, — як сказаў камендант, прымаць ванны...

На дварэ тады стаяла восень.

Пасля па Вольгу яшчэ прыходзілі з камендатуры. Але ў яе нарадзілася дачка раней часу.

Потым пацягнуліся доўгія месяцы хваробы. Камендантавы ванны так не мінуліся. Вольга застудзіла ногі, і ёй давялося вучыцца хадзіць нанова. Цяпер ужо разам з дачкой.

Тым часам вайна заціхала. Як і ўсе людзі, Вольга чакала свайго гаспадара, бо ўжо каторы год атрымлівала ад яго пісьмы.

Муж пісаў, між іншым, што ніколі за вайну яму не выпадала хадзіць паблізу Брадоў, і таму яго ніхто не мог бачыць у Шурышчы.

Але навошта было варушыць старое? Добра, што ўсё абышлося.

Так думала Вольга.

І вось аднойчы, здаецца, праз тры месяцы пасля вайны, калі жывыя вярталіся пад свае стрэхі, Вольга атрымала пісьмо. Яно было падпісана чужой рукой.

Значыць, не ўсё яшчэ абышлося!..

Вольга чытала пісьмо і не давала сабе веры. Літары, выведзеныя жаночай рукой, скакалі перад вачамі, расплываліся.

Пісьмо было кароткае. «Я не збіралася пісаць, — чытала Вольга. — Спадзявалася, што ён сам напіша. Ды ён усё адмаўляецца. Але ўжо не час маўчаць. У мяне ад яго будзе дзіця. Маё дзіця таксама мае права на бацьку. Таму я не пушчу яго ў Брады...»

Дачытаць да канца не ставала сіл.

На другі дзень Вольга спехам сабралася ў дарогу...

Дом, у якім цяпер жыў яе муж, паказалі людзі. Але ў кватэры нікога не было.

Вольга хацела дачакацца свайго мужа. Яна павінна была расказаць яму, што перажыла праз яго за вайну... І таму асталася чакаць ля пад'езда.

Убачылі яе пад самы вечар.

— А я і не падумала, што ў вас хопіць смеласці так хутка прыехаць, — падышла да яе спакойная, яшчэ зусім маладая жанчына. Яна была вельмі прыгожая, гэта жанчына. Можа, таму яна так спакойна трымалася перад Вольгай. І хто ведае, можа, яна адчула гэту сваю перавагу яшчэ задоўга да таго, як сустрэла Вольгу.

— Толькі я не ведаю, — пачала даводзіць яна, — чаго вы дамагаецеся? Ён не хоча з вамі жыць. Ды што вам трэба? Вы нарэшце павінны зразумець, што ўжо не пара яму. У яго цяперашнім становішчы такая жонка будзе адно замінаць...

О, гэтая жанчына была занадта шчырая ў сваіх довадах. Яна нават не заўважала, як балюча дацінала гэтым сваю маўклівую ахвяру.

— Я размаўляю з вамі як жанчына з жанчынай, — гаварыла далей яна. — Вы не крыўдуйце. Мужа няма дома. І наогул яго доўга яшчэ не будзе, дык я павінна паклапаціцца сама. І потым ён сказаў... Але ж лепш хадзем, я павяду вас да аднаго чалавека.

Вольга адчувала сябе дрэнна яшчэ з раніцы, калі прыехала на вакзал. Потым доўга стаяла ля пад'езда. А цяпер гэта жанчына сваёй шчырасцю адбірала ў яе апошнюю надзею. Не ставала волі на супраціўленне. І яна пайшла следам, спярша па вуліцы, гарачай і дымнай, потым па нейкіх бясконцых калідорах, засланых прыгожымі дыванамі.

Цяпер Вольгу непакоіла ўжо іншае — каб не трапіць неспадзявана на вочы свайму мужу, бо не хацелася, каб ён пабачыў яе попlech з гэтай модна апранутай, выпешчанай жанчынай. У душы яна ўжо была рада, што яго няма дома.

У кабінеце, куды яе прапусцілі адразу — тут не абышлося без намаганняў спадарожніцы, — сядзеў чалавек, да якога яны ішлі.

— Чым я магу быць карысным вам? — пасадзіўшы Вольгу ў крэсла насупраць сябе, спытаў ён вялым голасам.

— Я прыехала да мужа. — І Вольга назвала прозвішча.

— Ну і што?

Чалавек, відаць, не зусім разумеў, чаго патрабавала ад яго гэтая вясковая жанчына.

Тады Вольга падала яму пісьмо, якое, уласна, і змусіла яе сабрацца ў дарогу. Ён чытаў тое пісьмо, а Вольга ўпотаі выцірала слёзы.

— Так, — прамовіў нарэшце чалавек і зацікаўлена агледзеў Вольгу. — Штосьці я прыпамінаю. Але

пачакайце. — Ён націснуў кнопку, якая была прымацавана да ножкі стала, і загадаў сакратару: — Прынясіце асабовую справу...

Той аднекуль прынёс сінюю папку і, паклаўшы яе на стол, знік.

Чалавек гартаў старонкі, падоўгу чытаў паперкі, якія былі ўшыты ў папку, потым усклікнуў:

— Ага, вось яно!..

Ад гэтага воклічу Вользе зрабілася млосна. Сэрцам пачула штосьці надобрае.

— Тут ёсць выпіска з метрыкі... Марына нарадзілася дваццаць шостага жніўня тысяча дзевяцьсот сорок другога года. Так?

— Так, — адказала Вольга, не разумеючы, куды ён хіліць гаворку.

— Тады чытаем другі дакумент. Вось што піша ваш муж: «Мая жонка нарадзіла дзіця ад немца. Бо я пакінуў Брады ў ліпені сорок першага года, а Марына, гэта значыць мая так званая дачка, нарадзілася... што і пацвяджае метрыка... Таму я і не магу жыць разам».

У Вольгі пахаладзела на сэрцы.

— Гэта няпраўда, — захвалявалася яна. — Тут звычайная памылка. Людзі могуць сказаць. Дачка нарадзілася якраз у сорок першым. І не ад якога немца. Гэта яго дзіця. Уся вёска ведае...

— Дапусцім, што вам можна паверыць, — спыніў яе той жа вялы голас. — Але ж і мужу вашаму я мушу паверыць. Тым больш што дакументы пацверджваюць. Вы толькі правільна зразумейце мяне. У вайну магло здарыцца яшчэ і не такое. Сёй-той спадзяваўся, што вайна спіша любяя грашкі...

Ён гаварыў так далей, але Вольга больш не слухала. Бо сёння чамусьці ўвесь час угаворвалі Вольгу, каб яна нешта зразумела, і ніхто не разумеў яе.

...Ужо каторы год Марына высаджвала на матчынай магіле барвіны.

Гэтая магіла і мяне парадніла з Брадамі. Я наязджаў сюды кожнае лета, бо неяк палюбіў і ціхую раку, і лазнякі над ёю, і пясчанья пагоркі, на якіх аж да самай восені хвалюецца пад ветрам жыта.

Мне палюбілася скупая прырода таго ўсходняга кутка Беларусі, дзе прамінула дзяцінства чалавека, які мне на ўсё жыццё стаў дарагі.

І я ніколі не спадзяваўся сустрэць тут Марынінага бацьку. Цяпер ён меў нешта сказаць мне пра Пычаў бераг. Але я пабрыў далей.

Над ракою па-ранейшаму дыміўся цёплы туман.

1962

ЗА СТО КІЛАМЕТРАЎ НА АБЕД

Нам было ў той час па дзесяць гадоў — адным трохі болей, другім трохі меней. І мы былі дзеці вайны. Але тады мы амаль усё ведалі, і мне часам здаецца, што ведалі куды больш, чым нават цяпер, калі нам па трыццаць ужо. Напрыклад, мы без памылкі маглі яшчэ на падлёце пазнаваць па гуку самалёты — «нашы» і «не нашы». Ведалі, якія кулі ў што пафарбаваны — звычайныя, разрыўныя, бронеразрыўныя, бранябойныя, трасіруючыя... Цяпер ужо адно цяжка пералічыць, а тады мы ведалі, па чым якою куляю страляць: калі хочаш, каб галаву раскяпіла, заганяй у ствол патрон з разрыўной; калі з'явілася неабходнасць прашыць што наскрозь, то выбірай бранябойную кулю; ну, а калі проста трэба забіць чалавека (а ў

вайну, як я помню, чамусьці забівалі адных людзей), то пашукай у абойме самую звычайную — гэта лёгка ўдавалася, бо звычайныя кулі не фарбаваліся... Я не кажу ўжо пра знакі адрознення, што насілі салдаты і афіцэры любой краіны, якая мела вайсковыя часці на Усходнім фронце: нямецкай (гэта, вядома, у першую чаргу), затым іспанскай, італьянскай, венгерскай, фінляндскай, румынскай, славацкай... Але мы не толькі адрознівалі варожых салдат па вайскавай форме, а і ведалі, як да каго падыходзіць. Ніколі, здаецца, не баяліся мы вясёлых італьянцаў. Тым часам славакі, якія таксама ваявалі супроць «нашых», маглі нават пакарміць нас — «славянскіх дзяцей». А галодныя мы, здаецца, былі заўсёды: то харчу не хапала, то солі (не пасаліўшы — не з'ясі), то яшчэ якой трасцы. Таму і выходзіла, што ў вайну нам мала калі даводзілася ўволю пад'есці. Праўда, быў адзін час, калі мы таксама раскашавалі. Гэта ўвосень сорак трэцяга года, як вярнуліся нашы. Баі на нашай рацэ ішлі нядоўга — за тры дні ўсё было скончана, і немцы адышлі да Прапойска. Але яшчэ да самага канца чэрвеня наступнага лета мясцовасць наша заставалася прыфрантавой, і праз вёску, спаленую да хаты (людзі перабраліся ў зямлянкі), часта праходзілі на фронт і з фронту розныя часці. Здаралася, што чырвонаармейцы спыняліся на вялікі прывал — проста на вуліцы, паміж зямлянак,— і тады пачынала дыміць кухня, дражнячы пахам усю згаладалую вёску. Варылі нашы салдаты звычайна прасяную кашу на сале, часам макаронавы суп з бульбай. І мы заўсёды чакалі, пакуль салдаты пад'ядуць. Былі ўпэўнены, што ў катле застанеца і на нашу долю. Ды не мала, а добрая палавіна катла. Тады мы падыходзілі да кухні са сваім посудам — хто з бляшанкай, а хто з чыгунком ці махоткай,— і повар раздаваў астатак ежы. І толькі пасля ўжо, як падраслі, мы

нарэшце зразумелі, чаму заўсёды ў катле заставалася палавіна кашы і чаму ніколі не падыходзілі да кухні нашы маткі: яны былі таксама згаладалыя, як і мы, і ў тыя хвіліны, калі салдаты «прымалі ежу», сядзелі ў зямлянках і чакалі, пакуль прыйдуць ад кухні дзеці. Але настаў час, і наша лафа кончылася. Фронт адышоў далёка на захад. Салдаты больш не спыняліся ў вёсцы. А мы па-ранейшаму хацелі есці. Як заходзіў год за год, так і голад за голадам ішоў. Ужо было каторае лета, а мы ўсё яшчэ, здзіраючы на лузе пучкі са шчаўя (на хлеб), успаміналі, як праз вёску «праходзілі нашы і везлі за сабой зялёныя кухні». Каб хоць трохі пад'есці, мы, здаецца, гатовы былі ісці на край свету. Але ніхто з нас тады не ведаў, ці ёсць хлеб і на краі свету... І ўсё ж мы аднаго разу схадзілі. Праўда, не на край свету, а ўсяго за сто кіламетраў. Можна, меней. Тады ніхто не мераў тыя кіламетры.

Павёў нас Васіль Карапет. Прозвішча ў яго было другое, а Карапетам чамусьці звалі. І не наш ён быў спачатку — прыезджы. Прывёз яго і старэйшую сястру таксама бацька іхні да нас у вёску, у тую ж восень, як прыйшло вызваленне ад немцаў: тады да нас наогул шмат прыязджала людзей — ці свае вярталіся з бежанцаў, ці проста знаёмыя з франтавых раёнаў ехалі да знаёмых, каб перажыць цяжкі час; нягледзячы нават, што пагарэлі мы. Дык Карапетаў бацька таксама прывёз сына і дачку (маці ў іх не было ўжо) і пасяліў у зямлянку да сляпой Вулькі, якая жыла на той вуліцы, што ля возера, а сам пайшоў у ваенкамат прызвацца ў армію. Звычайна прыезджыя не збіраліся доўга ў нас заставацца — прыязджалі адно пераचाкаць. Але пасля ўжо адны асядалі назусім — што доўга ездзіць, усюды аднолькава, — другіх жа цягнула ўсё ж «радзіма». А Васілю з сястрой не было куды падавацца. Бацька іх загінуў яшчэ на Проні, і яны жылі ўсё ў той жа сляпой Вулькі.

Жылі — гаравалі. Нарэшце старшыня сельсавета дапісаўся некуды, у вёску прыехала камісія, і забралі спярша сляпую Вульку ў дом інвалідаў, пасля Васіля — у дзіцячы дом, але не ў свой, раённы, што знаходзіўся на чыгуначнай станцыі, а чамусьці павезлі ажно за Унечу, пад самы Старадуб. Сястру Васілёву ў дзетдом не бралі, бо яна ўжо мела на той час пятнаццаць гадоў, значыць, нявеста, скончыла сем класаў і працавала ў калгасе. Прызнацца, мы дык трохі пазайздросцілі Васілю: будзе хлопец жыць там на ўсім казённым і, галоўнае, галадаць ужо не давядзецца — у вёсках гаварылі, што ў дзіцячых дамах даюць фасолю і амерыканскія кансервы. І таму ўсе былі надта здзіўлены, асабліва мы, яго таварышы, калі ў чэрвені, гэта ў самую крапіўную Пятроўку, нечакана з’явіўся ў вёску Васіль Карапет. Адзеты ён быў сапраўды ў казённае — плісавы касцюмчык з пацёртымі каленкамі, картузік, нават парусінавыя туфлі на нагах меў, але з твару, як кажуць, з’ехаў на мыла і стаў худы, больш ахлялы, чым нават некалі ў вёсцы.

— Што гэта ты, Васіль, так?.. — пыталіся ў яго.

Але Васіль не быў ахвочы да размоў і калі адказваў каму, то чамусьці чырванеў, быццам у яго хацелі выведаць тайну. Затое цяпер хлопец вельмі шчыраваў па гаспадарцы: насіў з лесу яловую кару, каб перакрыць Вулькіну зямлянку, у якой усё яшчэ жыла сястра, хадзіў ажно колькі разоў з мужчынамі касіць — не баяўся надарваць па малалецтву пуп, адным словам, рабіў усё з выглядам раптам пасталелага чалавека, які недзе пахадзіў ужо і паразумнеў. Часам нам, яго аднагодкам, ажно няёмка было — Васіль вунь укалвае ў калгасе разам з дарослымі, а мы лайдачым. Ды і маткі нашы, дакараючы нас, Васіля ў прыклад пачалі ставіць. Здавалася, Васіль ужо не збіраўся вяртацца ў свой дзіцячы дом. Хадзілі чуткі, што Васіля возьме да сябе жыць Наста Барысёнкава, маўляў, гады

праз тры, калі хлопец падрасце, муж нядрэнны з яго будзе. І мы адчувалі, як паступова Васіль нібы аддалаўся ад нас. Паміж сабой, у сваёй кампаніі, мы часта смяяліся з Васіля, асабліва нас хвалявала тое, як Васіль пойдзе жыць да Насты, але пры ім мы ніколі не дазвалялі сабе нічога такога, што б пакрыўдзіла яго. Аднагодак — аднагодкам, сябар таксама сябрам, а круглы сірата — гэта ўжо нешта такое, чаго мы не зведалі пакуль, бо ў нас шмат у каго не было бацькоў, затое былі маткі, тым часам у Васіля была адна сястра, якая сама яшчэ не стала на ногі. І вось аднаго разу мы наважыліся ў лес — на былой Ігнацькавай пасецы падраслі ў гнёздах дразды, ужо можна было смажыць іх (голад — не цётка, і мы тады часта забіралі з гнёздаў кілаватых птушанят). Запрасілі з сабой і Васіля. Спачатку хлопец нібыта памуляўся, гаварыў, што яму некалі, пасля згадзіўся.

На пасеку мы прыйшлі рана, яшчэ на траве ляжала раса, але птушаняты сядзелі толькі ў адным гнязде, у трох іншых мы засталі адзін птушыны памёт, бо нехта апярэдзіў нас. Нам было мала птушанят з аднаго гнязда — не пад'ясі, толькі раздражнішся, — і мы велікадушна махнулі рукой на іх: няхай становяцца падлёткамі. Вядома, нас трохі бянтэжыла няўдача, думалі, наедзімося, а тут... І нехта ўспомніў:

— Ля Карнеевай крыніцы таксама дразды вядуцца!

Да Карнеевай крыніцы (так называлася ўрочышча, дзе некалі Карней, чалавек з нашай вёскі, выкапаў студню, якая пасля пяском заплыла) было далёка, кіламетраў пяць, можа, нават з гакам, і асаблівага імпэту паведамленне гэта не выклікала ў нас: па-першае, трэба ажно вунь куды тупаць, а па-другое, ніхто не быў упэўнены, што нам павязе, — а раптам і там ужо хто-небудзь пабраў драздоў. Тады неспадзявана падаў голас Васіль Карапет:

— Хочаце наесца?

— Хочам.

— Дык хадземце са мной. У дзетдом.

— Ого! Гэта ж надта далёка!

— А мы лесам пойдзем. Пасля можна чыгункай. Дзе-небудзь у Журбіне сядзем на таварняк, праедзем за Унеч. А там ужо рукою дастаць можна.

Васіль сядзеў на высокім бярозавым пні, паточаным чорнымі мурашкамі, здавалася, быў да ўсяго абьякавы і назнарок не глядзеў на нас — маўляў, не маленькія, думайце. Мы доўга стаялі ў нерашучасці, смурыжылі адна аб адну ногі, адганяючы камароў-крывасмокаў.

Нарэшце нехта спытаў Васіля:

— А чым нас там пакормяць?

Той нават не ўсміхнуўся:

— Па крайняй меры, кансервы дадуць.

З намі ў лесе было двое малых — Сцёпка Кажанок, які яшчэ не хадзіў у школу, і Хала (хлопчук не выгаварваў слова «сала», у яго заўсёды выходзіла «хала», таму і празвалі так). Але дамоў мы паслалі аднаго Кажанка, толькі наківалі, каб трымаў да вечара язык за зубамі: як спахопяцца, на ноч гледзячы, маткі, тады і прызнавайся, няхай дарма не хвалююцца, скажы, што мы пайшлі праводзіць Карапета ў дзетдом.

Калі выходзілі з Ігнацькавай пасекі, сонца ўжо было далёка ад таго месца, дзе вынырала ўранні; яно вісела, усё прамяністае, без кропелькі чырвані, над бярозавым гаем, што ажно сінеў па той бок калгаснага поля, якое горбілася ля самай вёскі і паступова распасціралася за бальшаком, адкрываючы далягляд. У лесе яшчэ адчувалася ранішняя прахалода, зрэдку, калі чапляўся хто за куст, пырскала на твары раса, але і раса і прахалода былі ўжо як падагрэтыя — на зямлю паступова асядала духата, якая запаўняла сабою, дзе толькі можна, пустату. Нават дыхаць цяжка

станавілася. У лесе пахла растопленай смалой. І ўсё жывое хавалася ў цень. Адны нястомныя жаваранкі, якія то раптоўна падалі з вышыні, то зноў узляталі над полем угору, званілі ў пабялелым, быццам выцвілым, небе, і іх чуваць было нават тады, калі дарога збочвала ў самы лес, ды весела, як на пажары, ціўкалі на бярозах, што раслі паабапал палявых дарог, вераб'і.

На высушаных сонцам лясных палянах ужо ваўсю цвіў жоўты святаяннік, а на папарах, што былі на ўзлесках, адразу за межавымі канавамі, калыхаліся мяккія мяцёлкі палявога хващчу, падобныя на маладзя лістоўніцы; побач з даўганогімі сухавейкамі, якія нядаўна распусціліся ля дарог, адцвітаў залацісты расходнік; на званках зарніц, што не хацелі расчыняць свае чырвоныя зеўранкі, гулі басістыя чмялі, апяразаныя чырвонымі і жоўтымі паясамі; быў якраз той час, калі цвілі амаль усе лугавыя і палявыя краскі і калі, нягледзячы на сухмень, трава стаяла яшчэ мяккая і зялёная; затое на пясчаных пагорках, паміж вёскамі, скрозь шапталася пасмяглае і пустое жыта...

Спачатку мы ішлі шумна, быццам не верылі яшчэ самі ў тое, што задумалі, пасля аціхлі, і гадзіны праз чатыры, калі прамінулі ўсе знаёмыя вёскі, што былі на дарозе, убачылі саламяныя стрэхі невялікай, двароў на паўсотню, лясной вёскі.

— Панкоўская Буда, — пазнаў вёску Васіль Карапет.

Мы здзіўлена пераглянуліся — Буда гэтая належала ўжо зусім да другога сельсавета. Адна дарога адсюль вяла на чыгуначную станцыю Бялынкавічы, да якой было яшчэ нямала кіламетраў, а другая — на паўстанак Журбін. Мы выбралі другую дарогу — на Журбін — і пашыбавалі двума ланцужкамі па абочынах, палохаючы ў зялёным верасе вяртлявых

яшчарак і крыклівых сарок, якія пырхалі ўслед за намі па сасонніку. За пагоркам, як схавалася з вачэй вёска, угледзелі раптам чалавека. Той ішоў таксама абочынай, але не спяшаўся, і неўзабаве мы здагадаліся, што гэта немец, — як і ў акупацыю, ён быў у прывычнай для нас пілотцы, у мышастым мундзіры, але без пагонаў, і на нагах замест ботаў меў драўляныя стукалы. На плячы ў яго вісела вялікая торба, пашытая з плашч-палаткі. У торбе нешта было, хоць і небагата, яна зусім не адцягвала плячо, і немец ішоў лёгка. Мы не здзівіліся, калі ўбачылі немца, бо ведалі, што на чыгунцы — ад Бялынкавіч да Суража — палонныя немцы ўкладвалі шпалы, ім таксама жылося галодна, і сёй-той з іх хадзіў па вёсках. Дзіва, але спагадлівыя беларускія бабы падавалі такім немцам — і бульбу і хлеб, што самі мелі. Тым часам у нашу вёску палонныя немцы не заходзілі, разумелі, што ў пагарэльцаў харчам не разжывешся, ды і небяспеку, відаць, адчувалі: а раптам нашы бабы даўжэй помняць ліха! Таму хадзілі яны больш па тых калгасах, дзе нічога не згарэла і людзі жылі трохі лепей, нягледзячы, што засуха ўжо каторы год нікога не мінала.

— А ў яго ежа ў торбе! — шапнуў малы Хала.

— Праўда! — нібы спахапіліся мы, неспадзявана ўзрадаваныя.

Усе спыніліся і, сабраўшыся пасярод дарогі вакол Васіля Карапета (ён ужо стаў у нас як бы важаком: урэшце за ім жа пайшлі!), утаропіліся адзін на аднаго. Ніхто нічога не гаварыў — стаялі і маўчалі, а на тварах ва ўсіх блукала адна і тая ж усмешка, зразумелая кожнаму. Нарэшце Хала зноў сказаў:

— Яй-бо, ён штосьці нясе ў торбе!

І гэта нібы падагрэла ўсіх.

— Адбярэм, — махнуў рукою Васіль Карапет.

У нашых вачах, мусіць, як у ваўчанят, заблішчалі злосныя агеньчыкі — надта хацелася есці. А напе-

радзе, як на тое, ішоў з торбай палонны немец. Хто ведае, можа, гэты немец якраз паліў нашу вёску...

Змова выпявала хутка. Пакуль немец, нічога не падазраючы нават, узнімаў драўлянымі стукаламi на дарозе пыл, паміж намi было вырашана наскочыць на яго ззаду і выхапіць торбу. Мы не баяліся, што немец будзе супраціўляцца. Не той час. Цяпер ён — палонны. Так яно і выйшла. Немец адразу пачуў за спіною тупат ног, але павярнуўся толькі тады, як мы апынуліся побач і Васіль Карапет першы ўчапіўся ў торбу. Пасізелы немцаў твар перасмыкнуўся ад нечаканасці, а ў вачах застыў на нейкі момант жак. Можа, немец падумаў, што мы зараз будзем біць яго, але як толькі зразумеў, што нам патрэбна яго торба, то адразу выпусціў яе з рук. І мы, абмінаючы яго з двух бакоў, пабеглі па маладым сасонніку следам за Васілём, які нёс на спіне торбу, бы воўк авечку.

Немец не багата чаго выхадзіў — з торбы мы вытраслі на траву дзесяць сырых бульбін, два акрайцы пушнога хлеба, які ад дотыку рассыпаўся ў руках, ды яшчэ палавіну яешні, можа, з чыйго святочнага стала. Вядома, нам гэтага было мала. І мы раптам абурыліся. Пачалі лаяць няўдалага немца за тое, што той не здолеў выпрасіць у будзянскіх баб хоць бы з пуд бульбы.

Бульбу мы папаклі на вогнішчы, хлеб падзялілі пароўну і смакавалі ў накладку з яешняй, запіваючы балотнай вадой, якую насілі да вогнішча ў шапках. Калі нарэшце ўзбуджанасць прайшла і ўсё было з'едзена, пачалі спрачацца паміж сабой, бо некаторым ужо здавалася, што трэба павярнуць назад: сёння хоць трохкі ды паелі, а далей — яшчэ на вярбе грушы. Але паслухаліся ўсё ж Васіля, якога, мусіць, вельмі цягнула ў дзетдом, і перад самым вечарам, калі сонцу заставалася прайсці па небе яшчэ некалькі крокаў, каб схавацца за лес, забраліся на дах

апошняга вагона пасажырскага цягніка, што прыпыніўся на паўстанку Журбін на цэлую хвіліну. Тады шмат хто ездзіў на дахах вагонаў, асабліва вясковыя бабы і падлеткі. Удзень звычайна на станцыях такіх пасажыраў зганяла з дахаў чыгуначная міліцыя, але ўночы ехалася спакойна, адно трэба было сцерагчыся, каб не зачাপіла чым ды не скаціцца з даху. Ратавалі нас вентыляцыйныя трубы, якія вытыркаліся над вагонамі. Мы трымаліся за іх абаруч, калыхаліся разам з вагонам на пакатым даху і перамагалі ў сабе сон. Паабапал чыгункі праплывалі ў цемнаце сонныя вёскі, рэдка дзе свяціліся ў вокнах адзінокія агні. Мерны перастук колаў заглушаў сабою ўсе навакольныя гукі, а сустрачны вецер, які раптам адчулі мы на даху, напінаў адзенне і быццам спрабаваў выціснуць з арбіт вочы; па твары балюча секла вуглем, што ляцеў разам з дымам ад паравоза.

Да самага Старадуба не было патрэбы даязджаць нам. Васіль ведаў, што дзетдом знаходзіўся на паўдарозе ад Унечы, тады, як праедзеш ужо раку Жэча.

— Там нават станцыя Жэча, — сказаў Карапет.

Але як ты з даху вагона даведаешся ўначы, дзе тая станцыя? І мы пасля Унечы пільнавалі першую раку. Ад той ракі затым ужо шукалі Васілеў дзетдом.

Прыйшлі мы туды блізка к абеду. Змарнелыя, але прыйшлі. Дзетдом стаяў на ўзгорку пасярод былога панскага саду, размяшчаўся ў драўляным будынку, які нядаўна паднаўлялі — яшчэ здалёку кідалася ў вочы свежааачэсанае бяровенне. Сад быў абнесены высокай агароджай з абапалак, і пры варотах, што перагароджвалі дарогу к дому, стаяла сабачая будка. Была яна пустая — толькі доўгі паржавелы ланцуг валяўся на зямлі, і Васіль, які адчуў сябе нарэшце дома, растлумачыў нам:

— Спусцілі Белага. Ганяе цяпер недзе вясковых гусей. Тут недалёка сажалкі. Дык мы таксама кра-

дзём там качак і смажым пасля. Але каб не бачылі выхавацелі. А то данясуць Івану Мікітавічу, ён у нас добры, але ўсе яго баяцца. Дзесяць медалёў мае ды яшчэ цэлую нашыўку за раны, — Васіль ужо паводзіў сябе так, быццам гэта ён не з намі прыехаў сюды, а сустрэў ля варот і цяпер вядзе ў дзетдом. — Але вы не палохайцеся, — гаварыў ён, падбадзёрваючы нас. — Галоўнае, як дамаўляліся: вы — круглыя сіроты, нават не ведаеце, дзе жылі да вайны, а да гэтага вуркаганілі на чыгунцы, і вось я вас сустрэў там. Калі прагаворыцеся — не павераць, і тады ўсё прапа-ла. Так і кажыце — сіроты, вуркаганілі...

Тым часам мы не надта разумелі, чаму павінны хлусіць, тым больш што не збіраліся заставацца ў дзетдоме, але камандаваў Васіль, і нам нічога не ставалася рабіць, як слухацца: урэшце, ён нас падбухторыў, дык няхай цяпер даводзіць усё да канца.

Васіля дзетдомаўцы пазналі яшчэ ля варот. Былі яны нейкія лянівныя, быццам зачаўраныя, і пазіралі на нас даволі абыякава. Толькі адзін дзетдомавец, высокі і рыжы, можа, адных гадоў з намі, падышоў да Васіля, цыркнуў пад ногі і знарк на ўвесь голас прывітаўся:

— Здароў, бадзяжка! — Ён неяк па-смешнаму наморшчыў рабаціністы твар, пацапаў рукою пухлую, як падушачка, мочку левага вуха і спытаў, кіўнуўшы на нас: — А гэта што за пацаны?

— Ды вось, прывёў, — адказаў Васіль, апускаючы вочы; ён пастаяў трохі, быццам саромеючыся свайго ўчынку, пасля ўзяў рыжага дзетдомаўца за плячо, адвёў убок і пачаў нешта гаварыць яму на вуха; рыжы ўважліва слухаў, кідаў кароткія позірккі на нас, ківаў, мусіць, згаджаючыся ў нечым з Васілём, сваёй пастрыжанай пад машынку галавой. Нарэшце абодва яны падышлі да нас, і рыжы дзетдомавец сказаў важна, быццам ад яго ўсё тут залежала:

— Ладна, ідзіце купацца. — Ён абвёў нас яшчэ раз позіркам сваіх зачэпістых вачэй, у якіх цяжка было нават вызначыць колер — ці то шэра-зялёныя, ці то зусім жоўтыя. — І вы таксама. А мы з Васілём у кантору пойдзем. Трэба пагаварыць з начальствам. Ды глядзіце, каб чыстыя былі. А на абед сёння будуць буракі.

Дзетдомаўцы пры гэтым дружна засмяліся — мусіць, ім добра знаёмы былі буракі.

Але нам адразу не пашанцавала. «Праваліў» нас той самы Хала, якога спачатку не хацелі браць у дарогу. Перад абедам усіх нас як навічкоў павялі ў канторку і пачалі запісваць у кніжку — прозвішча і імя. Бухгалтар дзетдома, пажылы дзядзька ў круглых акулерах, сапраўды дапытваўся пра ўсё — ці ёсць у нас бацькі і ці помнім, дзе нарадзіліся, адным словам, рабіў сваю справу з уніклівасцю чалавека, якому не надта хацелася браць на ўлік яшчэ некалькі едакоў. І вось калі да стала, заляпананага чарнілам, падышоў Хала, а бухгалтар задаў першае пытанне, здарылася самае прыкрае: хлапчук раптам спалохаўся і захныкаў, бо небараку здалася, што запісваюць яго, каб пакінуць у дзетдоме назаўсёды, і ён ужо ніколі не пабачыць ні маткі, ні брата меншага. Пасля гэтага бухгалтару няцяжка было разгадаць наш намер — толькі задаў яшчэ, быццам дзеля прыліку, некалькі пытанняў і выставіў за дзверы ўсіх нас разам з Васілём і рыжым дзетдомаўцам, які дапамагаў нам.

Васіль са сваім сябрам адразу ж некуды пайшлі, раззлаваныя, паабяцалі, што знойдуць самога загадчыка, Івана Мікітавіча, і мы доўга чакалі яго ў садзе, дзе на яблынях, паміж лісця, віселі ўжо ладныя яблычкі, затым пацягнуліся за вароты і селі там, пад агароджаю, у цяньку. Патрэбна было нешта прыдумаць. Да вечара яшчэ можна было дабрацца да станцыі, але ўжо не хапала сіл на дарогу — вось каб

пад'есці; злаваліся, лаячы на чым свет стаіць Васіля Карапета, што прывёў нас сюды: ніхто нам не збіраўся даваць таго абеду, на які спадзяваліся. Мы гатовы былі накінуцца на Васіля, але той быццам назнарок і носа не паказваў. Адказваў за ўсё малы Хала — затуканы намі, ён сядзеў, прыгнечаны, воддаль, на самым санцапёку.

Дзетдомаўцы між тым паспелі ўправіцца з абедам, і ў садзе ўжо чуваць былі іхнія галасы. Але мы, здаецца, не надта зайздросцілі ім: сядзелі, як у здранцвенні, а ў нашых галовах плавала густая гарачыня, і, можа, ад гэтага ў полі, якое адразу было за садам, лёталі чорныя мухі. Становішча склалася амаль ахавае, як кажуць, было-было дый пагоршала. Заставалася толькі адно — на першы выпадак зрабіць набег на чый-небудзь гарод, хоць што там у чэрвені паспела вырасці...

Але з саду раптам выбег Васіль Карапет. Быў ён спацелы і нібыта разгублены. А як убачыў нас ля агароджы, стаў адразу вясёлы — значыць, шукаў нас.

— Во дзе вы! — усклікнуў ён.

Тым часам мы не падзялялі ягонай радасці і працягвалі сядзець, нават не паварушыліся. Тады Васіль вінавата ўсміхнуўся і паказаў рукой на вароты:

— Знайшлі Івана Мікітавіча! Вунь, ідзе...

Сапраўды, да нас разам з рыжым дзетдомаўцам падышоў высокі мужчына, гадоў за сорок; адзін рукаў дыяганалевай гімнасцёркі яго быў пусты, але не звісаў, а быў заторкнуты на баку за шырокі камандзірскі рэмень; над правай кішэняй гімнасцёркі залаціліся і чырванелі стужкі, якія былі нашыты адна над адной, — за лёгкія і цяжкія раненні; мусіць, адна стужка «замяняла» руку; непрыгожы даўгаваты твар, з адтапыранымі вушамі і шырокім носам, быў нахмураны, а ў вачах, вялікіх і быццам адчужаных, стаяла неадольная скруха.

Загадчык дзетдома чамусьці нават не паглядзеў на нас, калі спыніўся блізка, адразу ўтаропіў позірк некуды ў поле, над якім трымцела перагрэтае паветра. Мы думалі, што ён пачне нас лаяць. Але Іван Мікітавіч раптам закашляўся і з дакорам сказаў глухім голасам:

— Ну, што вы расселіся тут? Ідзіце абедаць!..

1966

ЖЫВЕ Ў КРАЙНЯЙ ХАЦЕ ЎДАВА...

Васіля Антонавіча разбудзілі галасы: нехта праходзіў па сцежцы паўз хлеў, дзе спаў ён на сене — на дзвюх ношках малочнае брыцы, якую гаспадыня ўскінула пад самы вільчык, на сасновыя жэрдзі, — і засмяяўся на ўсю вуліцу.

Пасля пачуўся хваравіты кашаль.

І раптам нібы прарвалася ноч: прагнуліся па дварах сабакі, і злы, захлёбісты брэх падняўся да самага неба.

«Няўжо яшчэ так рана?» — здзівіўся Васіль Антонавіч і паднёс да вачэй руку, але малая фасфарычная стрэлка на гадзінніку падбіралася ўжо блізка да трох. Васіль Антонавіч паморшчыўся, паварушыўся на сваім лежаве і павярнуўся на спіну, падсунуўшы пад патыліцу абедзве далоні.

Угары, праз вільчык, выступалі на цёмным небе чырвоныя зоркі. Цэлае мроіва зорак. І адна — рухалася. Спачатку падалося, што гэта звычайная знічка, але яна ўсё не падала, плыла паціху і не згарала.

«Спадарожнік!» — Васіль Антонавіч прыўзняўся, абапёршыся на рукі, сагнутыя ў локцях, і ўжо не ла-

жыўся, пакуль не праводзіў цуд дваццатага веку за небакрай, што губляўся ў цемрыве за вёскай.

Унізе жавала сваю доўгую жвачку сонная карова.

Васіль Антонавіч сплюшчыў гарачыя павекі, паляжаў трохі, маючы надзею заснуць, але хутка адчуў, што ўжо не засне.

На душы было ў адзін час і трывожна і хораша.

...На гэтым паддашку Васіль Антонавіч апынуўся неспадзявана. Ён павінен быў начаваць сёння недзе пад яловымі шатамі на раскосах. Але чамусьці не прыйшлі хлопцы — рахункавод Загала, памочнік пацюпінскага ляснічага Аўдзея Храмянкоў і парткомаўскі інструктар Кузьма Старовойтаў. Учора, калі яны прыезджалі ў горад, то знарок заходзілі на кватэру да Васіля Антонавіча. Дома на той час была адна жонка. І яны перадалі праз яе, каб Васіль Антонавіч адразу ж падаваўся за раку і чакаў іх там, ля дубоў. Але дарэмна ён блукаў да самага вечара з рыбацкай торбай па сцежках, стаяў пад дубамі, пазіраючы з-пад рукі — сляпіла заходзячае сонца — на другі бераг. Ніхто не прыйшоў. І тады ён убачыў на кладцы жанчыну.

Кладка была клявая — хтосьці паклаў на козлы цераз рэчку дзве тонкія жэрдкі, і жанчына, босая, ступала па ёй асцярожна, далёка адставіўшы для раўнавагі левую руку. Правай яна трымала, прыціскаючы да сябе, зялёны таз, у якім каптарком ляжала памытая бялізна. Жанчына не спяшалася. Гледзячы пад ногі сабе, яна спярша стаўляла на кладку адну нагу, на нейкі момант застывала на месцы, нібы раздумвала, затым узмахвала рукою, як птушка крылом, заносіла над вадою другую нагу і так паволі набліжалася да берага. Кладка пад ёю ўгіналася, пагойдваючыся.

Васіль Антонавіч глядзеў на жанчыну, і ў яго ўвесь час было такое адчуванне, што адна яна не

пройдзе да канца, што ёй трэба памагчы — ступіць колькі крокаў насустрач, падаць руку.

Але жанчына і сама перайшла кладку.

Было ёй, можа, гадоў трохі за сорок — невысокая, зграбная; валасы ў яе былі заплечены ў касу і ўкладзены прыгожым вузлом на патыліцы; вочы — жывыя, зыркія.

Жанчына паставіла на траву таз, выпрасталася і абцягнула на сабе вылінялую сукенку.

— Добры дзень, — сказаў Васіль Антонавіч.

Жанчына ўсміхнулася:

— А што гэта вы ўсё тупаеце тут? Сюды ішла — бачыла, і зараз вы. Мусіць, чакаеце каго?

— Адгадалі.

— Каго ж?

— Сваіх... сяброў-таварышаў. Збіраліся сюды разам. А вось няма. І сонца садзіцца, а іх няма. Пэўна, ужо і не будзе...

— Можа, і не будзе.

— Дык і я думаю — позна. Цяпер стаю вось, як той, што паміж трох дарог, а па якой ісці, каб бліжэй да вёскі, то і не ведаю.

— Здаецца, па гэтай бліжэй, — паказала жанчына на сцежку, якая вяла ад кладкі і гублялася ў аалешніку. — Канечне, бліжэй.

— Што ж, — прытворна ўздыхнуў Васіль Антонавіч, — раз па гэтай...

Жанчына нагнулася, падхапіла таз, затым рашуча ступіла на сцежку і, не азіраючыся, пайшла. Ускінуў на плячо сваю торбу і Васіль Антонавіч. Неўзабаве ён дагнаў жанчыну, збочыў трохі і пакрочыў амаль попlech, падмінаючы гумавымі ботамі траву.

Вёска была недалёка. Але па дарозе яны разгаварыліся і прыйшлі туды, калі непамерна выраслі цені і запозненыя вароны, часта-часта махаючы крыламі, спяшаліся некуды да сваіх гнёздаў; на другім канцы

вёскі ўжо рыкалі ў статку каровы, і густы пыл, як першы саламяны дым на пажары, вісеў над хатамі.

Вёска была невялікая — адна кароткая вуліца. Па два бакі, пад вокнамі хат, стаялі нізкія, падобныя на вялікія шары, вербы.

— А вось і мая хата, — спынілася жанчына ля самае крайняе хаты, адразу ж на пачатку вуліцы, і пачыталася: — У вас жа хоць знаёмы хто ёсць тут?

Васіль Антонавіч развёў рукамі, пажартаваў:

— Буду яшчэ шукаць. Пачну вось ад першых варот.

Жанчына паказала свае шырокія белыя зубы, кінула галавой:

— Тады хадземце... пакуль яшчэ стаім. А то варот у мяне няма, дык пасля не пачую.

Была яна ўся ўжо нейкая вельмі свойская.

Але ў хаце Васіль Антонавіч чамусьці доўга не мог разгаварыцца. Засаромеўся раптам. І, можа, нават таму, што ў хаце, акрамя іх, нікога не аказалася. Добра яшчэ, што гаспадыня неўзабаве выйшла і на падворку пачала нацягваць (ад сенцаў да хлява) тонкую, як шпагат, вяроўку — развешвала памытую бялізну.

Васіль Антонавіч сеў на табурэтку, агледзеўся. У хаце было чыста і ўтульна — да ўсяго дайшлі жаночыя рукі: сцены абклеены цвятастымі шпалерамі, на вокнах белыя фіранкі, нават дзверы занавешаны паркалёвай шырмай. Ад печы да сцяны была зроблена тонкая перагародка, якая падзяляла невялічкую хату на дзве амаль роўныя палавіны. Ложак, відаць, быў па той бок, за перагародкай, а тут, ля стала, стаялі яшчэ дзве табурэткі ды ўслон з шыракалістай пальмай, прыстаўлены да сцяны, што выходзіла вокнамі на вуліцу. Падлога была чыста вымыта, у парозе ляжаў акуратненька разасланы аер, ад якога ў хаце стаяў прыемны лугавы пах. На сцяне, як і

ў кожнай вясковай хаце, вісела зашклёная рамка з фотакарткамі. На адной Васіль Антонавіч пазнаў сваю цяперашнюю гаспадыню. Мусіць, яна здымалася, калі была яшчэ зусім маладая: тады ў яе не было кос, а прычоску яна насіла гарадскую — каротка падрэзаныя кругом валасы; дзве густыя пасмы, хаваючы лоб, даставалі да самых брывей. На другой фотакартцы, паклаўшы правую руку на край стала, сядзеў малады чалавек у вайсковым. Былі ў рамцы і яшчэ нечыя фотакарткі, але часцей за ўсё адной пары — маладыя прыхінуліся адно да аднаго галовамі, і ў яе на каленях хлопчык з вялікімі вочкамі.

Васіль Антонавіч дастаў папяросы, наважыўся быў закурыць, але перадумаў. Гаспадыня тым часам управілася на двары, увайшла ў хату.

— Ну, як вы тут, нябось засумавалі?

— Што вы! Нахадзіўся за дзень, адпачываю вось.

— Дык тады пасядзіце яшчэ, падаю карову, павячэраеце.

— Дзякуй, навошта турбавацца? Я і так ужо нарабіў вам клопату.

— А-а, які тут клопат!

Жанчына дастала вілкі з-за печкі, адчыніла заслонку, спрытна выцягнула на чалеснік вялікі чыгун, падхапіла яго анучай і борздзенька панесла ў сенцы. Было чуваць, як яна там доўга ляскала вёдрамі, пасля зноў вярнулася ў хату, але ненадоўга — узяла штосьці на кухонным століку і выйшла. А неўзабаве яе голас пачуўся ўжо з вуліцы. Гэты голас увесь час нечым трывожыў Васіля Антонавіча. Пад вокнамі раптам затупала карова, пранесла па падворку свае адпілаваныя на канцах рогі і пацягнулася цераз плот па зялёны бульбоўнік, які яшчэ не паспеў адцвісці.

Васілю Антонавічу больш не сядзелася ў хаце. Ён узяў на пяколку запалкі, патрос карабок і выйшаў на

ганак. Сонца ўжо закацілася за лес, і цяпер там, дзе яно дагарала нядаўна, нібы застыла нерухомая чарада пазалочаных аблачын. Па вёсцы стаяў прыглушаны гоман. На таўшчэзнай бярозе, што ўзвышалася трохі воддаль ад вясковых двароў, клекаталі, стоячы на шырокім гняздзе, буслы. Васіль Антонавіч сышоў з ганка, падаўся на вуліцу. Стаў там, закурыў, са смакам выдыхнуў густы папяросны дым. Калі перад гэтым ён ішоў за жанчынай у хату, то неяк нават не паспеў добра агледзецца. І цяпер ён бачыў усё нібы нават нанова: і пачарнелую ад дажджоў хату, і хлёў, і пусты падворак, пасярод якога чамусьці быў укопаны невысокі слупок. Паміж хатай і хлевам стаяў плот, скіданы з сукаватых макавак, а на ім, бліжэй да хаты, ляжаў пасохлы хмыз.

Якраз насупраць таго месца, дзе стаяў Васіль Антонавіч, вуліцу перайшла высокая мажняя жанчына, акінула яго з ног да галавы сваімі прагнымі да навін вачамі і, шырока стаўляючы ногі, набутыя ў нейкія абрэзні, пашыбавала на ганак, але заўважыла гаспадыню, якая нечага корпалася ў гародчыку на градах, гукнула:

— Сонька? Што гэта бачу я? Ці не твой-та прыйшоў?

— Мой, ды не той, — весела азвалася гаспадыня. — Госць гэта.

— А-а-а, — быццам расчаравана сказала жанчына. — А я думала... Тады ладна, я гэта па дзелу к табе. Кропу ты абяцалася. Дык нарваць прыйшла. У мяне ж сёлета няма. Узышло каліў колькі, на венік нават не хопіць. А тут гуркі выбрала, паставіць трэба. Ужо і цэбрык выпарыла. Можна, да цёмнага яшчэ намачыць паспею.

— Дык хадзі, тут яго — заваліся, бяры колькі хочаш.

Жанчына пералезла цераз плот і пасунулася па мяжы. Спынілася пасярод град, зноў пачала

гамонку. Але Васіль Антонавіч ужо не чуў, аб чым яна. Ён стаяў пад вокнамі як непрыкаяны і раптам засумаваў. Яму зрабілася не па сабе, падумалася, што дарэмна паспяшыў сюды, перабыў бы гэтую ноч і ў каго іншага, нават мог дачакацца ранішняга клёву пад тымі дубамі, куды рана ці позна Аўдзей Храмянкоў мусіць прывесці Загалу і Старавойтава. Цяпер Васіль Антонавіч ужо гатовы быў забраць з хаты сваю торбу і неяк развітацца з гаспадыняй, але замінала недарэчная далікатнасць.

Нарэшце гаспадыня выправадзіла сваю гаваркую суседку, падаіла, не заганяючы ў хлеў, карову і паклікала госця ў хату. Васіль Антонавіч зноў пераступіў парог, але гэты раз ужо нясмела, муляючыся, — яго ўсё не пакідала прыкрае адчуванне ніякаватасці, якое апанавала неспадзявана яго душу.

Улетку звычайна на вуліцы доўга трымаюцца шэрыя прыцемкі — сонца схваецца, нават ружовасць непрыкметна расплываецца па небе, нібы да тлее і ападзе, а на зямлі ажно колькі часу будзе, як у пахмурны дзень. І ў хаце тады не хутка цямнее.

Гаспадыня ўжо завіхалася каля стала — паклала сырыя яйкі, халаднаватыя, проста з градаў гуркі, паставіла гладыш з малаком і гранёную шклянку, пасля схадзіла за перагародку, прынесла адтуль крамны ручнік.

— Зараз вы і перакусіце, — сказала яна. — А то прывесці прывяла, а накарміць госця не спяшаюся.

— Вы дарэмна. У мяне тут, у маёй торбе, таксама ёсць...

— А дзе ж гэта вы чулі, каб у гасцях ды сваім абыходзіцца?

— Які я госць? Так, напрасіўся...

— А як жа — самы сапраўдны госць! А то я тут адна ды адна.

— Сядайце і вы. Ці ж я адзін...

— А вось запалю лямпу і сяду. Сяду абавязкова. Ды вы не чакайце мяне. Я зараз. Нам гэта яшчэ не правялі электрычнаства. У суседніх вёсках ёсць, а нам чамусьці не праводзяць. Ды вы не саромцеся, сядайце бліжэй. Ну, а нашчот выпіць, то прабачайце. Чаго няма — таго няма. Гарэлкай не запасаюся. Праўда, што я кажу. Была адна пляшка, ад самае зімы стаяла, дык памагаў мне тут нядаўна чалавек, паставіла яму. Трэба ж аддзячыць.

— Выпіць і ў маёй торбе знойдзецца, — сказаў Васіль Антонавiч. — Збіраліся ж з хлопцамі... Мы аднойчы на вашай рэчцы былі. А сёння штосьці разладзілася рыбалка. Дамаўляліся адразу пасля абеду сустрэцца, але не дачакаўся. Можа, і дарэмна. Што, калі яны зараз там?

— Ды якая ж уначы рыбалка! — пачала суцяшаць жанчына. — Цяпер да самага дасвецця рыба будзе спаць. Заўтра ўжо...

Лямпа гарэла, мігала зрэдку, і на сценах у хаце дрыжэлі сполахі.

Васіль Антонавiч еў — не спяшаўся, быццам смакаваў усё, што было выстаўлена на стол. Праз колькі хвілін спытаў:

— Вось гэтак адна і жывяце?

— Так і жыву. Праўда, нядаўна засталася адна. Дачка ў мяне, замужам... ужо. Маладзенькая, і дваццаці няма, але ж не дасі рады. Кажуць, у іх — любо-о-оў! Вунь яны! — яна паказала на фотакартку. — І сыноч ужо, унучак. Але як пабраліся, то паехалі. А ў мяне тут ні роду ні агароду.

Яна ссунула густыя чорныя бровы і, аблакаціўшыся на стол, падперла далоняй шчаку: дзве дужкі-маршчыны, якія прытуліліся ў яе ля самага куточка рота, разгладзіліся, нават непрыкметныя сталі.

— Мы ж не туташнія, — сказала яна. — Жылі некалі ў горадзе, ды і ў вялікім горадзе. Муж у мяне

ваенны быў. Толькі вяселле згулялі зімой, а ўлетку... вайна. А мне яшчэ хадзіць аж чатыры месяцы. Нюрку мы тады чакалі. Ну, не Нюрку, проста дзіця. Сашка мой на сына спадзяваўся. Узяў сабе ў галаву — сын ды сын, а я смяюся, кажу — не, дачка будзе, мне ўжо і бабка, суседка наша, напярочыла — чакай дачку. Смяяліся, жартавалі, а тут — бах!.. Пачалося такое, што і пасюль не апомніцца. Ну, мой схапіў свой чамадан, заўсёды трымаў пад ложкам гатовы чамадан, дык схапіў ды ў часць, нават папрашчацца не паспелі па-людску. Думалася ж, ненадоўга. А яно як пайшло, то пагнала... аж на цэлае жыццё. Я спярша заставалася дома, пасля чую — немец падыходзіць ужо. Суседзі пачалі збірацца, ідуць, едуць. Сабрала і я свой вузельчык. Многа не панясеш, дзе там... Прыбілася да нейкага яўрэйскага абозу і падалася ў бежанцы... Ды што гэта я ўсё баюкаю вас? — спахапілася жанчына. — Вы ешце, закусвайце.

— Нічога, нічога, вы гаварыце...

Яна ўздыхнула, прыжмурыла вочы, быццам ратавалася ад святла.

— Як успомніш, то і цяпер хочацца плакаць, але слёз ужо няма. Даліся ў знакі тыя бежанцы. Чаго толькі не было. Нацярпелася. Адзін час я ўжо думала — ну, прападу. Але ў Барысаве раптам сустрэў мяне знаёмы чалавек, яны з мужам маім служылі разам. Пытаюся, ці бачыў жа майго. Кажа — толькі ў той дзень, як вайна пачалася. Але на поезд мяне пасадзіў, здаецца, нават на апошні, які ад'язджаў з Барысава. Даехалі неяк да Оршы, а далей ужо і ехаць няма куды. На станцыі ўсё гарыць. Самалёты кружацца, бомбы кідаюць. Выгрузілі нас, пахадзіла я, пахадзіла ды і падалася сюды. Балазе што блізка. А тут яшчэ дзядзька адзін пабачыў. Ён і нараіў мне гэтае месца. Прывёз у вёску, пасяліў да сябе, там я і прывяла на свет маю Нюрку. Пасля пабудаваці

гэтую хаціну. Але гэта ўжо як немцаў прагналі. Тады ўся вёска нанова будавалася. Пагарэлі. Тут жа ў сорок трэцім усю восень баі былі, пасля і ў сорок чацвёртым ажно па самае лета не ўшчукала. Спалілі ўсё, перавярнулі. А мы ў зямлі пераседзелі. Я збіралася была ехаць адсюль, ды перадумала і засталася. Пачала будавацца, лесу ў той час давалі колькі хочаш, стала жыць. Забылася і на гора, на ўсё — абвыкла. У калгас пайшла.

— Ну, а муж? — спытаў Васіль Антонавіч ціха.

— О, я ж не сказала! — Жанчына страпанулася раптам, як патрывожаная птушка, вочы яе загарэліся, і яна паклала на стол — адну на адну — свае маленькія рукі. — Знайшоў мяне мой Сашка! І тут знайшоў! Але гэта ўжо ў сорок чацвёртым, пад самую восень. Прыбгае неяк дзяўчынка суседская, кажа, салдат пра вас, цёця, пытаецца. Бачу, аж сапраўды мой. Аказваецца, ад сястры дазнаўся, дзе я. Сястра мая, старэйшая, у Саратаве ўсю вайну прабыла. Як вызвалілі нас, я і напісала ёй. А Сашка якраз там пасля ранення лячыўся. Дык проста адтуль і паехаў. Адпусцілі яго. Паняньчыў дзён дзесяць, ды што я кажу — акурат дзесяць дзянькоў, сваю Нюрку і зноў на вайну. Пасля прыслаў адтуль два пісьмы, пісаў, што на Вісле стаяць, гэта не дзе ў Польшчы, а потым ні слыху ні дыху. Праз месяц мне з часці пішуць — прапаў без вестак, так і цяпер у ваенкаматаўскай паперцы значыцца мой Сашка — без вестак прапаўшы. Спярша я ўсё думала, што, можа, у палоне дзе, але і з палону людзі вярнуліся, жывуць... Збіраліся тады мы тут з бабамі, кідалі пярсцёнак у шклянку з вадой, і я на свайго загадвала, дык усё мне труна на яго прыпадала.

Жанчына страсянула галавой, быццам адмахнулася ад насланьня, сказала:

— А Нюру сама вырасціла, адна. — Памаўчала і павесялелым голасам дадала: — Нават учора яшчэ

пісьмо прыслала. Піша, Васіль кажа,— гэта ўжо зяць мой,— забяром давай маму адсюль. А я як падумаю сваёй галавой, што некуды трэба падавацца, дык ажно сэрца абрываецца.— Усміхнулася і зноў: — Тут жа, можа, усё маё і прамінула. Ды і Сашка ведае, дзе я...

Яна неяк вінавата паглядзела на Васіля Антонавіча, твар яе спахмурнеў, бы ад пакутлівай думкі:

— Што я хацела спытаць у вас...

Не дагаварыла і змоўкла, быццам збаялася, што пачуе не тое ў адказ.

— Але ладна. Вы мне ўсё ж скажыце. Ці можа так быць, што ён недзе жывы? Ну, скажам, папаўся ён тады ў палон той, а пасля яго не пусцілі ўжо?

— У гэтую вайну ўсяляк здаралася,— адказаў Васіль Антонавіч.— Нашы ваеннапалонныя траплялі і да сваіх, і да амерыканцаў з англічанамі. Гэта ўжо як выпадала. Калі лагер быў на той тэрыторыі, якую бралі мы, то да нас, а калі на той, па якой ішлі яны, да іх. Ну, і часта было так, што яны перашкаджалі нашым людзям вяртацца да сваіх, гвалтам затрымлівалі, нават...

— Я вось пра гэта і думаю! — раптам перабіла яго, узрадаваўшыся, жанчына.— У Манастыршчыне — гэта па той бок, кіламетраў якіх пяцьдзесят,— дык вярнуўся чалавек. А некалі ж прыйшла нават пахавальная, сям'я ўжо аплакала і супакоілася, думалі — усё, а ён узяў ды аб'явіўся. Васемнаццаць гадкоў быў на чужыне. І ў Англіі, і ў Амерыцы, пасля зноў прыехаў да немцаў, толькі не да нашых, а да тых, амерыканскіх, быццам на работу прыехаў наймацца. Ну, і ўдалося неяк яму там перабрацца цераз граніцу. Цяпер вярнуўся да сваіх, у Манастыршчыну. Таксама, як і вы кажаце, спярша ў палоне быў, а пасля, калі амерыканцы ўзялі, то запалохалі, не пусцілі дамоў. Можа, і мой дзе так...

Пасядзелі колькі часу ў насцярожанай цішыні. Гаспадыня, мусіць, чакала пачуць ад свайго госця яшчэ што-небудзь, але той маўчаў. Тады гаспадыня вылезла з-за стала, пачала прыбіраць посуд.

— Дзякуй за вячэру, — нарэшце сказаў Васіль Антонавіч.

— Няма за што.

На шыбіне цёмнага акна ўжо даўно білася сонная муха.

Хутка гаспадыня заглянула нечага за перагародку і сказала:

— Я вам пасцялю на ложку.

— Навошта, не трэба! — падхапіўся Васіль Антонавіч.

— Ды вы не думайце, у мяне чыста, — паспрабавала супакоіць яна.

— Я не пра гэта. Вы лепш уладкуйце мяне дзе на двары.

Жанчына раптам сумелася.

— Тады хіба на сене, — пачырванела яна. — Але ж на хаце ў мяне дык і сена няма. Ёсць трохі ў пуні, на закоцвінах.

— То і добра. Я там і пераначую.

— Тады хадземце. Адвяду вас, толькі ўжо не крыўдуйце, калі што там не так будзе.

Яна ўзяла з ложка вялікую падушку. На ганку прыпынілася на момант, дыхнула на поўныя грудзі і з хваляваннем у голасе сказала:

— Такая цяплынь!

Васілю Антонавічу захацелася пакланіцца жанчыне, але ён чамусьці не адважыўся схіліць галавы, хоць і добра разумеў, што пасля будзе заўсёды шкадаваць аб гэтым.

МАЦІ¹

Сонца амаль на вачах пабольшала, зрабілася чырвонае. На зямлі, ужо як на дражджах, вырасталі цені; на вадзе, на самай сярэдзіне возера, пераліваліся, бліскаючы пазалотаю лускі, быццам жыравалі там касякі маленькіх рыбак.

Над Бароўкай, двароў на сорак вёскай, якая падступалася паўкругам да возера (па адзін бок яго стаялі хаты, а па другі — лес), неўзаметку асядаў вечар.

З бярозавага балота, што пачыналася за ніжнімі бароўскімі гародамі, выпаўз туман, і пацягнула яго, як заўсёды, па тарфяным полі на мост, перакінуты цераз роў, які падзяляў Бароўку на два канцы — канплёўскі і канчанскі. Але сёння туман быў рэдкі, як дым.

Аднекуль з далёкіх заток раптам прыляцелі дзве качкі-мацярухі і закружылі ў пары над возерам. Штосьці трывожыла птушак. І яны доўга кружылі так, баючыся апусціцца на ваду.

Была тая зацішная пара перад заходам сонца, калі ў вёску яшчэ не вярнуліся з поля каровы, а людзі, прыйшоўшы з работы (якраз за доўгім логам кідалі ў гэты дзень стагі), паспелі ўгаманіцца.

У гэты час і прыйшла ў Бароўку старая Рэйдзіха.

Яе ўбачыла на гуцянскай дарозе Тараськова Ганна. Яна была за вёскай, у Чыкавых печах, зграбала там пад соснамі сухое шыгалле. Даўно ёй кінулася ў вочы адзінокая жаночая постаць на бязлюднай дарозе, але пазнаць, хто гэта, на ноч гледзячы, ішоў у Бароўку, доўга не ўдавалася. І толькі тады, калі Рэйдзіха павярнула на вузкую, утаптаную чалавечымі нагамі сцежку, каб паўз Чыкавы печы прайсці да

---

¹ У 1970 годзе апавяданне было надрукавана пад назвай «У ціхім тумане». (*Заўв. рэд.*)

выгану, па якім трапіш на бароўскую вуліцу, Ганна схамянулася.

— Божа мой... Гэта ж Рэйдзіха!.. — Яна адкінула ўбок граблі і ўтаропіла на яе свае здзіўленыя вочы, як на прывід які.

«І адкуль нясе старую нялёгкая», — падумала яна яшчэ праз момант і адчула, як у сэрцы шавяльнулася штосьці падобнае на прыкрасць.

Рэйдзіха таксама заўважыла Ганну. Яна спынілася крокаў за дваццаць і пазірала на яе, сляпуючы, з-пад рукі. Потым, ужо, мусіць, пазнаўшы, падышла бліжэй.

— Ганна!.. — сказала яна ціха, амаль прашапталла, і раптам заплакала, схапілася за фартух і пачала выціраць слёзы.

Згорбленая, маленькая Рэйдзіха стаяла перад Ганнаю босая — ногі былі парэпаныя, з пакручанымі пальцамі, як у вялікай птушкі, скінутай аднекуль з гнязда: яна цяпер чаплялася сваімі кіпцюрамі, каб перастаць нарэшце падаць, неяк затрымацца хоць тут, на зямлі. Палаплены зялёны андарак ледзь не даставаў ёй да пятак. Не была асабліва новаю і доўгая сацінавая кофта, якую Рэйдзіха насіла на выпуск, так, што з-пад яе толькі звісаў вышываны фартух. Затое на галаву была павязана прыгожая, яшчэ амаль не паношаная гарусоўка — чырвоная, з чорнымі махрамі.

Рэйдзіха ціха ўсхліпвала, а Ганна стаяла, бы скамянелая, і не ведала, што рабіць. Надта ўжо нечакана выйшла гэта сустрэча ў Чыкавых печох. І трэба ж было здарыцца якраз, што не каму-небудзь — ці мала ў Бароўцы людзей, — а ёй, Тараськовай Ганне, давялося спаткаць Рэйдзіху. Але першыя словы Ганна вымавіла, на здзіўленне самой сабе, спакойна, без прытворства, нават трохі з радасцю:

— А я гляджу, хто гэта ідзе? Гляджу — і вачам не даю веры... Ажно гэта вы, цётка Матруна!

— Ды гэта я, Ганначка, я!..— Рэйдзіха паспрабавала ўсміхнуцца, але ўсмешка ў яе атрымалася палахлівая і вымушаная.— Вось, прывалакла свае косці,— дадала яна і тут жа нібы спахапілася, папраўляючы сябе.— У Забор'е іду. Памаліцца трэба, свечку паставіць...

— Дык сёння ж, відаць, вы не паспееце туды.

— Не паспею,— згадзілася Рэйдзіха і ўзняла на Ганну свае заплаканыя вочы.— Скажы-тка мне, а гэта ці жывая, ці не, што каля Сёмкі Парашчынага хата стаяла? Ну, як яе? Дай бог памяць... Аўдотка Мялехава!

— Не.

— І даўно?

— Пасля вайны адразу. Здаецца, на Пятра.

— Скажы-тка, а чаму б гэта яна? Не вельмі каб і старая была...

— Ды каб усё добра, то магла б яшчэ за комінам гадкоў пяць пасядзець. Але вайна, што зробіш...

— А я спадзявалася... значую ў яе.

— Ат, каб жа было толькі тае бяды, што начаваць дзе... У Бароўцы хат многа. Во колькі, глядзіце! — Ганна паказала рукой на вёску.— Ды хоць бы і да мяне зойдзеце. Хата вялікая і новая. На адну. Балазе адбудаваўліся нанова ўсе.

Пачуўшы гэтыя словы, Рэйдзіха апусціла галаву. Старая ніяк не чакала, што Ганна раптам пакліча яе да сябе. І яна прыціхла, быццам задумалася, як ёй паставіцца да неспадзяванага запрашэння. Нарэшце сказала:

— Хай табе шчасця дае Бог... А што ж Іван твой?

— Не вярнуўся Іван. Адна пяклююся.

Рэйдзіха ўздыхнула.

Ганна памарудзіла трохі, потым спытала:

— Ну, а як вы, цётка Матруна?

— Дзякаваць богу, сыта, адзета. Не я пазычаюся ў людзей, а болей суседзі з добрым і благім да мяне.— Рэйдзіха гаварыла гэта і, здавалася, зусім не клапацілася, паверыць ёй Ганна на слова ці не; яна прайшлася хуценька да памшэлага пня, які вытыркаўся з-пад кучы шыгалля, і села там.— Дзіцёнка перабаблю, кашу на ксцінах паб'ю, на хаўтурках павыю — павыюць і па мне добрыя людзі,— старая зноў схапілася за свой фартух, але на гэты раз яна не заплакала.— Ну, дзякуй богу, што ты развязала маё сэрца... з начлегам. От, ужо ніколі не думала, што давядзецца напрасіцца да цябе. А гэта ты навошта? — Яна капнула нагой шыгалле.

— Трэба Ласюце пад бок паслаць, пакуль дажджоў няма.

— У цябе яна даўнавата?

— Не, пярвусцінка.

— Малако ж хоць дае?

— Трохі дае.

— То і добра.

Жанчыны разгаварыліся. Рэйдзіха неяк адразу паспакайнела. Вярнуўся неспадзявана ўнутраны спакой і да Ганны. У душы ў яе ўжо чамусьці не было таго, ранейшага, пачуцця да Рэйдзіхі, якое яна адчула, калі ўбачыла яе на гуцянскай дарозе,— яго быццам рукой хто адвёў.

У Чыкавых печых тым часам пашарэла. За Бароўкаю зайшло сонца. І тут, паміж рэдкіх дрэў, пачаў распаўзацца сіні вячэрні змрок. На захадзе, там, дзе зусім нямаўна было відно сонца, ускочыла маленькае воблачка. Яно было падобнае нечым на белую авечку, якая адбілася ад чарады. Знізу на яго яшчэ кідала сваю чырвань нябачнае ўжо сонца, і таму здавалася, што яно крывавіць.

Тое, што Рэйдзіха нечакана заявілася ў Бароўцы, дзе яе ніхто ўжо не бачыў, можа, цэлых трыццаць гадоў, больш таго, дзе яе ніхто не спадзяваўся нават бачыць — пра яе даўно не ўспаміналі ў вёсцы, бо к слову неяк не прыходзілася, — дзівіла не толькі Тараськову Ганну: навіна за якую паўгадзіну абляцела ўжо сорак бароўскіх двароў і ў кожнай хаце толькі і гаварылі пра гэта.

Начавала Рэйдзіха ў Ганны. Пасля вячэры на скорую руку — хлеб з малаком — яна яшчэ пасядзела трохі на лаўцы пад вокнамі: людзям лішні раз паказалася на вочы, потым папрасілася на спачын. Ганна палажыла яе за грубкай, на свежым, толькі што напханым сенніку. І Рэйдзіха варочалася на ім з боку на бок, шаптала замест малітвы ў падушку:

— Прытаміліся мае ножачкі, апускаюцца мае ручачкі, баліць маё ўсё цела... Пара спакой даць старым касцям...

Сёння ўвесь час — і тады, калі падышла ў Чыкавых печах да Ганны, і пасля, ужо ў вёсцы, калі сустракалася са сваімі былымі суседзямі, — яна чакала, што вось-вось людзі пачнуць гаварыць пра яе сына. Гэтага старая баялася больш за ўсё на свеце. Але Бог літасцівы быў, і ніводзін чалавек не напамніў пра яго. І цяпер яна, лежачы ў пасцелі, употай радавалася і, можа, першы раз за ўсё доўгае жыццё, як ведала бароўцаў, у душы ўдзячна была ім за іх кароткую памяць.

Але ці такая ўжо кароткая памяць у гэтых людзей?

...У Рэйдзіхі калісь быў муж — Лазар Рэйда, чалавек чорны і хмуры, як асенняе неба; быў таксама ў яе і сын — Яшка, такі ж чорны і хмуры, але ростам трохі ніжэйшы, ды і сілы ў ім было меней,

чым у бацькі. Людзі казалі, што чарната ім перадалася ад дзеда, які быў смалакурам, а хмурасць... тут ужо можна было рабіць любыя здагадкі. І ўсё ж, відаць, самае першае, на што кожны ківаў, дык гэта тое, што Лазар Рэйда амаль усё сваё жыццё правёў у лесе. У пана ён служыў лесніком, пры савецкай уладзе таксама быў на той жа пасадзе. І праз усё сваё леснікоўства ён аставаўся жыць з сям'ёй на адным месцы — пад Круглым, там, дзе пасярод сасновага бору стаяла леснікова хата, якую збудаваў для сваёй службы яшчэ пан Сарока, здаецца, ажно ці не прадзед апошняга бароўскага пана. Гэта — кіламетры за тры ад Бароўкі, і, можа, столькі было ад Круглага да іншых вёсак. Абход быў якраз самы большы з усіх. За дзень Рэйда толькі і паспяваў прайсці яго ўздоўжкі, так што ў чалавека, нават калі б ён захацеў, усё роўна не хапіла б часу, каб пабываць у знаёмых на вёсцы. Ды і сама служба вымагала якраз таго, каб ляснік паменш вадзіўся з мужыкамі, бо гэта ж менавіта ад іх паны і трымалі яго ў лесе. А Рэйда службу знаў. І нёс спраўна. За гэта пан яму нядрэнна плаціў, а мужыкі — клялі і не адзін раз спрабавалі пацэліць з ружжа ў яго шырокую спіну.

Тым часам вакол лесніковай хаты, на лугах, на якіх стаяла некранутая трава, ад рання да позняга вечара бадзялася плойма кароў. Гэта была ўжо Рэйдзішына гаспадарка. Каровы пасвіліся амаль па ўсім Круглым адны, а ўвечары, як толькі ў лесе рабілася цёмна, яны вярталіся дамоў, ледзь не валакучы па зямлі вымі, прапахлыя малаком. І не знаходзілася на іх ні напасці якой, ні тых жа ваўкоў, што нападзілі на худобу вяскоўцаў і быццам не мелі таго ж самага нюху на лесніковых кароў. Пану таксама не рупіла палічыць, колькі ў яго лесніка было кароў, ды і коней, якіх той кожнае лета прадаваў цыганам. Пана цікавілі адны свежыя пні ў лесе. А іх, свежых пнёў,

дык якраз і мала бачыла яго вока ў Рэйдавым абходзе, бо той трымаў мужыкоў у чорным целе — не даваў ім з панскага лесу ні сена, ні палена.

І праўда ці не, а паміж людзей ужо хадзіла чутка, што Рэйда неяк вёў гаворку са сваім панам, каб купіць у яго маёнтак. Так гаварылі ў Бароўцы. Але нічога з гэтага торгу ў іх не выйшла. Тым больш што неўзабаве пачалася адна рэвалюцыя, потым другая, і пасля гэтай апошняй рэвалюцыі ніхто ўжо не збіраўся ні купляць, ні прадаваць зямлі. Пан раптам некуды падаўся ў губернерскі горад, а зямлю яго ў хуткім часе падзялілі мужыкі. Панскі лес адышоў дзяржаве. А лесніком у ім астаўся Рэйда. Яго не зачэпілі, і ён нёс сваю службу, як і раней.

Змены ў лесніковым жыцці адбыліся гадоў праз дзесяць. Раптам у лясніцтве нехта дакапаўся, што Рэйда прадаваў дзяржаўны лес, і яго прагналі з Круглага. Тады ён прыйшоў у Бароўку і стаў шныраць па ўсёй вёсцы, выглядаючы месца, дзе лепш пабудавацца. Але месца яму не знайшлося — проста ніхто не захачеў дзеля такога выпадку пацясніцца, бо кожны меў на яго зуб за леснікоўства. І Рэйду нічога не аставалася, як паставіць сабе хату адразу за коўратамі, у канаплёўскім канцы, там, дзе да самых верхніх бароўскіх гародаў падыходзіць бальшак. Тут ён і дацягнуў да калгасаў. І калі сяляне пачалі ладзіць гаспадарку разам, ён пасміхаўся ўжо з іх, стоячы пасярод свайго двара, можа, самага ўпарадкаванага на ўсю Бароўку — кругом новай, на дзесяць акон, хаты была зроблена дашчаная агароджа, праз якую чужое вока не магло нават глянуць. У калгас Рэйда не хацеў ісці.

— Баронь божа, — аднекваўся ён, — чужое піць і ад чужога карысць мець.

Ды, урэшце, Рэйду не вельмі і клікалі да сябе аднавяскоўцы, акрамя, вядома, начальства, якому па-

трэбны быў у калектывізацыі поўны працэнт. І вось гэты працэнт — ім цяпер стаў і Рэйдаў двор — не даваў выканаць план. Хто ведае, можа, якраз ён потым і вырашыў астатняе.

Аднойчы загарэўся калгасны кароўнік. Гарэў ён усю кароткую летнюю ноч, а раніцою, калі дым ужо рассяўся, у Бароўцы паявіўся конны міліцыянер. Ён спачатку прагарцаваў па вуліцы на сваім вараным стаенніку, потым павярнуўся за коўраты, да Рэйдавай хаты. Там ён арыштаваў Рэйду і пагнаў яго пад наганам па пыльным бальшаку ў раён.

Роўна праз тыдзень пакідалі Бароўку і Рэйдзіха з сынам. Відаць, яны спалохаліся, што будуць раскулачваць іхнюю гаспадарку, і заспяшаліся пагрузіць свае кufры на калёсы.

З таго часу Рэйдзіха ў Бароўцы не паказвалася.

Але ў сорок другім годзе паявіўся ў Бароўцы Якаў Рэйда. Ён наляцеў на вёску разам з карным атрадам, у чужой вайскавай форме з чарапамі на рукаве. Рэйдзішын сын, ціхі і непрыкметны чалавек, якога ніколі не было відаць з-за бацькавай спіны, апынуўся раптам у немцах. Стаяў здраднік попlech з нямецкім афіцэрам на высокім ганку былога калгаснага праўлення і зларадна пазіраў, як салдаты зганялі на пляц людзей з усяе Бароўкі. На гэтым пясчаным пляцы, дзе да вайны калгаснікі збіраліся пасля ўсходу сонца, каб атрымаць ад брыгадзіра нарад, цяпер была падрыхтавана вісельня. Каго надумалі немцы павесіць на ёй, бароўцы не ведалі аж да таго часу, пакуль не сышоў з ганка Якаў Рэйда. Ён падскочыў да старога Тараська і, штурхаючы аўтаматам у спіну, павёў яго да вісельні.

Тараська немцы павесілі. Але на гэтым яны не спыніліся. У той жа дзень згарэла ўся Бароўка. Рэйдзішын сын першы паднёс палаючы смаляк пад саламяную страху Тараськовай хаты. Потым яшчэ

некалькі хат падпалілі нямецкія салдаты, якія хадзілі ўслед за ім. Астатняе дарабіў за іх вецер: якраз стаяў ветраны дзень, і полымя, пералятаючы, як жывое, з аднае страхі на другую, няшчадна зашугала па ўсёй вёсцы.

Пасля пажару Ганна, заходзячыся ў горы, хавала свайго бацьку. На папялішчы тым часам пагарэльцы пракліналі на чым свет стаіць і немцаў, і здрадніка, і маці, якая нарадзіла яго.

Якава Рэйду партызаны потым злавілі толькі на другое лета, калі быў разбіты пад Панькаўскай Будай карны атрад, у якім ён служыў з самага сорока першага года. Здрадніка прывезлі ў Бароўку і застрэлілі на краі бярозавага балота, там, дзе ледзь не круглы год цвякае пад нагамі ржавая вада.

* * *

Назаўтра, хоць ад стомы за ноч не ўляглася ламота ў касцях, Рэйдзіха ўсхапілася рана. Агледзеўшы з непрывычкі Ганніну хату, старая ўлезла ў свой шырокі андарак, потым асцярожна, каб не разбудзіць гаспадыню, прашмыгнула, як мышка, у сенцы, дзе на лаве стаяла кадка з вадой, апаласнула свой маршчыністы, рубцаваты твар і выйшла на ганак.

Туман яшчэ не паспеў зусім асесці, хоць на вёсцы яго і не было ўжо. Затое над возерам ён плаваў, як абястлушчанае малако: то паднімаўся, паказваючы цёмнае люстра вады, то апускаўся заслонаю, хаваючы ўсё ад вачэй. Лес, што падступаўся да возера з другога боку, здавалася, калыхаўся, стоячы на воблаках.

На ўсходзе па чыстым небе, толькі што адарваўшыся ад зямлі, узбіралася ўгору сонца. Але яно было нейкае цяжкое, бы перагружанае чым, і амаль не праменілася.

Вёска як бы драмала яшчэ. На вуліцы — ні душы. І толькі аднекуль здалёк далятала раз-поразу: лясь-лясь, лясь-лясь...

Хтосьці ладзіў касу.

Услед за Рэйдзіхай, праз колькі хвілін, на ганак выйшла з сенцаў гаспадыня. Ёй таксама не заспалася: як прагнала на ранкі за пастухом карову, дык ужо і не заплюшчыла ад таго часу вачэй.

— Благадаць тут, — пачуўшы крокі, прамовіла Рэйдзіха, і ў голасе яе прагучалі адначасова ўсхваляванасць і зайздрасць. — Чыстая балагадаць!

Ганна сцэпанулася ад ранішняга халадку і, павярнуўшыся да Рэйдзіхі, можа, упершыню за ўвесь час, як давялося ім быць разам, уважліва паглядзела ёй у твар — зусім ужо стары, збляклы, з маленькімі вачамі, у пустэчы якіх правальваліся ўсе яе патаемныя думкі.

— А ў нас заўсёды так было, — азвалася Ганна і тут жа пашкадавала, бо падумала, што Рэйдзіха яе словы можа ўспрыняць як папрок.

Яна пачала лавіць сябе на той думцы, што ўжо каторую гадзіну, з самага ўчарашняга надвячорка, паводзіць сябе з гэтай жанчынай так, быццам у нечым была вінаватая перад ёй і цяпер аберагае яе ад усяго, што, крыў божа, можа прычыніць знячэўку старой непрыемнасць.

Рэйдзіха не стала бавіцца ў Ганнінай хаце — праз які час пачала збірацца ў дарогу. Ганна не адгаворвала. Але перад тым як пераступіць парог і выйсці на вуліцу, старая раптам затужыла моцна і, уздымаючы, захадзіла босая па хаце з кутка ў куток, як падстрэленая варона.

Ганна маўчала. Па праўдзе кажучы, у апошні момант ёй чамусьці ўжо нават хацелася, каб Рэйдзіха як хутчэй сышла з яе двара. Ёй здавалася, што, прымаючы Рэйдзіху ў сваёй хаце, яна тым самым рабіла

нешта нядобрае ў дачыненні да суседзяў, хоць і ведала — ніхто не будзе дакараць яе, бо кожны на яе месцы зрабіў бы тое самае. Ды ці заўсёды дойдзеш да згоды паміж тым, што адчуваеш у сэрцы і што робіш? Але яна, вядома, таксама не падумала, каб хоць на-мёкам прыспешыць старую. Яна толькі сказала на-паследак, што ў Забор'і, куды тая хацела падацца, царква ўжо даўно закрыта, бо спіўся поп, і туды цяпер ці варта ісці — адно нагам лішніяе работы задасі. Рэйдзіха насцярожылася, кінула кароткі збянтэжаны позірк на Ганну і раптам зноў, як і ўчора, без даў прычыны заплакала, пачала камячыць у руках сваю гарусоўку, якую не паспела павязаць на галаву. Плачучы так, яна падышла да Ганны за крок і загаварыла скрозь слёзы. Гаварыла яна доўга, блытана, нават спачатку цяжка было дайсці да сэнсу яе слоў. Але паступова Ганна ўсё ж зразумела, што хвалявала старую: тая напразмілы бог, гатовая поўзаць ля ног, прасіла паказаць ёй... сынаву магілу.

...Да бярозавага балота Рэйдзіху павёў суседскі хлопчык, дзесяцігадовы Аўласаў Міцька. Яго ледзь угаварыла Ганна схадзіць туды з Рэйдзіхай. Рушылі яны па загароддзю, абыходзячы вёску з другога боку. Гэту дарогу выбрала сама Рэйдзіха. Ідучы ўслед за Міцькам, вакол якога круціўся вялікі чорны пёс, старая горбілася і спатыкалася, але ўсё прыбаўляла кроку, быццам уцякала куды, чуючы за сваёй спіной буру. Неўзабаве яны падышлі да бярозавага балота. Міцька трохі патупаў каля кустоў, потым спыніўся і з хлапчай абыякаваасцю паказаў на дзірван:

— Недзе тут...

Сабака, пачуўшы гэтыя словы, успрыняў іх пасвойму, як каманду шукаць, і скокнуў да таго месца, куды паказаў рукою Міцька. Павіскваючы ад якойсьці незразумелай сабачай радасці, ён зашкроб сваімі вялікімі белымі лапамі па зялёным дзірване,

і хутка з-пад яго вострых кіпцюроў пасыпаўся, як руда, балотны пясок. Але Рэйдзіха не дала капаць далей. Яна нечакана падскочыла да сабакі, пхнула са злосцю босай нагой і павалілася, бы падкошаная, на дзірван, прыпала да яго сваімі высахлымі грудзьмі. Яна не плакала. Затое часта і трывожна цяпер білася ў грудзях, гатовае вылецець адтуль назусім, яе кволае старэчае сэрца. Удары яго, напэўна, чуваць было нават праз тоўсты, паточаны чарвямі дзірван. Рэйдзіха штосьці шаптала, варушачы сухімі вуснамі. Рукі яе, жоўтыя і слабыя, сутаргава і бездапаможна коўзаліся па мокрай, яшчэ не высушанай ад расы траве, быццам намагаліся награвці на гэтым роўным шматгадовым дзірване магільны курганок.

1963

ПЛЫВУН

Адам Ружанцоў доўга разглядваў альбом, які яму падаў мастак Бараноўскі, гартаў няспешна старонкі, усё ўглядаўся ў твары будаўнікоў азотнатукавага завода, што былі намаляваны там. Але кожны раз, быццам міжвольна, вяртаўся да аднаго і таго ж партрэта. Ружанцову чамусьці здавалася, што чалавека гэтага ён ужо некалі ведаў. Толькі вось нечага забыўся, і цяпер, як ні спрабаваў разварушыць сваю памяць, яму не ўдавалася гэта: твар і сапраўды нібыта знаёмы — ці то бачыў калі, ці, можа, нават жыў разам. Тады Ружанцоў спытаў у Бараноўскага. Той паглядзеў і сказаў:

— А-а-а, гэта брыгадзір бетоншчыкаў. Я забыў прозвішча. Але ў Толі Арэхвы недзе запісана. Мы ж збіраемся альбом гэты выдаць. Цяпер Анатоль

тэксты рыхтуе.— Мастак падміргнуў Ружанцову і раптам рассмяяўся.— А што,— спытаў,— дрэнна схоплена? Магчыма, але зарысоўваў я не з натуры. Усіх яго бетоншчыкаў з натуры, а самога брыгадзіра — не. Не было яго тады на будоўлі. Ездзіў некуды. Давялося з фатаграфіі браць, з Дошкі гонару. Вядомы там чалавек! Вось-вось Героя схопіць, можа, нават прадстаўлены ўжо. Я добра не ведаю, але Анатоль нешта гаварыў.

Ружанцоў зноў схіліўся над партрэтам, паўглядаўся колькі часу — няйначай знаёмы чалавек! — тады яшчэ спытаў:

— Дык ты не ведаеш прозвішча?

— Не, не помню. Ды мне і не патрэбна яно. Мне галоўнае твар каб. А ты пазвані Арэхве. У яго ўсё запісана.

Ружанцоў пазваніў.

— Прозвішча? — занепакоіўся нечага на тым канцы проваду Арэхва.— Канечне, ведаю. Галкоўскага на азотнатукавым усе ведаюць. Хочаш падрабязнасці? Калі ласка. Галкоўскі, Іван Пятровіч, брыгадзір брыгады бетоншчыкаў. Брыгада змагаецца за званне брыгады камуністычнай працы. План... працэнты... Ага, ты хочаш біяграфічныя звесткі? Добра, слухай... Нарадзіўся ў тысяча дзевяцьсот трыццаць першым годзе, жыў у вёсцы Зацішша...

«Значыць, гэта сапраўды Янка Галкоўскі»,— падумаў Ружанцоў і раптам адчуў, што сам захвалываўся, спытаў, перапыняючы Арэхву:

— Ну, а які ён, Галкоўскі?

— Як які? — не зразумеў яго Арэхва.— Ты не сумнявайся. Павер мне, старому газетнаму прайдзі-свету. (А самому яшчэ і дваццаці пяці няма.) Я гэту кандыдатуру абмацаў і знізу і зверху. Герой працы. Начальства здаволена ім амаль на дзевяноста працэнтаў, бетоншчыкі — на ўсе сто. Так што павер

мене, старому газетнаму прайдзісвету, кандыдатура прахадная ва ўсіх адносінах.

— Ты з ім сам гаварыў?

— Дастаткова, што я бачыў, як ён працуе. Астатняе ўзяў з асабістай справы. Начальства таксама ў курсе. Так што павер мне, старому газетнаму...

— Добра, стары, я веру,— перапыніў Ружанцоў Арэхву.

* * *

Там, дзе жыў у маленстве Адам Ружанцоў (а гэта было на паўднёвым усходзе), хлопцаў называлі Іванамі, і Янка быў адзін, можа, на ўвесь раён — гэта сын ветфельчара Галкоўскага. Прывёз яго ветфельчар з заходняй граніцы, здаецца, з-пад самых Сувалак, калі ў трыццаць дзевятым Чырвоная Армія была ў вызваленчым паходзе. Тым часам сам ветфельчар паходзіў з мясцовых — у Зацішшы некалі бацька яго, Нупрэй, служыў у пана і разам з панам пераехаў у Прывісянскі край. І вось цяпер Нупрэёў сын успомніў раптам, што недзе за Крычавам ёсць бацькава зямля — яму здалося, што яна надта далёка ад вайны, якая шугала ў Еўропе. Узяў — прыехаў. Прывёз таксама з сабою васьмігадовага хлапца і раматусную жонку. Але Галкоўскі, на шчасце, меў добрую сялянскую прафесію — ветэрынара, таму хутка абжыўся на новым месцы, стаў сваім чалавекам на ўвесь сельсавет, бо ў кожным двары былі і каровы, і парсюк. У школу Янка Галкоўскі пачаў хадзіць за тры кіламетры ад пасёлка, у Зялёны Бор, тады Адам Ружанцоў і пабачыў першы раз ветэрынаравага сына: па-першае, на «новенькіх» заўсёды збіраліся глядзець усёй школай, а па-другое, гэты Галкоўскі меў яшчэ і незвычайнае для тутэйшага вуха імя. Хлопец ён быў, як

кажуць, свой — спрытна бегаў басанож па леташніх шышках у школьным сасонніку, патрапляючы аднагодкам, прасіў у старшакласнікаў «пусціць дымок», нават не шкадаваў дзеля гэтага свайго лба (плата за адну зацяжку тады складалася з пяці пстрычак) і ведаў на памяць акрамя «Ойча наш» яшчэ «Здравась Марыя». Гаварыў ён толькі па-беларуску, умеў папольску і зусім не ведаў рускае мовы. Быў рослы і гэтым вылучаўся ў класе. Проста хлопец, пэўна, рос, гледзячы на макаўкі дрэў: меў доўгую тонкую шыю, на якой, здавалася, ледзьве-ледзьве трымалася лапавухая галава. Першы час яго дражнілі ў школе — а ў школе, калі памятаеце, усіх як-небудзь дражнілі! — «кашчэем бессмяротным». Усе смяяліся — палякі «закармілі» Янку... Але сын ветфельчара Галкоўскага прыбываў у цэле даволі хутка. Гадоў праз шэсць ён ужо хадзіў з касою і дужаўся з мужчынамі.

Ветфельчар Галкоўскі ўцякаў ад вайны. Ён і сам пра гэта гаварыў. Але вайна дагнала яго. Ужо ў сярэдзіне жніўня сорак першага года немцы прыйшлі і ў Зацішша. Праўда, пабылі яны ў пасёлку нядоўга. Пастаялі дзён колькі, пасля пераехалі ў Зялёны Бор, у вёску, дзе было паболей курэй і яек, і адтуль ужо зніклі ці не на паўтара года. Навокал у вёскі наведваліся яны часта. Нават цэлыя гарнізоны былі, асабліва па той бок ракі, дзе не было лесу — на многія кіламетры адно поле ды рэдка калі ўрочышча якое ці гай. У Зацішша немцы наскочылі зноў пад канец сорак другога года, як адступала ў Мглінскія лясы Фёдараўскае злучэнне ўкраінскіх партызан. Апошні бой у іх тады быў за Цыкунамі, што непадалёку ад мястэчка, там немцы і адсталі нарэшце ад ар'ергарда злучэння. Але ненадоўга. На трэці дзень ужо ўсе зарэчныя вёскі былі заняты. Партызаны пайшлі далей, у глыб лесу. Тады немцы, раззлаваныя няўдачай, пачалі лютаваць наўкруг.

І каб не даць прытоку ў Фёдараўскае злучэнне новых месціўцаў, камандаванне карнай экспедыцыі аддало загад знішчыць у вёсках усё мужчынскае насельніцтва, якое магло насіць зброю.

Згарэла тады і Зацішша. Згарэў у калгасным свірне і ветфельчар Галкоўскі. Але сына яго ўратаваў лёс. Янку таксама вялі разам з бацькам і іншымі зацішанскімі дзядзькамі ў свіран. І раптам канвойны, пажылы і згорблены, можа, ад марозу, немец, піхнуў хлапца перад самымі варотамі свірна ўбок — пашкадаваў, і той паляцеў кумільгом у снег, пераскочыў неяк цераз сумёт і даў драпака з пасёлка, цяляючы па дарозе, што вяла ў вёску. Неўзабаве туды прыйшлі і зацішанскія бабы з малымі дзецьмі — без аніякага скарбу, хто ў чым паспеў выскачыць.

Вёскі навакольныя гарэлі не ў адзін дзень. І таму клубы жоўта-белага дыму, які мала калі чарнеў, доўга віселі над заснежанымі палямі і стоенымі лясамі. І ўвесь час у паветры стаяў пах гарэлага чалавечага мяса. Карнікі, відаць, збіраліся падпаліць усе вёскі, што былі па гэты бок ракі. Зялёны Бор таксама быў ачэплены, аўтаматчыкі на лыжах і ў белых маскхалатах шнырылі наўкол — у вёску прапускалі ўсіх, у тым ліку і пагарэльцаў, а з вёскі ўжо не выпускалі нікога, каб не дапусціць зносін з партызанамі. Тым часам партызаны-фёдараўцы быццам расталі дзе. Іх чамусьці не магла знайсці ў зімовых лясках ні наземная разведка, ні паветраная. Тады нарэшце і паступіла каманда аднекуль зверху — спыніць карную экспедыцыю. Разам з гэтым была нечакана спыненая і акцыя супроць лясных вёсак і іх жыхароў. Такім чынам уцалеў і Зялёны Бор. Немцы знялі свае пасты з усіх сцежак і дарог і, здаецца, на другі дзень уранні рушылі да чыгункі грузіцца ў вагоны, а пагарэльцы — і з Зацішша, і з Кавычач, і з Мялька, і з Гарадка — пачалі рассяляцца

па дварах. Ружанцовы прынялі да сябе Галкоўскіх — хворую ўдаву і яе сына. У Ружанцовых Галкоўскія пражылі да восені сорак трэцяга года, калі прыйшло вызваленне. За гэты няпоўны год сумеснага жыцця і пасябравалі як мае быць Адам Ружанцоў і Янка Галкоўскі. Пераехалі Галкоўскія зноў у Зацішша ў пачатку кастрычніка, пасля таго як згарэў перад боем Зялёны Бор. Цяпер ім усё роўна было, дзе капаць зямлянку — у Зялёным Бары ці ў Зацішшы, — і яны падаліся на сваё пажарышча.

Спаленыя ў вайну вёскі адбудоўваліся марудна і з вялікімі цяжкасцямі, нягледзячы на тое, што побач быў лес. К канцу вайны ў Зацішшы ў хатах жылі толькі дзве сям'і — агорала неяк сабе халупу Гапка Верамеева, у якой быў гатовы зруб, што прастаяў непрыкметна за гародамі ў алешніку ўсю акупацыю, ды яшчэ Іван Пастухоў, аднаногі сапёр, які адваяваў сваё на Проні, сабраў нарэшце талаку, і яму за адну нядзелю — з раніцы да вечара — бабы і падлеткі, такія, як Янка Галкоўскі, скідалі на старым пажарышчы яго зруб. Астатнія пагарэльцы пачалі будавацца ў пасёлку пасля вайны ўжо. Каб вывесці людзей як хутчэй з зямлянак, дзяржава стала даваць пазыкі на будаўніцтва хат. У раёне пачалася яшчэ адна народнагаспадарчая кампанія — кампанія «па высяленню пагарэльцаў з зямлянак», прынамсі, так яна называлася ў пратаколах пасяджэнняў розных устаноў. Вобласць націскала на раён, раён у сваю чаргу на сельсавет, а сельсавет... на ўдоў. У вёску прыязджалі нават спецыяльныя ўпаўнаважаныя. Па Зялёнаборскаму сельсавету такім упаўнаважаным быў цыбаты Галуза, старшыня раённага ДТСАРМа, чалавек, аднолькава ласы як да гарэлкі, так і да баб. І вось аднаго разу гэты ўпаўнаважаны прыходзіць пад мухай да Галкоўскіх.

— Пазыку брала? — пытае ветэрынарыху.

— Брала, — адказвае тая.

— А чаму ж... тваю маць, не пабудавалася да-сюль? — ускіпеў неспадзявана Галуза, выкатваючы пачырванелыя вочы. — Ты што нам зрываеш план? З палітыкай надумала гуляць? Ты ведаеш, якая ў нас цяпер задача?

— Але ж дзе я паспею? — пачала апраўдвацца разгубленая Галкоўская. — Вунь хлопец ляпае сякерай. — Усміхнулася. — Ужо на шосты вянок ускацілі па бярвяну. К зіме будзем ставіць.

Галузу нібы за жывое зачাপілі.

— Нам трэба, каб ты зараз паставіла! — закрычаў ён. — А можа, пазыку пражрала?

— Ды не, ляжыць яна ў мяне, пазыка тая, але ж гэта каб да пазыкі ды цесляроў дзе знайсці. А то дзе ён адзін, хлопец мой? Будзе доўга ляпаць там...

— Значыць, не хочаш высяляцца, — шалеў Галуза. — Пазыку ўзяла і адмаўляешся будавацца? План зрываеш нам? — Галуза, як укушаны, забігаў па зямлянцы, пасля выскачыў на двор, схапіў там жалезны лом і пачаў разбураць чалеснік у печы.

Тады Галкоўская нарэшце загаласіла, ламаючы рукі. А Янка якраз быў за гародам, сядзеў на зрубе. Адразу пачуў матчын плач, кінуўся бегчы ў зямлянку. На парозе ён паявіўся з сякерай у руках і, доўга не думваючы, замахнуўся на раз'юшанага Галузу. Той павярнуўся, ударыў па сякеры ломам, выбіў яе з Янкавых рук і выскачыў сам з зямлянкі.

Праз гадзіну ў Зацішша на кані прыехаў участковы міліцыянер. А к вечару з раённай міліцыі прыслалі яму падмогу — яшчэ двух міліцыянераў. Шукалі Янку Галкоўскага. І ўжо ўсе ведалі — і ў сельсавеце, і ў раёне, — што той «аказаў супраціўленне тав. Галузу, маючы на мэце забіць яго». Так было запісана ў першым пратаколе, які пасля пачаў усю тую справу. Але хлопца тады не знайшлі. Першую ноч ён прасядзеў з курапамі ў яме, за дваром,

дзе хавалі на зіму бульбу, а ўранні, калі нарэшце некуды сышла з двара міліцыя, Янка вылез са свайго сховішча і адразу даў цягу ў лес.

Цяпер невядома, чым бы скончылася ўся тая гісторыя, але праз колькі дзён па ўсім наваколлі прайшла чутка — паявіўся ў раёне новы разбойнік, нават горай за самога Пялінку (быў такі пад канец вайны, дэзерцір). А некаторыя несумленныя людзі нібыта аднаго гэтага і чакалі. Нап'ецца хто-небудзь, засне дзе папала — яго і раздзене хто п'янага і соннага. Тады чалавек, каб сораму было меней, заяўляе міліцыі, што гэта Янка зацішанскі перастрэў яго па дарозе і абрабаваў, прыставіўшы да жывата рэвальвер. Прагандлюецца які-небудзь лавачнік — зноў пускае чутку, што на яго напаў зацішанскі Янка. Благая слава разносіцца хутка. Асабліва калі гэта яшчэ і выгадна сямю-таму. Адам Ружанцоў, можа, самы першы пераканаўся ў гэтым.

Тады якраз загаварылі, што недзе ў Ключах, што непадалёку ад ракі, быў абрабаваны жаркоўскі заўмаг, які вёз з сельпо тавар. Крамнік з ахвотаю расказаў, як перастрэў яго Янка — «узброены двума наганамі, зарослы шчэццю і ў бліскучых храмавых ботах», — ачысціў воз, і «добра яшчэ, што адпусціў па-добраму і па-здороваму».

Адам тыя дні даходзіў сабе метрыкі ў загсе — пасля вайны былі вялікія чэргі па розныя даведкі, таму ён выбраўся ў райцэнтр нанач, каб сярод першых стаць ля дзвярэй загса. На дарозе яго нехта паклікаў. Адам азірнуўся і ўбачыў свайго сябра.

— Здароў, — сказаў Янка, чырваняючы.

— Ну, здароў, — Адам падаў руку.

— Ты ета куды? — спытаў Янка.

— Метрыкі дахаджу. Трэба ў школу здаць. У восьмы клас іду, у мястэчка. Дык дакументы сабіраю. Метрыкі таксама патрабуюць там. У загс іду вось.

Янка пакалупаў вялікім пальцам правай нагі пясок, спытаў:

— Есці хочаш?

— Хачу, — прызнаўся Адам — быў самы галодны пасляваенны год.

— Тады хадзем.

Неўзабаве яны трапілі на сцежку, і яна прывяла да закінутага партызанскага будана, што быў на краі балота. Адам агледзеўся, усміхнуўся.

— Тут і хаваешся? А дзе ж твая зброя?

— Навошта яна мне? — здзівіўся Янка.

— А кажуць жа, што ўзброены, — сказаў Адам.

Тады Янка ўсміхнуўся — здавалася, яму даспадобы прыйшлося тое, як сказаў Адам пра зброю.

— Яно, вядома, можна было б знайсці якую ламачыну, але я ваўкоў не баюся. Ды я і не збіраюся доўга жыць так. Вось пажыву яшчэ ў будане, пакуль цёпла спаць, пасля пайду на станцыю, сяду на поезд і паеду. — Янка падумаў і з сумам спытаў: — А міліцыя часта бывае?

— Ага, — кіўнуў галавой Адам.

— Тута мяне ніхто не знойдзе, — засмяўся Янка. — Чорт еты Галуза. Праз яго ўсё. Але каб ведаў, што так выйдзе, то хоць бы ўжо...

— Дык ты тут і жывеш? — Адам стаяў ля будана, пераступаючы з нагі на нагу.

— А што? Вось зараз я цябе пакармлю. У мяне тут усяго хапае. — Янка палез у будан і вынес адтуль два паржавелыя селядцы, пачак пячэння і кавалачак халвы на прамасленым шматку паперы. — На, еш, — сказаў ён, глытаючы сліну. — Ты на мяне не глядзі. У мяне яшчэ ёсць... селядзец адзін, вялікі, і пячэння трохі. А халвы я не хачу. У мяне ўжо горка ад яе.

Адам сеў на траву, раздзёр селядца, запэцкаўшы пальцы аб вантробы, і пачаў з галадухі аплятаць, заядаючы сухім пячэннем.

— Смашна? — спытаў, пачакаўшы трохі, Янка.

— Ага, — прызнаўся Адам. — Гэта з жаркоўскай лаўкі?

— Ага, — заварушыўся ўзрадаваны Янка. — Эта ж як было. Ты толькі паслухай. Выйшаў я раз на дарогу, надакучыла сядзець тут аднаму, ды і камары не даюць, дык я і пайшоў. Бачу, едзе еты лавашнік. Убачыў і ён мяне. Кліча. Я падыходжу, а ён і кажа, што бацьку майго яшчэ ведаў. Ну, і надаваў мне цэлае бярэма селядцоў, пячэння, халвы кілаграм цэлы. Вось я і кармлюся гэтымі запасамі.

Адам перастаў ад здзіўлення есці.

— А там жа ён усім кажа, што ты абрабаваў яго па дарозе. Збраў усё, што было на возе. І ў міліцыю заявіў так. Нават сказаў, што ў цябе з сабой было два наганы.

— Хы, наганы! Яму ўжо наганы сняцца. Можа, збраў усё, што палучыў у сельпо сабе, а сказаў, што эта я. — Янка падумаў і спытаў пра другое: — А матку маю бачыў калі?

— Бачыў.

— Што яна?

— Плача.

Янка апусціў галаву, пасядзеў так, абшчапіўшы каленкі рукамі, пасля сказаў, задуманы:

— А я вась забяру яе ноччу і павязу куды-небудзь. І няхай тады Галуза са сваёй міліцыяй ловіць мяне... Ты вась што, скажы-ка матцы, каб яна прыйшла сюды, а?

— Ладна.

Але Адаму не давлялося перадаць старой Галкоўскай сынаву просьбу.

Пакуль ён вяртаўся на другі дзень з райцэнтра, Янку арыштавалі. Вялі яго два міліцыянеры, пад канвоем і чамусьці без штаноў — як засталі соннага

ў будане, так і павялі. А вясковыя людзі глядзелі на канвой, ківалі галовамі, уздыхалі: дзіву даваліся.

З таго часу Адам Ружанцоў і не бачыў Янку Галкоўскага.

Казалі тады, што Янку спярша трымалі пры раённай міліцыі, бо вялося следства, але ўсё чамусьці не сыходзіліся ў пратаколах канцы, і яго забралі ў Магілёў.

І вось цяпер Ружанцоў неспадзявана ўбачыў у альбоме мастака Бараноўскага знаёмы твар. За лічаныя хвіліны ў яго перавярнулася ўсё ўсярэдзіне. Верылася і не верылася. А раптам яшчэ не ён?

* * *

Вядома, Адам Ружанцоў павінен быў неадкладна ехаць на будоўлю азотнатукавага завода, каб адшукаць там Галкоўскага і не губляцца ў здагадках. Акрамя гэтай, хутчэй за ўсё чыста зямляцкай патрэбы, якая падагравалася даўняй дружбай, былі і яшчэ прычыны. Справа ў тым, што ўвесь гэты час (а мінула ўсё-такі шмат гадоў) Ружанцоў жыў з адчуваннем унутранай віны і нявыкананага абавязку. Яму чамусьці здавалася — і чым далей, то ўсё болей, — што Галкоўскі, якога арыштавала міліцыя адразу ж пасля таго, як яны развіталіся ля будана, падумаў недзе тады — гэта Адам пайшоў у раённую міліцыю і заявіў на яго. Прынамсі, так павінен быў, меркаваў Адам, падумаць Галкоўскі, бо адзін ён ведаў пра той будан і аднаму яму даверыўся па дружбе «злачынца», які не меў за сабою ніякіх злачынстваў. І Адам, вядома, пакутаваў, на душы ў яго было неспакойна заўсёды, як агортвалі ўспаміны пра тое пасляваеннае лета. Але ён ніколі не сказаў нават самым блізкім сябрам, што бачыў у лесе Галкоўскага: адным часам баяўся

сам, каб не зачাপіліся пасля, і не хацеў, каб пра яго кепска падумалі. Калі Галкоўскага вялі пад канвоем па вясковай вуліцы, Адама не было ў вёсцы — яшчэ не вярнуўся з райцэнтра. Але каб ён і быў, то наўрад ці выйшаў бы насустрач: мусіць, не здолеў бы па маладушнасці глянуць сябру ў вочы, ведаючы, што той мог западозрыць яго. Пра большае тады не думалася. Нават не думалася, што Янку нечым можна дапамагчы наогул,— можа, таму, што яшчэ не да канца была парушана псіхалагічная сувязь паміж ваенным часам, калі не лічыліся ні з самім чалавекам, ні з заступнікамі яго, і пасляваенным часам, калі яшчэ за першыя гады людзі не паспелі ўсвядоміць як мае быць, што цяпер усё за чалавека і ўсё для чалавека: як ні дзіўна, але багата што атаясамлівалася яшчэ. Разам з тым быў у Адама Ружанцова і абавязак перад Галкоўскім. Дакладней, не перад ім самім, а перад ягонай маткай, бо тая, як памірала, вельмі прасіла, забываючы нават на фізічныя пакуты:

— Ты, Адамік, прашу Богам, не пакінь майго Іваньку. (Яна ўжо называла сына па-зацішанску.) Знайдзі яго, Адамік... У тым Магілёве... Знайдзі. Ён жа адзін у мяне на белым свеце...

Але што мог зрабіць тады пятнаццацігадовы Адам Ружанцоў? Тады наогул ніхто са знаёмых не разумеў як след, што здарылася з сынам Галкоўскай. Не ведалі таксама, як вядзецца і следства па яго справе: у турму да яго хадзіла адна маці — ды і то, калі ёй лепшала, — і яна не мела ахвоты гаварыць пра гэта. І ў Зацішшы, таксама як і ў Зялёным Бары, надта здзіўлены былі, што не было над ім суда. Прайшла раптам чутка, што яго апраўдалі. Але то былі ўжо адны здагадкі...

Цягнік у абласны горад прыйшоў пад вечар, і Ружанцоў, дачакаўшыся на вакзале аўтобуса, паехаў адразу на будоўлю. Дарогу на азотнаўкавы ён

прыкладна ведаў. Яго не бянтэжыла нават, што рабочы дзень, бадай, кончыўся.

— Брыгада Галкоўскага? — Дзяўчына ў канторы заводакіраўніцтва доўга гартала нейкія табелі, пасля, як абураная, усклікнула: — Дык гэта ж бетоншчыкі! Так бы і сказалі адразу. А то — брыгада Галкоўскага! Ці ж у мяне тут адна гэта брыгада? Бетоншчыкі цяпер заняты на пльвуне. Ведаеце, дзе аварыйны будынак?

Ружанцоў кіўнуў галавой — маўляў, ведаю, — хоць і не меў ніякага ўяўлення, дзе гэта. Але адчыніліся дзверы ў бакоўку, і адтуль выйшаў высокі мужчына з задуменым тварам. Гэта быў галоўны інжынер будаўніцтва. Ён паглядзеў на Ружанцова, пасля перавёў позірк на дзяўчыну:

— Таварыш да мяне?

— Не, Анатоль Сцяпанавіч, — сказала дзяўчына, — яму патрэбны Галкоўскі. Гэта, помніце, брыгадзір бетоншчыкаў.

Галоўны інжынер усміхнуўся. Пастаяў трохі пасярод пакоя, пасля кіўнуў галавой Ружанцову — маўляў, хадзем, — і рушыў да парога.

— Разумеете, — раптам разгаварыўся па дарозе галоўны інжынер, — калі закладвалі там жа, паблізу, будынак, ведалі — блізка ад паверхні пльвун. — Ён не пацікавіўся, з кім ідзе. — Давялося забіваць жалезабетонныя палі. На дзевяць метраў у зямлю, быццам наскрозь. Цяпер будынак стаіць, як... І стаіць будзе! А тут і не падумалі пра пльвун. Геадэзісты супакоілі. Сказалі, што грунт цвёрды. Сукіны дзеці!

Пльвун ужо каторы дзень пагражаў разбурыць будынак. Адзін вугал будынка ўжо абваліўся ледзь не да самага даху, пад ім не было фундамента, і цэглу не мог утрымаць нават бетон: усё паглынала густая пясчаная каша, перамешаная з торфам. Работы каля будынка вяліся і дзень і ноч. Але перамагчы пльвун не

маглі. Спачатку прыгналі былі экскаватар. Думалі, што той вычарпае пльвун. Але экскаватар давялося здымаць — па-першае, ён не дапамагаў, а па-другое, убачылі, што і пад ім пачынае асядаць грунт.

На гэтым пльвуне, ратуючы будынак, папрабавала свае сілы не адна брыгада. Цяпер працавала брыгада Галкоўскага. Начальства рашыла, што толькі яго бетоншчыкі здолеюць даць рады.

Спярша хлопцы падумалі загаціць пльвун. Пачалі вазіць каменне, зрушвалі цэлыя валуны, пасля сыпалі цэмент, нарэшце дабраліся і да бетону. Але пльвун быццам насміхаўся з брыгады, усмоктаў з аднолькавай прагаю ўсё, што толькі кідалі яму, і паранейшаму пагражаў будынку.

Бетоншчыкі хадзілі злосныя, абляпаняны пльвуновай тванню. Нарэшце некаму прыйшло ў галаву — гарадзіць, трэба гарадзіць! І ўсе раптам з палёгкаю паглядзелі адзін на аднаго: сапраўды, у тынкоўшчыкаў таксама не бярэцца раствор за голую сцяну, робяць абрашотку. Значыць, і тут трэба прыдумаць штосьці падобнае.

Калі Адам Ружанцоў і галоўны інжынер будаўніцтва падышлі да аварыйнага будынка, там ужо ўсе — і інжынеры, і бетоншчыкі, і шафёры самазвалаў — ведалі, што нарэшце з пльвуном пакончаць. Бетоншчыкі Галкоўскага рабілі з дошак першую клетку, каб паставіць яе пасля на пльвун і вычэрпваць яго, заліваючы адваяваную плошчу бетонам.

Ружанцоў адразу пазнаў Галкоўскага. Высокі і шыракаплечы, той стаяў над абрываам, дзе шыпеў унізе ўспучаны пльвун, і твар у яго — скуласты і чарнявы — быў трохі стомлены і нахмураны. Янка быў вельмі падобны на свой партрэт, які бачыў Ружанцоў у альбоме мастака Бараноўскага; нават тая самая пасмачка попельных валасоў спадала на яго лоб. Але гэта ўжо быў, вядома, не той Янка Галкоўскі, яко-

га некалі ведаў Адам Ружанцоў. Гады, што прамінулі, зрабілі з падлетка мужчыну. Але было ў гэтым Галкоўскім нешта і ад зацішанскага Галкоўскага. Напрыклад, Янка па-ранейшаму, калі задумваўся, глыбока закусваў ніжнюю губу. І рукі ён гэтаксама трымаў у кішэнях штаноў — засуне кулак і адвядзе ад сябе локці, нібыта выварочваючы іх.

Але вось Галкоўскі павярнуўся, і нахмураны твар яго быццам зварухнуўся: на вочы яму трапіўся Адам, і ён адразу пазнаў яго, нейкі момант стаяў як утрапёны, і нельга было здагадацца, рады ён сустрэчы ці не. Адам ужо збіраўся ступіць насустрач свайму былому сябру, але той раптам нібы спахапіўся чаго і адварнуўся. Тым часам яго ўжо нехта клікаў: ужо гатова была першая клетка, збітая з дошак, і яе пачалі апускаць на плавун.

Брыгада Галкоўскага заставалася працаваць і ўночы: плавун не затрымліваўся ні на рыдлёўках, ні на шуфлях, і яго даставалі з клеткі вёдрамі, забіваючы яе бетонам. Адам Ружанцоў таксама не адыходзіў да самай поўначы ад аварыйнага будынка. Яго таксама захапіла ўсеагульная ўзрушанасць. Але да Галкоўскага ён не набліжаўся. Стараўся нават не трапляцца брыгадзіру на вочы — трохі бянтэжыла тое, што Янка раптам не захацеў падысці пры людзях, разам з тым не хацелася і замінаць у такі час.

Затое назаўтра, недзе ўжо ў другой палавіне дня, Галкоўскі сам прыйшоў па Ружанцова ў нумар гасцініцы, што была тут жа, амаль на будоўлі завода. Прыйшоў нечакана, падаў руку і нечага сумеўся.

— Я цябе адразу пазнаў, — сказаў ён Адаму.

— І я цябе таксама, — па-сяброўску ўсміхнуўся Ружанцоў.

Тады Галкоўскі сеў на крэсла, выпрастаўшы ногі на сярэдзіну пакоя, і прасядзеў так колькі часу з апушчанай галавой, быццам яму цяжка было гаварыць.

Ружанцоў падышоў да Галкоўскага, паклаў яму на плечы далонямі абедзве рукі, сказаў:

— Ты не ведаеш, як я рады, што мы нарэшце сустрэліся.

А той нібы чакаў аднаго гэтага прызнання — пацёр ад задавальнення адна аб адну рукі і зажмурыў павільгатнелыя вочы.

— Ну вось што,— сказаў Галкоўскі праз момант тонам вельмі занятага чалавека, якому нельга пярэчыць.— Хопіць сядзець тут. Хадзем да нас. Гэта недалёка. Во, амаль адразу за гасцініцай. Ужо і жонка мая ведае, што ты прыехаў. Хоча і яна пабачыць цябе. Хадзем, а то не паспеем — ёй у другую змену сягоння.

Галкоўскія жылі ў вёсцы, якая сваімі крайнімі дварамі падыходзіла да самай будоўлі, — яны здымалі там у гаспадара пакой, і Адам з Янкам прыйшлі туды яшчэ да жончынага адыходу. Янкава жонка, малая, як недарослая, але надзіва прыгожая і рухавая жанчына, сустрэла іх на ганку, стала перад госцем і нечага пачала ўсміхацца, пазіраючы на яго ва ўсе свае шэра-зялёныя вочы, але гаворкі доўга не пачынала.

— Ну, вось, і ў Івана майго зямляк знайшоўся,— ледзь не прапела яна мяккім грудным голасам.— Вы гэта першы да нас завіталі,— дадала яна яшчэ ці то шкадуючы, ці то радуючыся і, мусіць, здагадаўшыся, што далей пакуль няма пра што гаварыць, заспяшалася ў хату, на кухню.

Мужчыны зайшлі ў пакой — чатыры крокі ў адзін канец, чатыры ў другі.

— Вось так мы і жывём,— быццам парушаючы якую няёмкасць, пачаў Галкоўскі.— Не надта самавіта, але мы прывыклі. Увесь час пераязджаем. Сёння тут, а заўтра там. Як цыганы некалі. Затое завёмся будаўнікамі.— Сказаў і заўсміхаўся на ўвесь твар — яшчэ больш пачарнелы ад загару, з высокім,

ледзь не квадратным ілбом.— І дачка ў нас ёсць. У школе ўжо. І таксама ў другую змену.

Жонка Галкоўскага, якую звалі Наталляй, спрытна і хутка сабрала на стол, зняла клятчасты прырэднік,— яна была тынкоўшчыца на будоўлі і ў яе пачыналася змена.

— Гэта добра, што вы прыехалі, Адам,— сказала яна, перапрашаючы за сваю вымушаную паспешлівасць.— А то ён часта пра вас гаварыў...— Яна памулялася, быццам хацела яшчэ што дадаць, але паглядзела на мужа: — Ты толькі ўжо не забудзь, што па Ньюрку ісці сёння твая чарга.

Ружанцоў пачакаў, пакуль сціхлі на ганку Наталліны крокі, спытаў, быццам жартуючы:

— Цябе ўжо больш не завуць Янкам?

— Не,— усміхнуўся Галкоўскі.— Цяпер завуць па пашпарту, Іванам.

Ружанцоў кіўнуў галавой:

— Што ж ты не прыехаў? Нават не напісаў?

— Спыраша было сорамна. Усё не мог забыць, як вялі мяне голага... без штаноў. Пасля даведаўся, што маці памерла.

Трохі ап'янелы, Ружанцоў сказаў, але нібы між іншым:

— Выходзіла тады, што гэта я прагаварыўся пра твай будан...

— Э-э-э,— махнуў рукой Галкоўскі,— добра яны зрабілі, што забралі мяне, а то невядома, чым бы яно ўсё скончылася.— І ўсміхнуўся без ценю на твары, быццам гаворка ішла пра нейкую даўнюю забаву.

Тады Ружанцоў апусціў галаву — Янкава абьякавасць да ягоных слоў нават збянтэжыла трохі: Адам так і не адчуў, ці паверыў той яму, і ад гэтага зрабілася ажно ніякавата.

Галкоўскі крутануў галавой, быццам адганяючы якое насланне, пачаў зводзіць гаворку на іншае:

— Раскажы хоць, як там наша Зацішша? Як вашы?

І Ружанцоў стаў з ахвотаю расказваць пра Янкаў пасёлак, пра сваю вёску. Янка сядзеў па другі бок стала, застаўленага рознымі стравамі, уважліва слушаў і не перапыняў. І толькі на вуліцы, калі ішлі да школы сустракаць малую Нюрку, спытаў раптам, чырванеючы:

— Ну, а пра мяне... што там? Мусіць, і не помняць?

— Ды спярша расказвалі цэлыя легенды, а потым перасталі, — адказаў як ёсць Адам.

Тады Галкоўскі рассмьяўся на ўсю вясковую вуліцу:

— А ведаеш, што мне тады хацелі прышыць? Амаль усе справы, якія былі заведзены ў раёне. У міліцыі такі парадак — раз завёў справу, то ўжо абавязкова павінен раскрыць. Але самае дзіўнае — пра тое, што я накінуўся на Галузу, нават не ўспаміналі. Чамусьці рашылі маўчаць. Затое чаго толькі не прыпісвалі. Ну, і я таксама лапух яшчэ быў, усё падпісваў, што мне падсоўвалі, згаджаўся. — Ён нагнуўся, падняў з дарогі камень і адкінуў яго да нечага плота. — Але ж якраз гэта і дапамагло мне. У абласной пракуратуры раптам не паверылі, што адзін шаснаццацігадовы хлапец — гэта яны думалі, што мне шаснаццаць, а мне ж яшчэ не было, — дык што адзін шаснаццацігадовы хлапец, ды яшчэ вясковы, мог нарабіць столькі. Прыслалі ў раён свайго следчага. Цудоўнага чалавека. Паслухаў ён мяне, паляпаў па плячы і пачаў хадайнічаць, каб мяне выпусцілі. Але міліцыя заўпарцілася. Не хоча даваць задні ход, бо яшчэ ж і адказваць некаму давядзецца, што дарэмна знушчаліся. Та-а-а-кое там пачалося! Ажно пра мяне на колькі дзён забыліся. І вось аднойчы зноў прыходзіць мой следчы, пытае: «Колькі табе гадоў?» Ну, я і кажу: «Пятнаццаць!» А следчы зноў пытае: «Хто

гэта пацвердзіць можа?» «Маці,— кажу,— хто ж яшчэ!» Аказваецца, калі мяне вадзілі, ужо з турмы, на медыцынскую камісію ў раённую бальніцу, каб устанавіць там мой узрост, то там мне далі на вока шаснаццаць гадоў, нават трохі больш. І ўжо метрыкі выпісалі. З непаўналетняга зрабілі мяне дарослым. Судзіць можна ўжо. І даць на поўную катушку. Бачыў учора пльвун наш? Дык штосьці падобнае было і тады. Ледзь ужо не з галавой я сядзеў у твані. Здаецца, яшчэ б трохі, і ўсё. А тут следчы з вобласці...

— Як яго прозвішча? — спытаў Адам Ружанцоў, патрапляючы ў нагу з Галкоўскім.

— Ты ведаеш, таксама Галуза! Супадзенне якое! Цікава, а дзе ж той Галуза, праз якога я ледзь не злачынцам стаў?

— Хто яго ведае, можа, дзе спіўся.

— Мусіць, страшны чалавек быў. Гэта ж дадумацца разбурыць печ! Ну я, вядома, і не стрымаўся. А тут яшчэ маці як на тое плача. М-да, Галуза... Бачыш, на мой лёс спрабавалі паўплываць адным часам ажно два Галузы. Але якія яны не падобныя адзін на аднаго былі! Дык ты паслухай, я ж не даказаў. Следчы Галуза назаўтра пасля нашай размовы паехаў у Зацішша, пагаварыў з маёй маці. І тая пацвердзіла, што мне яшчэ няма шаснаццаці. Сказала нават, што недзе ў касцёле, дзе мяне хрысцілі, запісана ў ксяндза ў кніжках. Галуза зрабіў запыт туды, а праз тыдзень адтуль прыслалі выпіску: сапраўды, мне яшчэ не было шаснаццаці. Гэта канчаткова і пераканала раённага пракурора, выпусцілі мяне. А ты кажаш — легенда! Я сёння, вядома, жартую. Але тады чамусьці не адчуваў, што мне надта пагражае. Можа, таму, што раённы следчы ўсё намякаў — маўляў, не бойся, ты не вытыркайся на судзе, а прызнавайся, дык меней дадуць. А пра тое, што невінаваты зусім, ён, здаецца, і не задумваўся. Пад канец я ўжо таксама пачаў

верыць — я злачынца. Ды і кармілі ў турме. Гэта так-сама нешта значыла. Дома можна было рубіць хату цэлы дзень і не паесці, а ў турме паложана было карміць. Але ў Зацішша мяне Галуза мой не адпусціў. Завёў у сталоўку, пакарміў, тады і пытае: «А можа, са мной паедзеш? У Магілёў? Паступіш там у фэзэо. Прафесію атрымаеш. Адтуль і маці напішаш». Падумаў я — сорамна было вяртацца ў Зацішша — і згадзіўся. І сапраўды, скончыў фэзэо, пачаў працаваць. Але маці так і не паспеў напісаць...

Галкоўскі пасля гэтых слоў колькі часу ішоў моўчкі, пасля павярнуўся да Ружанцова і зусім вясела сказаў:

— А ведаеш, на чым хацелі заваліць мяне? (Дзіўна, але ж слоўцамі ён карыстаўся з таго часу!) Знайшлі тады ў будане селядца, якога не паспеў з'есці. Пячэння не было ўжо. Здаецца, табе апошняе аддаў. Але хітры жаркоўскі лавашнік. Сказаў, што бацьку майму застаўся вінаваты грошы яшчэ з даваеннага, дык хоць цяпер аддасць чым. І надаваў мне селядцоў, пячэння, халвы. Цікава, а яго пасля засудзілі?

— Здаецца, не. Але ў краме працаваць больш не дазволілі. Гэта я помню.

— Ладна, хоціць пра тое, — махнуў рукою Галкоўскі і пазяхнуў. — Усё ўжо даўно перажыта і забыта. А ўспомнілася — таксама прычына ёсць.

* * *

Ужо быў вечар. За вёскаю, на пагорках, свяцілася сінімі агнямі аўтагенаў будоўля. І, можа, таму на вясковай вуліцы было як цямней, нягледзячы, што з вокан падала на дарогу святло. У садах і прысадах яшчэ па-летняму блытаўся ў лісці восеньскі вецер.

НА ПЫЛЬНАЙ ДАРОЗЕ

Машына імчыць праз стэп па шырокай пыльнай дарозе. На заднім сядзенні, адкінуўшыся на спіну, Антон Ягоравіч Шасцярнёў. На пярэднім, попlech з брытагаловым шафёрам, другі Шасцярнёў — сын Антона Ягоравіча — Васіль. Ён, як і бацька, вышэй сярэдняга росту. На выгляд мае гадоў дваццаць пяць — дваццаць сем. У яго дробныя, вельмі рухомыя рысы твару з высокім, крыху сціснутым на скронях ілбом, гладкая, амаль жаночая шыя і тонкія белыя рукі з доўгімі пальцамі.

Бацька і сын маўчаць.

Шафёр трымае на чорнай, шышкаватай баранцы руля вялікія спакойныя рукі і не спускае з дарогі лянiвых вачэй.

Антон Ягоравіч глядзіць на сына і ўвесь час бачыць адны адтапыраныя вушы з мяккімі, як падушачкі, мочкамі, на якіх, бы на марозе, выступіў белы пух, ды яшчэ патыліцу.

Сына Антон Ягоравіч не чакаў да сябе. І таму разгубіўся, калі той пазваніў учора.

— Гэта Шасцярнёў? — спытаў на другім канцы дроту незнаёмы голас.

— Шасцярнёў.

— Добры дзень, бацька!

Трубка памаўчала трохі, і Антон Ягоравіч зноў пачуў:

— Гэта Васіль... Я праездам у вас. Заўтра буду ў Крапоткіне.

— Тады я вазьму машыну і па цябе прыеду, — сказаў Антон Ягоравіч.

У трубки ляснула — сынаў голас прапаў недзе, але Антон Ягоравіч не адняў ад вуха трубка і яшчэ доўга слухаў, як на лініі перагаворваліся тэлефаністкі.

І вось цяпер Антон Ягоравіч едзе ў машыне на мяккім сядзенні і амаль з жахам думае, што гэтак ужо вырас Васіль, хоць ён у яго і трэці, — старэйшыя даўно зажылі сваімі сем'ямі. Мусіць, і гэты таксама.

Так, у Антона Ягоравіча трое дарослых сыноў... Ад першае жонкі. Мікола, Пецька... І гэты. Антон Ягоравіч глядзіць на яго, пакутліва думае і паступова пачынае разумець, што амаль усё пасляваеннае жыццё баяўся гэтай сустрэчы, хоць і добра ведаў, што некалі яна адбудзецца. Сын абавязкова прыедзе. І не Мікола, і не Пецька. А менавіта малодшы, Васіль.

Машына калываецца па выбоінах. Чуваць, як пад коламі хрустае дарожная галька.

У даўгаватае люстэрка, што над ветравым шклом, відаць шэрыя сынавы вочы, якія то патухаюць пад доўгімі вейкамі, то ўспыхваюць трывожным блякам.

...Апошні раз Антон Ягоравіч бачыў малодшага сына... Але ж ад апошняга разу Васіль чамусьці добра і не запомніўся. Затое не забывалася тая цёмная ноч у сярэдзіне лета, калі вярталіся з бежанцаў: непадалёку ад Клінцоў немцы самкнулі клешчы і ў акружэнні, разам з вайсковымі часцямі, апынуліся бежанскія абозы. Давялося павярнуць назад. Наўкол палыхалі пажары, а ў лесе скрозь усю ноч было цёмна, і толькі пад ранне патрохі пазначылася пад нагамі дарога. На вазах была раса. Нямазаныя калёсы гучна рыпелі, і, пэўна, здалёку магло здавацца, што гэта недзе ляцяць над зямлёй жураўлі. Нарэшце вазы цяжка выпаўзлі з лесу, і стомленыя коні спыніліся на скрыжаванні дарог перад вялікай вёскай, якая патанала ледзь не па самыя стрэхі ў густым, нерухомым тумане. Адна дарога вяла на Ві-

шанькі. Антон Ягоравіч узяў за аброць свайго каня і павярнуў на тую дарогу.

Развітаўся ён з сям'ёй, калі ўжо на ўсходзе па-чырванела.

Да Вішанек аставалася вярсты дзве.

— Пабудзі хлопцаў,— сказаў Антон Ягоравіч жонцы, якая моўчкі, зажмурыўшыся, тупала за возам: згаварыліся загадзя — у вёску Антон Ягоравіч не будзе заходзіць.

Жонка страпянулася, на момант сцялася і раптам забедавала, заплакала ўголас, закалаціўшыся ўсім целам.

— Сціхні, не трэба так,— папрасіў Антон Ягоравіч.

І яна паслухалася — быццам праглынула свой плач.

Антон Ягоравіч падышоў да воза, дастаў вінтоўку, якою ён абзавёўся па дарозе і якая ляжала пад скарбам, і пачаў сам будзіць сыноў. Большыя два падхапіліся адразу. Бацька нязграбна абняў іх амаль сонных, нахіліўся над меншым. Той ляжаў на возе, загорнуты ў кажух, і, здавалася, не дыхаў.

— Васіль... Васё-ё-ё-ок,— паклікаў бацька.

Сын не паварушыўся.

Тады Антон Ягоравіч адгарнуў барадою аўчыну і пацалаваў сына ў твар.

— Няхай спіць,— сказаў ён.

Але маці параіла:

— Лепш пабудзі, а то прачнецца — будзе слёз, дый...

Антон Ягоравіч падумаў і зноў ціха гукнуў:

— Вася... Васілё-ё-ё-ок!

Але сын не прачнуўся.

— Не, няхай спіць.

— Ды ўжо няхай,— уздыхнула маці.

— Дык вы ж тут, хлопцы, памагайце матцы,— сказаў Антон Ягоравіч сынам.— Вас жа вунь колькі, ажно трое! А яна — адна будзе...

Антон Ягоравіч прытуліў жонку:

— Ну, едзьце... А я тут пагляджу...

І доўга яшчэ стаяў на дарозе, чакаў, пакуль схаваецца за паваротам воз. Пасля закінуў на плячо вінтоўку, падвесіў на рэмень падсумак з патронамі, але не паспеў ступіць і дзесяці крокаў, як пачуў за спіною дзіцячы крык:

— Та-а-а-та-а-а!..

Нешта шмякнулася аб зямлю ў прыдарожных кустах, залапатала крыламі разбуджаная птушка.

Антон Ягоравіч азірнуўся — па ранішняй шэрані, спатыкаючыся, бег да яго меншы сын, якога перад гэтым нельга было дабудзіцца. Беллагаловы, босы, у расхрыстанай кашульцы, даганяў бацьку. Нарэшце падбег, задыханы, спыніўся і з вачамі, поўнымі слёз, выцягнуў перад сабой сціснуты кулачок.

— Што ты, сыноч?

Хлопчык раскамечыў кулачок, і тады на яго вазенькай далоні Антон Ягоравіч заўважыў блішчасты вінтовачны патрон з белай куляй, на самай дзюбачцы якой былі два цёмныя паяскі.

— Вазьмі,— сказаў хлопчык.— Гэта я... утаіў... Дастаў з тваёй кайстры і ўтаіў...

Ён пацёр, як ад камароў, адна аб адну ногі, вінавата апусціў галаву.

— На, вазьмі,— жаласна паўтарыў сын.— Вазьмі свой патрон. Мама кажа, што ты на вайну ідзеш.

Антон Ягоравіч сціснуў малога за худыя плечы, падняў угору і, з заміраннем сэрца, патрымаў колькі часу на руках.

Патрон той пасля ён доўга насіў асобна, у кішэні — усё бярог, адкладваючы на «апошні выпадак». Але «апошняга выпадку» не здарылася.

А ў тое ліпеньскае ранне Антон Ягоравіч пайшоў на ўсход. Лінію фронту яму ўдалося перайсці недзе паміж Рослаўлем і Бранскам. Уласна кажучы, ніякае лініі фронту там яшчэ не было. Проста немцы не паспелі авалодаць трактам, што вёў на Тулу. Уздоўж яго бранскія і арлоўскія калгаснікі накапалі траншэ-яў, акопаў, і наша камандаванне сцягвала туды войскі. Але на рубяжы пакуль стаялі асобныя батальёны, якія займалі пазіцыі паблізу вёсак. У размяшчэнне аднаго такога батальёна і выйшаў Антон Ягоравіч. Яго затрымалі артылерысты на беразе рэчкі, здаецца, Угасці. На дошчачцы, што была прыбіта на коўратах, было напісана: «Сбор отступающих групп, одиночных бойцов и командиров в лесу у оборонительного рубежа» — і памкамузвода, украінец, спытаў:

— А вы хто? Баец? Камандзір?

— Дзэерцір, — падказаў няўрымслівы канваір, малады чырвонаармеец, які прывёў Антона Ягоравіча ў вёску.

— На дзэерціра гэты выпадак не падобны, — усумніўся памкамузвода. — Хутчэй ён дыверсант. Але раз так, то вядзі да штаба. Хай начальства разбіраецца.

Стомлены камандзір батальёна трохі паслухаў атарапелага Антона Ягоравіча і, не ўзяўшы нават у рукі ягоных дакументаў, параіў:

— Тут, непадалёку, апалчэнцы полк свой фарміруюць. Вам, мусіць, туды і трэба.

У наступленне немцы перайшлі ў пачатку жніўня. Семнаццаць дзён кідалі яны свае часці ў атакі. Над перадавой амаль круглыя суткі віселі самалёты з жоўтымі крыжамі. Антон Ягоравіч быў у апалчэнні. Здаецца, на пяты дзень цяжка параніла камандзіра роты, і Антона Ягоравіча прызначылі на яго месца.

Зноў у Вішанькі Антон Ягоравіч трапіў у сорак чацвёртым годзе, калі ехаў са шпіталя ў сваю часць. Фронт тады стаяў кіламетраў за сто на захад

ад вёскі — на беларускай Проні. Ужо чацвёрты год ішла вайна.

Там, дзе некалі была пяцісценная хата Шасцярнёвых — зрубленая ў лапу, на сямёра акон з двума высокімі ганкамі, — Антон Ягоравіч убачыў папялішча і дзве груды пакрышанай цэглы: ад печы і грубкі-ляжанкі. У зале валяліся зялёныя камякі расплаўленага аконнага шкла. Тырчалі, як дзіды, абвугленыя штандары. Вакол папялішча ўжо буяў палын, з-пад бяргвенняў-недагаркаў нясмела падымалася глухая крапіва, нават парос палявы хвошч. На былым падворку ўсё яшчэ ўзвышалася знаёмая лістоўніца, але і яе не абмінуў пажар — ніжняе голле паўсыхала, зялёная пакуль была адна макаўка, ды і тая пачала ўжо вянуць: мусіць, хапіла сокаў, каб зазелянець апошні раз.

Усе ў вёсцы жылі ў зямлянках. Зямлянкі былі зроблены на скорую руку, і вёска стала падобна на вялікія могілкі.

Антон Ягоравіч пастаяў на сваім хацішчы, агледзеўся.

За гародам, на якім цвіла бульба, дыміла вогнішча, і Антон Ягоравіч рушыў туды. Ля вогнішча быў адзін Васілёк. Бацьку ён пазнаў адразу. Але Антону Ягоравічу чамусьці здалося, што сын быццам бы не надта рады сустрэчы — усмешка, якая паявілася на ягоным замурзаным твары, была кволая, як у хворага. Хлопчык нават не кінуўся бацьку на шыю. Ён толькі падняўся на ногі і, схіліўшы набок галаву, часта-часта заплюскаў павекамі.

— А мамка не ведала, што ты прыедзеш, — нарэшце сказаў ён.

Бацька пагладзіў сына па галаве.

— Дзе ж яна?

— Пайшла.—Сын апусціўся на каленкі і пачаў мяшаць трэсачкай у кансервавай бляшанцы.—

Пайшла з хлопцамі ў Халявічы. Можа, прынясуць адтуль бульбы. Халявічане не пагарэлі... дык прадаюць. А ўчора мы па твайму атэстату атрымалі за гэты месяц пяцьсот рублёў. Мама казала, што якраз на пуд бульбы хопіць. Цяпер усё дорага.

Гаварыў ён зусім як дарослы, з нейкаю ляніваю разважлівасцю, быццам з неахвотаю, і гэта ўразіла Антона Ягоравіча, нават збянтэжыла.

Хлопчык пераламаў хварасціну, заціснуў у ёй бляшанку і выняў з агню. Вада перастала кіпець, астаялася, і тады на дне бляшанкі Антон Ягоравіч убачыў зусім зялёныя жытнія зярняткі. Яны адно трохі распарыліся: жыта ў полі толькі-толькі пачало налівацца.

— Ого, ды ты, хлопец, неблагі кухар!

Але сын, мабыць, не зразумеў бацькавага жарту — паглядзеў сваімі шэрымі запалёнымі вачамі і спытаў з нейкай глыбока схаванай унутранай трывогай, падобнай на шкадаванне:

— І ты хочаш есці?

Бацька на момант сумеўся, сціснуў зубы і адчуў, як пад скурай на шчоках па два бакі заходзілі тугія жаўлакі.

— Кінь ты сваё варыва, — сказаў Антон Ягоравіч сыну. — Хадзем у зямлянку, у мяне тут, у чамадане, ёсць не такая яда!

Сын паверыў — спачатку выліў на зямлю мутную ваду, пасля размахнуўся і кінуў у агонь бляшанку.

— Але ж нашы не скоро прыйдуць, — занепакоіўся ён. — Хоць што я кажу, там іх, можа, ужо хто пакарміў. Я таксама хацеў пайсці, але мамка не пусціла, сказала — не дайду. — І раптам спытаў: — А ты што, тата, маёр?

— Ага, маёр.

— Я і генерала бачыў.

Ён строс рукою вуголле, якое напрыліпала да кароткіх штанін, падраных на каленках, і пайшоў да зямлянкі. Ногі ў яго былі распухлыя. Ішоў ён па сцежцы так, быццам было яму мулка, быццам баяўся наступіць на што.

Нарэшце машына праязджае паўз вялікі сад, што расцягнуўся на цэлую вярсту па левы бок дарогі, і міма нейкага збудавання, падобнага на акведук, выносіцца на шырокую плаціну, паднятую над ракой. Васіль паварочвае галаву і доўга глядзіць на правы бераг, парослы чаротам. Антон Ягоравіч таксама нейкі час пазірае на раку, пасля пачынае неспакойна варушыцца і гаварыць:

— На хутары Ілаваеўскім цётка твая живе... Прося... Пераехала з Вішанек.

— Дзе гэта?

— Не вельмі далёка. Можа, заедзем?

— Не.

Бацька яшчэ хвіліну-другую спадзяецца, што сын перадумае, але той ужо глядзіць толькі на спакойную шырокую раку, у якой вада чамусьці здаецца зялёнай. І бацька зноў бачыць у даўгаватым люстэрку, што прымацавана над ветравым шклом, сынаў твар — нахмураны, з чорнымі ссунутымі бровамі, якія ледзь не сыходзяцца на пераносі.

...Дэмабілізавалі Антона Ягоравіча неспадзявана. Раптам выклікалі ў аблваенкамац — ужо другі год, як пасля вайны ён быў у раённым ваенкамаце на Каўказе, — і сказалі:

— Нарэшце, таварыш Шасцярнёў, вы паедзеце дамоў. Вас дэмабілізуюць. А то засядзеліся, а сям'я там нябось даўно чакае.

На развітальнай вечарынцы знаёмыя афіцэры пілі спірт і жартавалі, а самому Антону Ягоравічу было

сумна. Можа, толькі цяпер ён па-сапраўднаму і адчуў, як нечакана абарвалася яго па-новаму прывычнае жыццё — так, прывычнае, бо за паўтара мірнага года ён ужо прывык і да сваёй немалой пасады, і да гарадской кватэры. Праз ваенкамат нямала прайшло дэмабілізаваных афіцэраў, і Антон Ягоравіч бачыў, як па-рознаму яны ставіліся да перамен — адны з неахвотаю расставаліся з усім вайсковым, і гэтым ён па-свойму спачуваў, другія, наадварот, былі рады, што нарэшце становяцца цывільнымі, але гэтых ён амаль не разумеў. Пра сябе ён чамусьці не думаў. Яму здавалася, што ўсе гэтыя пературбацыі яго не закрануць. Таму вельмі разгубіўся, калі пачуў пра сваю дэмабілізацыю ў аблваенкамаце. За сталом цяпер сядзеў маўклівы. Яму нават дзіўна было, што ўсе гэтае «насілле» адбываецца пад такі вясёлы шум. Здавалася, што ў гэтым шуме шмат няшчырасці і шмат хто са знаёмых пасміхаецца з яго.

У той вечар Антон Ягоравіч многа піў і многа думаў. І вынікам гэтага было тое, што нарэшце ён пераканаў сябе ў самым істотным для яго — калі б не надумаліся звальняць яго ў запас, то дамоў, у Вішанькі, ехаць яму неабавязкова было б, бо нішто яго не цягнула туды, а сям'ю, на благі канец, можна перавезці заўсёды, хоць вялікай патрэбы і не адчуваецца: Антон Ягоравіч гатовы быў лічыць, што для яго настаў час, калі дазволена «пагуляць на волі».

Былыя саслужыўцы адвезлі Антона Ягоравіча на «вілісе» на станцыю, пасадзілі ў вагон. Нехта прыхапіў з сабой бутэльку, і пакуль стаяў поезд, выпілі яшчэ па шклянцы, пасля павыходзілі з вагона і доўга курылі на пероне. Нарэшце поезд ляснуў буферамі, Антон Ягоравіч на хаду ўскочыў на падножку. У купэ было амаль пуста, толькі на адной верхняй паліцы спала жанчына. Антон Ягоравіч паваліўся на ніжнюю полку, стомлена, да хрусту

ў касцях, выпрастаўся і заснуў. Прачнуўся ён ужо недзе паблізу Рацова. У купэ сядзела, мусіць, тая самая жанчына, што спала ўначы. Антон Ягоравіч схадзіў памыцца, падсеў да акна. Галава пасля выпіўкі балела, на душы было прыкра. Цяпер як ніколі Антон Ягоравіч адчуваў сябе адзінока, зусім не заўважаючы, што сваімі «чорнымі» думкамі сам наганяў гэтую адзіноту.

Жанчына была гадоў на дзесяць маладзейшая за Антона Ягоравіча. Выгляд у яе быў здарожаны, і таму не паддаваўся вызначэнню дакладны ўзрост, хоць і без таго было ясна, што да трыццаці ёй яшчэ трохі не ставала. Неўзабаве яны разгаварыліся і ўжо да Рацова ехалі, як добрыя знаёмыя. Антон Ягоравіч раптам на час забыў і пра сваю адзіноту, і пра сваю крыўду. Яму зрабілася нават хораша.

Звалі яго спадарожніцу Валянціна Захараўна, і хутка Антон Ягоравіч ужо клікаў яе проста Валяй. Яна адкрыта глядзела на яго сваімі вялікімі вачамі, смялася сваім мяккім, аксамітавым смехам і ўсё пагладжвала левай рукою сваё аголенае правае плячо — белае і гладкае.

У Рацове Валянціне Захараўне трэба было выходзіць, і Антон Ягоравіч памог сабраць рэчы.

— А што, калі і мне пахадзіць па Рацову, — быццам спахапіўшыся ў апошні момант, сказаў Антон Ягоравіч.

Валянціна Захараўна ўскінула на яго свае блакітныя вочы і сказала зусім весела:

— Вы ж, мусіць, самі сабе камандзір!

— Значыць, запрашаеце, Валечка?

— А чаму б і не! — нібы ад здзіўлення, паціснула яна плячамі. — Пакажу вам Растоў. Дарэчы, у мяне і кватэра свая.

І самае галоўнае — Валянціна Захараўна не распытвала, жанаты ён ці халасты, адкуль і куды едзе,

што збіраецца рабіць. Адным словам, Антон Ягоравіч раптам знайшоў сабе ўцеху і затрымаўся ў дарозе аж на цэлы тыдзень.

У Вішанькі ён прыехаў трохі супакоены. Але спакою хапіла ненадоўга. Пахадзіў колькі дзён «па начальству» і зноў пачаў думаць, што вакол шмат няшчырасці і што кожны гатовы пасмяяцца з яго: як жа, зноў у старшыні сельсавета! Асабліва моцнае стала гэтае недарэчнае адчуванне ў ягонай душы пасля сустрэчы з Чарчуліным, даўнім сваім знаёмым, які да вайны часта бываў у Вішаньках упаўнаважаным па розных кампаніях.

— Ты не надта слухайся іх, — казаў Чарчулін. — Хадзі, спрачайся, дамагайся свайго. Пад ляжачы камень вада не заплыве. Ай-я-яй! — Чарчулін цокаў языком, ледзь не ў распачы ківаў галавой. — Я табе, дарагі мой Шасцярнёў, выдам адзін сакрэт. Будзем лічыць, што ты тут пакуль чалавек новы. Дармо што тутэйшы. Цяпер у раёне ўсё па-новаму пайшло. — І пачаў наступаць Антону Ягоравічу на мазоль. — Партызаны захапілі ў раёне ўсю ўладу. Пакуль мы на Берлін хадзілі, яны тут паасядалі, і цяпер іх нічым не выкарчуеш. Як прыйшла рэгулярная армія, так і засталіся тут, пахапалі партфелі. Ну, а цяпер старыя кадры вяртаюцца. Дык каму хочацца месца сваё аддаваць? Вось так, дарагі Антон Ягоравіч! Сітуацыя, скажу табе. Схадзіў бы ты яшчэ да першага.

Першы сакратар райкома, аднарукі і, відаць, хворы чалавек, прыняў Антона Ягоравіча ветліва, уважліва паслухаў, сумна ўсміхнуўся.

— Дарма гэта вы, таварыш Шасцярнёў. Нам цяпер патрэбны людзі во як! — Ён пакратаў рукою сваю кадыкаватую шыю. — Але я не разумею, чаму ўсе дэмабілізаваныя афіцэры павінны шукаць сабе месца ў горадзе. Вы ж самі, пэўна, паспелі ўжо

ўбачыць, што ўсё яшчэ разбурана — адны папялішчы наўкол. Тут жа франтавая паласа была. Дык трэба ж неяк жыццё па-чалавечы пачынаць. Людзей з зямлянак выводзіць, здаецца ж, і ваша сям'я яшчэ ў зямлянцы жыве. Ну, а наконт... А наконт большай пасады, то ўрэшце ў нас яны амаль усе выбарныя. Папрацуйце, таварыш Шасцярнёў, у вёсцы, камуністы паглядзяць на вас, можа, выберуць і на маё месца.— Ён зноў усміхнуўся.— А вы кажаце — партызаны, франтавікі. Ды і не адны вы. Але што гэта за размежаванне? Калі хочаце ведаць дакладна, то я і не франтавік, і не партызан. Хаджу без рукі яшчэ з Грамадзянскай.

З райкома Антон Ягоравіч выйшаў як бы прысаромлены. Але спаслаўся на тое, што яшчэ не адпачыў. Пасля пачаў знаходзіць іншыя адгаворкі.

Напісаў у Растоў.

Валянціна Захараўна адказала тыдні праз тры. Але на канверце адрас быў не растоўскі — кароткае пісьмо прыйшло з Краснадарскага краю. «Мне пераслалі Ваша пісьмо знаёмыя,— пісала Валянціна Захараўна.— Па мяне прыязджаў у Растоў мой брат, і я цяпер жыву разам з ім. Дарэчы, я расказала яму пра Вас. Калі Вы ўсё ж не ўладкаваліся там, то прыязджайце да нас. Брат кажа, што работа тут знойдзецца. На першы час ён можа ўзяць памочнікам да сябе. Яго памочнік якраз на павышэнне пайшоў — забралі ў другі раён...»

Пісьмо гэта неспадзявана і вырашыла ўсё. Антон Ягоравіч раптам сабраўся і паехаў. А жонцы і меншаму сыну — самы большы к таму часу ўжо служыў у арміі, а сярэдні, Пецька, вучыўся ў тэхнікуме ў Магілёве — сказаў, што паедзе пашукае добрага месца і, калі яму спадабаецца там, прыедзе забярэ іх...

І вось цяпер малодшы сын, якога Антон Ягоравіч некалі, шмат гадоў таму, ашукаў і, мусіць, дзеля «кар'еры» баязліва пакінуў у нястачы, сядзіць перад ім. Кар'еры Антону Ягоравічу не ўдалося зрабіць: ён «замёрз» на адным месцы. І вось цяпер тут сын... Антон Ягоравіч разумее, што ім як хутчэй трэба пагаварыць — тады, можа, не будзе ўжо гэтай пакутлівай і зацятай маўклівасці, якая прымушае сціскацца сэрца. Але як падступіцца да яго, з чаго пачаць, пра што гаварыць, Антон Ягоравіч не ведае.

А машына тым часам, узнімаючы пыл, няспынна імчыць праз стэп.

1965

ВЫПАДАК У ВЁСЦЫ КАПРАНАЎКА

У Пацавай Слабадзе «газік» наш пераехаў па мастку Олу, адну са шматлікіх у тым краі рачулак, што ў вярхоўі заўсёды нагадваюць больш ручайкі, таксама парослыя аерам і шыракалістым дзягілем, і палявой дарогай пакаціўся да Баравіцы. Там недзе дарога гэтая павінна была вывесці нас на шашу, якая ішла з Бабруйска ў Магілёў. Шафёр дарогу ведаў, і мы цяпер ехалі з тым спакоем, які дазваляе адчуваць сябе вольна і трохі абыякава да ўсяго, што мінаеш па шляху. Палявыя дарогі цяпер звычайна пабіты коламі грузавікоў, бо нават вясковыя людзі, спрадвечныя пешаходы, адвыкаюць хадзіць, хоць бы і за тры кіламетры, у суседняе сяло, і таму рэдка дзе можна пабачыць сцэжкі ад чалавечых ног, але гэта была без вялікіх выбоін; «газік» адно пагойдваўся ды часам

амаль нячутна калываўся з боку на бок, калі выпадала калдобіна, можа, пасля нядоўгіх дажджоў.

Дзень быў на сконе, і сонца свяціла ў машыну праз шкло па левы бок, адкідваючы рухавы і няправільны цень на жытнёвае поле, якое ўжо каторы дзень красавала.

Джагараў, яшчэ малады з выгляду «каўказец», браў мяне ў гэтую паездку свядома — даўно гразіўся: пакажу, маўляў, табе тваю Магілёўшчыну знутры, адвяду ў самае кубло. Здавалася б, мне, карэннаму беларусу, паказваць яму сваю зямлю, аднак у жыцці бывае інакш. Вось ужо без малога трыццаць гадоў, як Джагараў жыве ў нас. Прыехаў сюды маладым лейтэнантам службыць у Ломжу, тады амаль на граніцу, і тут пачаў вайну. Пасля ўзначальваў партызанскі атрад, брыгаду. А ў сорок чацвёртым, ужо камандзірам батальёна 129-й Арлоўскай стралковай дывізіі, фарсіраваў Днепр, пасля Друць. Можа, якраз апошняя акалічнасць была прычынай, што чалавек паехаў цяпер менавіта ў міжрэчча, на Друць, якая багатая каму тады далася ў знакі: тут, на балоцістых берагах яе, шмат пралілося крыві...

Ветру не было, і жыта паабапал стаяла на ўвесь рост, хоць яшчэ і не дужа высокі. Ва ўсім адчувалася надвячэрняя стоенасць. Жаўранкі, якія ўдзень звычайна лунаюць угары, непаддатныя воку, цяпер віселі амаль над самай зямлёй, трапечучы крыламі і выпроставаючы ногі, нібыта баяліся чаго ў жыце і таму не адважваліся сесці. Смуга, што вісела цэлы дзень над палеткамі, апала, і навокал паветра было празрыстае, як восеньская вада ў неглыбокіх рэках.

Неўзабаве наперадзе паказалася шаша. Яе лёгка было пазнаць па прысадах.

Амаль не змяншаючы хуткасці, шафёр крута павярнуў «газік» на шашу, і той як не заспяваў коламі па натопленым і бліскучым асфальце.

— У Чачэвічах пераедзем мост цераз Друць,— сказаў Джагараў,— а там ужо недалёка будзе.

Мы збіраліся заначаваць у Магілёве.

На аўтобусным прыпынку, што на абочыне, убачылі чалавека.

— Возьмем? — не паварочваючы галавы, кіўнуў шафёр.

У машыне было месца, і чалавек не мог замінаць нам.

Шафёр спыніў «газік», адчыніў з правага боку дзверцы і, аблакаціўшыся на вольнае сядзенне, спытаў:

— Куды?

— Туды,— махнуў рукой чалавек, паказваючы наперад; здавалася, ён застаўся абыякавы да таго, што мы раптам спынілі машыну; быў ён сярэдняга росту, старых гадоў, і гэта кідалася адразу, хоць паголены твар надаваў маладжавасці і постаць была яшчэ не зусім старэчая — стаяў чалавек на нагах, як кажуць, моцна, не сутуліўся; адзеты быў у напайвайсковую форму: ялавя боты, звычайныя салдацкія галіфэ і гімнасцёрка, паверх якой апрануты быў цывільны пінжак з чорнага сукна; шапку, пашытую з самаробнага палатна, чалавек трымаў перад сабой у апушчаных руках, свецячы тым часам вялікім плешам.

— То сядай,— паклікаў шафёр.

— Ды я ўжо, мусіць, аўтобуса дачакаюся,— адказаў чалавек.

Шафёр паціснуў плячамі — маўляў, бываюць жа дзівакі — і лягнуў дзверцамі. Тады чалавек нібы спахачаўся, зрабіў колькі крокаў да машыны, спытаў сам:

— Куды вы?

— А ты куды? — ужо не глядзячы на яго, усміхнуўся шафёр.

— Да самага горада,— сказаў чалавек і заглянуў праз пярэдняе акно ў машыну.

— І нам да самага горада,— быццам дражнячы чалавека, сказаў шафёр.

— То, можа, і праўда возьмеш?

— Я ж кажу, сядай.

— Але каб сапраўды да горада? — нібыта не паве-рыў чалавек.

— Міма горада не паедзем,— пажартаваў Джага-раў.

Чалавек нарэшце паслухаўся, націснуў на ручку, пацягнуў на сябе дзверцы. Але ўсё ж пастаяў яшчэ ў нерашучасці, пазіраючы на шашу, адкуль меўся ехаць аўтобус, і толькі тады палез у машыну, прыкрыўшы папярэдне шапкай галаву.

— Доўга муляешся,— сказаў шафёр, мацаючы рукой, ці шчыльна зачыніліся дзверцы.— Быццам цешчу чакаеш ці, наадварот, уцякаеш ад яе.

Чалавек з гэтага засмяяўся.

Тады шафёр пажартаваў яшчэ:

— Калі сапраўды баішся, то можаш супакоіцца. Цяпер ні адзін аўтобус за намі не ўгоніцца.

— Дык гэта і пастухова Ганна разумее, раз на лег-кавушцы.

Чалавек сказаў якраз так, як гаварылі некалі ў нашай вёсцы: была нейкая дурная Ганна ў пастуха...

І я спытаў:

— А сам што, тутэйшы?

— Не, я са Шклова,— адказаў чалавек.

— Дык мы амаль землякі!

— Адкуль жа? — павярнуў галаву чалавек.

Я сказаў.

— Не тое каб дужа землякі, але ж...— Чалавек усміхнуўся.

У маладога ў яго, мусіць, вочы мелі блакітны ко-лер, але цяпер былі амаль выцвілыя.

Ён паўглядаўся ў нас, адварнуўся, і мы паехалі далей.

Шаша была роўная.

У канавы, што паабапал яе, клаліся на ноч цені.

Сонца ўжо было вялікае і чырвонае; яно нібыта бегла цяпер па небакраі, хаваючыся за пагоркамі, выныраючы зноў, і калі шыбавала над далёкім лесам, то здавалася, што яно губляе там, чапляючыся за макаўкі дрэў, кавалачкі сваёй чырвані.

Шафёру нечым адразу ўпадабаўся новы спада-рожнік, і ён, калі выруліў на сярэдзіну шашы, пачаў пазіраць на яго з загадкавай усмешкай, якая, як у чалавека намнога маладзейшага і здаравейшага, межавала недзе з паблажлівасцю; да таго ж, мусіць, надакучыла ехаць моўчкі, хацелася пагаварыць. І вось з гэтай усмешлівай, але не крыўднай паблажлівасцю ён пачаў, што называецца, варушыць старога. Але выходзіла ў яго гэта няўключна. Увесь час гаворка коўзалася вакол той жа цешчы, якую выдумаў хвілін колькі назад сам шафёр і якой нібыта баяўся наш пасажыр. І тым не менш чалавек адказваў яму амаль на кожнае слова і таксама жартаваў. Тады сказаў:

— Відна, у цябе ў самога злосная цешча і ты сам баішся яе. А я ўжо, брат, сваіх пагубляў усіх. І цешчу і жонку. А дзеці не вярнуліся з гэтай вайны.

Гэтых слоў дастаткова было, каб шафёр пацішэў раптам.

— А сам от ездзіў зараз у Капранаўку, — пачаў стары праз нейкі момант. — Гэта, калі бачылі, тая вёска, дзе вы падабралі мяне. Дык от ездзіў... — Ён правёў далонню левай рукі па твары. — Прычына была, каб ехаць. — І незразумела ўсміхнуўся сам сабе. — Гэта ж калі расказаць, дык і паверыць можна не паверыць. Магіла мая там. Ужо без малага пяцьдзесят гадоў. Якраз будзе ў гэтыя во Каляды пяцьдзесят. Дык от

ездзіў на магілу. Спярша думаў, можа, няма яе, ужо столькі ж часу з таго прайшло, а выходзіць — ёсць. І ўсё як належыць. І помнік з цэменту, і надпіс з маім прозвішчам...

Нас зацікавіла гэтая дзіўная патаемнасць. Захацелася даведацца пра ўсё. Ды пасля апошніх ягоных слоў мы ўжо не ведалі, як падступіцца: пачутае адным часам і бянтэжыла, і выклікала далікатную насцярожанасць. Але выйшла ўсё як належыць. У чалавека, мусіць, у самога з'явілася патрэба выгаварыцца.

— Было дзела, — пакруціў ён галавой.

Мусіць, чалавек яшчэ пакуль знаходзіўся пад уражаннем зусім нядаўняга, таго, што перажыў сёння, але пачынаў ужо паступова жыць успамінам.

— Думалася, што забыта ўсё, — разважаў ён, — а выйшла наадварот. Праўда, сам я не забываў ніколі, што недзе ў мяне ёсць магіла. Але палохаўся наведацца ў вёску. Гэта ж нібы з таго свету з'явіцца. А цяпер от адважыўся. Можа, таму, што стары стаў, на жыццё пачаў глядзець з другога канца. Ну, і з'ездзіў от. І нічога, ведаеце, страшнага не адбылося. Пахадзіў вакол магілы, паглядзеў...

Наперадзе шаша была перагароджана — нанова залівалі асфальт, і мы павярнулі направа, каб аб'ехаць. Машына закалыхалася на шырокіх каляінах, узнімаючы за сабой пыл. Аб'езду было кіламетры тры, але дарога ўвесь час ішла паўз шашу, рэдка калі аддзялялася ад яе. Чалавек, мусіць, палічыў, што на дрогкай дарозе лепей памаўчаць. І колькі часу пазіраў праз ветравое шкло на пашарэлыя краявіды. У адным месцы, на шырокай лагвіне, парослай вербалозам, пасвіліся коні. Там ужо гарэла зманлівае вогнішча, ля якога завіхаліся два чалавекі — пэўна, калгасныя ці саўгасныя конюхі; яно яшчэ толькі займалася, таму адно дыміла.

— Але тады ў гэтых мясцінах была зіма, — нарэшце парушыў маўчанне спадарожнік. — Ішла Грамадзянская вайна. А я служыў у трыццаць пятым бранявым атрадзе імя таварыша Муралава. Вы, мусіць, нават і не ведаеце цяпер, хто такі Муралаў? Гэта найлепшы таварыш Леніна. Уладзімір Ільч асабіста даў нашаму бронеатраду яго імя. На ўсіх браневіках было напісана яно.

— Можа, Муранаў? — спытаў тады я, нагадаўшы аднаго з актыўных удзельнікаў рабочага руху, бальшавіка, дэпутата Дзяржаўнай думы.

— Не, — не згадзіўся са мной стары, — я добра памятаю, што наш атрад называўся імем таварыша Муралава.

Упэўненасць, нават запальчывасць, з якой гаварыў пра гэта стары, не пакідала сумнення, прынамсі, пярэчыць было дарэмна.

— Тады белапалякі хацелі прарваць наш фронт, — гаварыў тым часам чалавек, — і таварыш Ленін накіраваў сюды наш бронеатрад. Сам праваджаў нас. Мы былі забяспечаны ўсім. Па загаду Леніна нам выдалі кажухі, валёнкі, шапкі-вушанкі. Шафёры мелі скураныя касцюмы, а кулямётчыкі — ватныя. Адным словам, правадыр паклапаціўся пра нас, асабліва не пашкадаваў патронаў і гранат. А для рухавікоў замест бензіну даў спірт. Маторы працавалі на ім. Дык от. Пагрузілі нашы браневікі на чыгуначныя платформы, падрыхтавалі нас у дарогу. Прыехаў і сам Ленін. Дужа ён спадзяваўся на нас. Атрадаў такіх у Чырвонай Арміі небагата было, таму ён і сказаў, выступаючы, што спадзяецца на нас і што мы пагонім белапалякаў да самай Аршавы. Адным словам, праводзіў нас Уладзімір Ільч на фронт, як і належыць правадыру ўсёй рэвалюцыі. Паехалі мы, значыць, на платформах па чыгунцы праз Воршу на Магілёў. У нашым атрадзе былі амаль адны «фіяты».

Без гармат, толькі кулямёты «максімы». Было некалькі і «гарфордаў». Тыя мацнейшыя, на іх стаялі нават трохдзюймовыя гарматы. Але іх было больш у другім атрадзе. І от прыехалі мы ў Магілёў. Стаўкі тады ўжо не было ў ім. Выгрузілі нас з платформаў, дазволілі пастаяць колькі гадзін непадалёку ад станцыі. Нарэшце паступіла каманда рухацца да Бярэзіны. Якраз па гэтай вась шашы. Праўда, тады яна не такая была.

Чалавек дастаў з кішэні пачак, адарваў ад складзенай газеты на самакрутку і насыпаў махоркі. Пасля доўга, нібыта маючы асаблівую здаволенасць ад гэтага, круціў цыгарку. Рукі ў яго дрыжалі, шафёру кінулася гэта ў вочы, і ён ажно прыпыніў «газік». Але чалавек не захацеў, каб праз яго спыняліся на дарозе, сказаў:

— Ты давай едзь.

Ён прыкурыў ад запалкі, выпусціў у расчыненае акенца дым.

— Значыць, рушылі мы...

— З Магілёва, — падказаў шафёр.

— Ага, з Магілёва, — кіўнуў галавой чалавек. —

От зараз мы будзем праязджаць міма Чачэвіч, а я гэтыя Чачэвічы помню яшчэ з таго часу. Капранаўка ад іх вярсты дваццаць дзве будзе. Дык от у Капранаўцы і здарыўся той выпадак. Але Уладзіміра Ільіча мы ўсё ж не падвялі. Добра-такі пахадзілі на сваіх браневіках амаль па ўсім польскім фронце. Праўда, на Аршаву не пайшлі тады. Каманды такой не паступіла, сілы было малавата. Яшчэ ж Урангеля не дабілі. Гэта пасля ўжо на Аршаву пайшлі, калі з Крыма войскі вярнуліся. Але мы сваю справу зрабілі. Наш трыццаць пяты бронеатрад нагнаў-такі жаху на легіянераў. Экіпажы падабраліся хвацкія. У нашым «фіяце», напрыклад, было пяцёра. Пімен Магільніцкі таксама, як і я, шафёр, два кулямётчыкі ды

камандзір. Абодва кулямётчыкі і камандзір загінулі на Бярэзіне. Засталіся мы з Піменам ды яшчэ шафёр на аўтамашыне, што вазіла за намі боезапасы. Праўда, і ў браневіку ў нас хапала гранат і патронаў. А страляць з кулямётаў мы таксама ўмелі з Піменам. Так і мяняліся — то ён вядзе бранявік, а я за кулямётам сяджу, то я вяду бранявік, а ён з кулямёта па легіянерах страляе. І от аднаго разу атрымліваем каманду накіравацца ў Капранаўку. Тады якраз палякі было памелі верх над намі. А што за Капранаўка тая, не ведаем жа. Паказалі нам яе на карце ў штабе, паглядзелі — аказваецца, звычайная вёска. Ну, каманда ёсць каманда. Трэба выконваць. У штабе меркавалі, што легіянеры ад Бярэзіны будуць рухацца да Друці, і мы павінны былі перакрыць дарогу, не даць зайсці далёка ў тыл нашым. Выехалі мы з атрада, які к таму часу парадзеў — некалькі браневікоў было падбіта, — дык выехалі мы гэта з атрада ўранні. Маразы стаялі калядныя. Удзень яшчэ нічога, сонца тады, помню, свяціла днём, але ўначы было холадна сядзець пасярод брані, нават калі і матор працаваў. Часам грэліся спіртамі. А ў нас хапала яго. Гаручае ж — адзін спірт.

...Мы ўжо ехалі зноў па шашы.

Сонца паспела схвацца за небакраем, і ў палях, што ляжалі навокал, пачалося сутонне. Але неба на захадзе яшчэ не патухала. Калі машына нарэшце ўз'ехала на мост цераз раку і міма пабеглі парэнчы, спадарожнік наш заварушыўся, паглядаючы на вадусвайго боку, тады азірнуўся, нібыта схамянуўшыся.

— А вон і Чачэвічы былі, — сказаў ён амаль узрадавана.

Вялікая вёска, падобная на мястэчка, знікала з вачэй за паваротам.

— Абодва мы, — працягваў гаварыць роўным голасам чалавек, — і Магільніцкі, і я, канчалі школу

на вадзіцеляў бронемашын у Рослаўлі, калі там яшчэ пры цару стаяла шаснаццатая запасная брыгада. Дык от у шаснаццатай брыгадзе была свая школа. Магільніцкі быў старэйшы за мяне, здаецца, гадоў на пяць, меў сям'ю і вельмі хацеў застацца жывым на вайне. Мы з ім пасябравалі яшчэ ў імперыялістычную, пасля і ў Грамадзянскую дзавалося разам ваяваць.

Ён знарок глыбока пакашляў, нібыта хацеў надалей сабрацца з думкамі.

— Я ўжо, здаецца, казаў,— пачаў зноў,— што на Бярэзіне загінулі і абодва кулямётчыкі нашы, і камандзір. Дык от трэці, той, што на машыне за намі ездзіў з боезапасамі... Як цяпер помню, Запекіным звалі. Канечне, бронемашына не тое што звычайны аўтамабіль. Гэта калі трэба, то падвезці боезапасы там, ці што, але ж і гэтага рабіць дужа не даводзілася яму, бо гармат на «фіяце» не было, снарадаў не трэба, а патроны для двух кулямэтаў заўсёды ляжалі ў браневіку. Таму Запекіну, здаецца, ні аднаго разу і не прыйшлося трапіць пад кулі, усё адстойваўся па тылах. Я гэта гавару к таму, што Запекіна мы амаль не ведалі, адно калі на платформе ехалі да Магілёва, а то ён усё сам па сабе. І от мы трапляем у Капранаўку. Вёска была і па тым часе зусім невялікая. Выбралі сабе хату на краі вёскі, каб за шляхам добра глядзець, а бранявік свой і аўтамабіль са скрынямі ў двор, балазе вароты шырокія. Гаспадар, мусіць, нішто быў, але загінуў на імперыялістычнай. Засталася ў доме адна яго баба, маладая кабета, нават не паспела радзіць мужыку сына. Так і жыла адна. Узрадалася — як-ніяк, а мужыкі. Магільніцкі таварыш быў строгі — яно і правільна, бо свая сям'я недзе дома. Затое Запекін захацеў знайсці да яе ход адразу. Але яна нешта не прыняла яго. Усё частавала мяне. Жывём мы гэта ў

яе адзін дзень, другі. Палякаў не відно. І са штаба ніякіх чутак няма. Пайшоў трэці дзень. Якраз перад Вадохрышчам, канчаліся Каляды. Мы, вядома, з Магільніцкім не адлучаемся з дому, бо нельга, а Запекін пад вечар пайшоў некуды. Мы і не заўважылі, як ён адчыніў бак у браневіку і наліў адтуль у вядро спірту. Больш таго, даліў, каб мы не спалохаліся, вады ў бак. А вада ж цяжэйшая за спірт, таму адразу на дно асела. З гэтага ўсё і пачалося. Бачым у прыцемках — коннік скача. Аказваецца, да нас новы загад са штаба вязе: трэба пераязджаць з Капранаўкі ў другую вёску.

— Далейшыя ўказанні,— кажа,— атрымаеце пасля.

Мы, вядома, салдаты рэвалюцыі. Не паспеў коннік ад'ехацца ад вёскі, як пачалі збірацца ў дарогу.

— А дзе ж Запекін? — пытаецца Магільніцкі.

— Ды, мусіць, на той канец вёскі пайшоў,— падказвае гаспадыня.

Магільніцкі ажно лаяцца пачаў.

— Добра,— кажа мне,— ты прагравай матор і выязджай на дарогу, вунь да тых дрэў, а я зараз пашукаю Запекіна.

І пабег па вёсцы. А я тым часам да браневіка. На дварэ мароз. Да жалеза дакрануцца нельга. Але матор завёўся хутка. Пачаў развітвацца з гаспадыняй, тая абшчапіла мяне за шыю і плача горкімі слязьмі, хоць паміж намі нічога і не было такога. Нарэшце адпусціла. Я сеў у бранявік, як і дамоўлена было з Магільніцкім, выехаў за вёску. Стаў там паміж дрэў. Шлях адтуль відаць наскрозь. Сяджу гэта ў браневіку, чакаю Магільніцкага і Запекіна, а машыны ўсё не відно. Матор на малых абаротах гурчыць. І раптам — чмых, чмых. Пачмыхаў гэтак і заглух. Я — туды, я — сюды, галавы ніяк не знайду сабе. Каб жа ведаў, што нехта вады ў бак наліў, то рады даў бы. А

то ж не ведаю. Пакуль спірту ў карбюратары хапала, матор працаваў, а як вады налілося, заглух. Дастаткова было адно спусціць ваду, але гэта і ў голаў не прыходзіла. Пабегаў я вакол браневіка, пабегаў ды зноў усярэдзіну. Не зачыняюся, усё пазіраю на вёску, чакаю Магільніцкага. І раптам бачу скрозь імглу, як нейкая калона рухаецца па шляху. Паварочваю вежу. Настаўляю кулямёты на калону. Але чыя яна? Можа быць і свая, можа быць і чужая. Тым часам калона ўсё бліжэй і бліжэй. Я за ёй на ўсе вочы сачу, пачынаю падлічваць па тэлеграфных слупах адлегласць. Адзін слуп, другі, трэці... Налічыў, здаецца, дзевяць. Ужо і не ведаю, як тады выйшла, але здагадаўся, пэўна, што гэта легіянеры. Ну, я на свой страх і рызыку і ўдарыў па іх з кулямёта. Не чакалі яны, мусіць. Пасыпаліся, як боб, хто куды. Але больш чамусьці падалося іх адразу да вёскі. Яшчэ няблага відаць было, і я не даваў ім наблізіцца да вёскі. Ажно не заўважыў, што па шляху легіянеры таксама крадуцца да браневіка. Тады я перасеў да другога кулямёта і таксама пачаў страчыць. І цяпер ужо выразна пачуў польскае «пся крэў». А ў душы, паверце, ні страху, ні хвалявання. Злосць ды акрыленасць нейкая — здаецца, ніколі яшчэ такое не здаралася са мной у баі. Але ж сілы няроўныя, я і сам гэта разумею; тым больш — чую, як па брані кулі цокаюць ужо амаль з усіх бакоў. Значыць, абкладаюць мяне, бяруць у кальцо. Да таго ж у браневіку ўжо дыхаць няма чым. Прыходзіць думка, што бранявік недзе загарэўся. Тады я соваю ў кішэні па гранаце, бяру таксама ў рукі, адчыняю люк, саскокваю на снег. І як толькі вывальваюся на снег, адчуваю ў назе боль. Мусіць, параніла, думаю. Варушу нагой — не. Нагу не зачাপіла. Бранявік таксама стаіць. Я прыціскаюся да снегу, пачынаю азірацца і бачу, як наўскасяк, проста да браневіка, бягуць трое легіянераў. Падхоп-

ліваюся і шпурляю адну за адной гранаты. Легіянеры падаюць. Але і каля браневіка бухкае граната. Значыць, легіянеры ўжо зусім блізка. І тады я вырашаю прабіцца скрозь іхнія ланцугі. Лепей, канечне, падавацца туды, дзе разарвалася граната. Можна, там, акрамя тых трох легіянераў, якія пагінулі ад асколкаў, нікога няма. Асцярожна, нібыта яшчарка, адпаўзаю ад браневіка. Дзіўна, але мне шанцавала ў тую ноч да канца. Незаўважаны, я прапоўз паміж легіянераў, якія зусім не чакалі ад мяне такога спрыту, і ўранні ўжо быў у Чачэвічах, дзе стаяў у той час чырвонаармейскі атрад, таксама, мусіць, заслон.

— Ну, а далей што было? — спытаў шафёр.

— Пра далейшае мне расказваў ужо Магільніцкі. Мы сустрэліся з ім ажно праз два гады, калі вайны не было. Ён застаўся тады жывы і ваяваў да канца Грамадзянскай. Але не на нашым браневіку. Наш бранявік белапалыкі закідалі гранатамі і спалілі.

Чалавек змоўк, і мы доўга чакалі, пакуль ён збярэцца гаварыць.

— Магільніцкі тады хутка знайшоў Запекіна, — бліснуў вачамі наш спадарожнік, — але пакуль яны ішлі па вуліцы, на шляху пачаўся бой. Да браневіка мне ўжо нельга было падступіцца. Адно што Пімен паспеў зрабіць, дык гэта пасадзіў Запекіна ў машыну і паказаў дарогу, якая вяла з вёскі ў другі бок. Трэба было ратаваць боезапасы. Сам Магільніцкі застаўся ў вёсцы. Капранаўку легіянеры занялі, але назаўтра іх адтуль выбілі чырвонаармейцы. Магільніцкі таксама памагаў ім — у яго ж былі з сабой гранаты і рэвальвер. Пімен мяне — так ён думаў — пахаваў тады. Ад браневіка ж нічога не засталася, адзін попел ды кавалкі жалеза, якія разляцеліся ад выбуху ва ўсе бакі. Цяжка было паверыць, што я ўцалеў. Таму Магільніцкі набраў попелу — рашыў, што я згарэў, — і пахаваў з усімі ўрачыстасцямі.

Як ні трымаўся ўвесь час чалавек, але пад канец голас яго стаў глухі і невыразны, нібыта душыла што.

— От як яно было, а расказы каму, то могуць і не паверыць.

— На вайне бывала ўсякае,— сказаў Джагараў, каб падтрымаць чалавека.— Я сам нямала паваяваў, таму ведаю.

— Але ж гэта даўна-а-а-а...— чалавек цяпер нібы пераконваў нас.— Лічыце, што вы першыя пачулі пра ўсё. Патрапілася так, што з вамі сёння паехаў адтуль. Неяк не стрымаўся, загаварыў.

— А як у Капранаўцы? Як сустрэлі вас? — спытаў шафёр.

— Я там не аб'явіўся, бо навошта? Даўніна ж... Пахадзіў вакол магілы, паглядзеў на вёску. Хацеў знайсці двор сваёй былой гаспадыні, але вёска стала зусім не тая, што была тады, і знаку ад двара не сталася. Можа, і самой гаспадыні даўно няма.

У Магілёве мы запрасілі старога пераначаваць разам. Але той адмовіўся. Сказаў:

— Няма з сабой ніякіх дакументаў, каб прасіцца ў гасцініцу.

Можа, і сапраўды ў яго не было з сабой даведак, але хутчэй за ўсё чалавек проста не захачеў пабыць з намі. Гэтак бывае звычайна з людзьмі маўклівымі і замкнутымі ад прыроды: раптам, можа, у хвіліны найвышэйшага ўнутранага ўзрушэння, яны выказваюць табе ўсё, што не могуць ужо ўтрымаць у сабе, а пасля нібыта спахопліваюцца, і тады настае незразумелая адчужанасць. Але напаследак ён яшчэ спытаў мяне:

— Дык, кажаце, таго, Ленінавага таварыша, не Муралавым звалі? — І зноў запырэчыў: — Не, я як цяпер помню, наш трыццаць пяты бранявы атрад называўся імем таварыша Муралава!..

Мы паціснулі адзін аднаму рукі, і ён пайшоў па асветленай электрычнымі ліхтарамі вуліцы.

Быў яшчэ вечар, і горад жыў сваім звыклым жыццём, з мітуснёй і шумам.

Недзе ў людскім натоўпе, непрыкметны нікому, ішоў наш знаёмы.

1969

ШЧАСЛІВАЕ МЕСЦА

Вясна ў той год была ўзялася вельмі рана. У пачатку сакавіка снег пачарнеў, і пад ім захлюпала вада. Ледзь не над самай зямлёй павіслі, як налітыя, хмары. Адвячоркамі над вёскамі слаўся не то дым, не то туман. Дзьмуў едкі, густы і парывісты вецер. За колькі дзён на рэках паадмывала ад берагоў лёд. Здавалася, вось-вось пачнецца крыгаход. Але неспадзявана пахаладала, і вясна спярша паспакайнела, пасля зусім нібы заснула: ці то ў яе сіл не хапіла, каб саўладаць з гурбамі снегу, ці то яна нарэшце зразумела, што перабрала меру, хапіла цераз край — не ў час пачалася. Снег, бадай за адну ноч, пабраўся бліскачай скарынкай. Лёд на рэках зрабіўся крохкім — не ступіць нагой. Неба зноў ачысцілася ад цяжкіх хмар, паднялося над зямлёй, стала высокае. Пачарнелыя дарогі перасталі пахнуць, пакарабаціліся. А наогул дарогі — так, як сабе ўяўляюць людзі, — папсаваліся: па мелкаводных рэках, што без мастоў, ужо нельга было перабрацца на другі бок ні на падводзе, ні на машыне; нават пешкі мала хто адважыцца. Не пазайздросціш небараку, які астаўся на такі час дзе-небудзь за ракой. Звычайна бездараж зацягваецца надоўга, і тады даводзіцца адно сядзець ды чакаць.

Але мне не было як чакаць — я ўжо даўно, яшчэ некалькі дзён таму назад, павінен быў вярнуцца ў горад. І не мог. Спярша спадзяваўся, што хутка сядзе лёд і мяне перавязуць цераз раку на лодцы, а там ужо я і сам дабяруся да станцыі — нават на сваіх дваіх, калі не пашанцуе пад'ехаць. Адным словам, першыя дні, як пачалася вясна, была яшчэ надзея. Пасля, як раптам пахаладала і над зямлёю зноў закружыліся белыя мухі, і яе не стала. Адно, што я зрабіў, — гэта падаўся бліжэй да ракі, да знаёмага школьнага апальшчыка і кожную раніцу, калі той збіраўся тапіць свае печы, ішоў за ім у школу, каб адтуль званіць у калгасы, саўгасы, — абы тэлефон дзе быў. Думалася, што некаму ж таксама зарупіць на той бок. Але ўсе далікатна спачувалі мне, а памагчы — не памаглі. Тым часам я дзіву даваўся: у гэтым жа міжрэччы, дзе я апынуўся па службе, столькі людзей, дык няўжо ні аднаму чалавеку не трэба ехаць за раку? А людзі рабілі сваю справу і, здавалася, зусім не зважалі на тое, што гэтак перамянілася надвор'е. Наадварот, я паступова пачаў здагадвацца, што яны, мусіць, і не паверылі ў такую раннюю вясну: як гэта — вясна ў пачатку сакавіка? Але мяне ўсё ж выручыў знаёмы ляснічы. Аказваецца, надышоў час палучкі і ў лясніцтве чакалі бухгалтара з лясгаса. Пераправіць яго цераз раку браліся леснікі.

— А заадно і вас перакінем на той бераг, — паабяцаў ляснічы. — Бухгалтара даставяць да ракі на машыне, якраз, дарэчы, пад'едзеце. Адным словам, прыходзьце ў лясніцтва.

На другі дзень не паспела яшчэ добра развіднець, а я быў у лясніцтве. Ляснічы, грузны, чырванашчокі і шыракаплечы чалавек гадоў пад сорок, ужо сядзеў у акаваным вазку і ледзь стрымліваў за лейцы маладую, бы наглянцаваную, кабылу, якой ні хвіліначкі не стаялася ў аглоблях. Я таксама сеў у вазок і яшчэ

не перастаў варушыцца на сене — усё ўсаджваўся, як кабыла рванула з месца і, выгінаючы шыю, памчала нас па дарозе, што агінала вялікі сад, затым па-клучаста збягала з горкі і цераз мост выходзіла на бальшак, абсаджаны з двух бакоў старымі бярозамі, на якіх ужо не было макавак. Кабыла прытка секла падковамі малады лядок на дарозе, а пад палазамі хрусцеў шарон.

Бальшак быў роўны, без калдобін і ўхабаў, вада ў каляінах за апошнія дні паспела вымерзці, і застаялая кабыла, адчуўшы волю, бегла лёгка, прыгожа раскідваючы пярэднія ногі.

Неўзабаве бальшак скончыўся, і дарога пайшла праз сасновы лес. На дрэвах снегу не было. Снег ляжаў толькі на зямлі, але ён быў нібыта пафарбаваны, амаль фіялетавага колеру, і ўвесь пабіты, бы васпаваты, — гэта як падалі з лапінаў камякі.

Мусіць, ляснічы быў чалавек неразгаворлівы, і мы доўгі час ехалі моўчкі. І толькі пасля таго, як я неяк пахваліў кабылу, ён павярнуўся да мяне і сказаў:

— Данска-а-а-ая.

Памаўчаў і зноў сказаў:

— Гэта нам у лясгас аднекуль з данскіх стэпаў прыгналі. Цэлы табун. Дык і мне вось дасталася. Хацеў жарэбчыка, але не далі. А на кабыле доўга не паездзіш.

Вазок раптам страсянула на павароце, ён нахіліўся набок, нават праехаў колькі метраў на адным палазе, але ляснічы ўмомант паспеў звесіць нагу і не даў перакуліцца яму.

Кабыла адчула, што з намі нешта здарылася, стала як укопаная і па-разумнаму скасіла нібы заінелае вока.

Ляснічы ад задавальнення ажно засмяўся:

— Малайчына! Другая б упудзілася, а гэтая... Каняка! — Ён штурхануў вазок і сказаў: — Нават

шкада будзе... Ці ж ад жарабкоў яе ўсцеражэш? — Але прагучала гэта так, быццам ляснічы сказаў: «Ці ж ад ваўкоў яе ўсцеражэш?»

Гадзіны за паўтары мы прамінулі лес і ўехалі ў вёску. Сустрэў нас там рыжабароды ляснік у жоўтых бахілах. Ён зняў з галавы шапку, падобную на старую магерку, неяк смешна пакланіўся, не глядзячы на нас, і на хаду спрытна ўскочыў на палазы ззаду, учапіўшыся сваімі чырвонымі ад холаду рукамі ў высокую і пакатую спінку вазка. Калі мы нарэшце дабраліся да ракі, там ужо гатова была пераправа: цераз усю раку, калі не лічыць падмытыя берагі, быў прасечаны лёд, каб магла праплысці лодка. Машына з бухгалтарам яшчэ не прыязджала. Ляснікі — іх на гэтым беразе было чалавек дзесяць — сядзелі ля вогнішча на кучы саломы, курылі, а як убачылі ляснічага, разам падняліся, пачалі падыходзіць да яго і вітацца за руку, кідаючы на мяне цікаўныя позіркi, у якіх можна было прачытаць адным часам і зайздрасць і рэўнасць.

Ляснічы спытаў:

— Няма яшчэ нашага Пятрычанкі?

— Ды штосьці няма, — адказаў за ўсіх той самы рыжабароды ляснік у жоўтых бахілах.

Нехта падкінуў саломы ў агонь. Яна падыміла белым дымам і ўспыхнула раптам, пачала на вачах чарнець.

Усе — і ляснікі, і мы — пасталі вакол вогнішча, выстаўляючы рукі да агню і адварочваючы твары.

Ля берага, у вялікай проламцы, гоідалася паціху дашчаная лодка, пашпакляваная і прасмоленая.

Але бухгалтар прыехаў к абеду. Мяне ляснікі павезлі на той бок толькі пасля таго, як убачылі лясгасаўскую машыну. Малады хударлявы шафёр, які нават не вылез з кабіны, чамусьці не стаў чакаць, пакуль перавозілі бухгалтара, і хуценька развярнуў машыну.

— Вы таксама хочаце ехаць? — спытаў ён.

— Ага, да станцыі, — сказаў я.

— Тады нам не па дарозе. — Ён ужо хацеў зачыніць кабiну, але перадумаў і пачаў такім тонам, быццам прасіў прабачыць: — У мяне пуцёўка... У Чэрыкаўскае лясніцтва. А гэта зусім у другі бок. Так што... — Нарэшце ён ляснуў дзверцамі, пасядзеў нейкі момант у кабiне і зноў высунуў галаву: — А вам на якую станцыю? Можа, усё роўна на якую?

— Ды мне абы на станцыю, — нявесела ўсміхнуўся я. — Адтуль я ўжо дабяруся...

— Ладна, сядайце. — Шафёр дружалюбна кіўнуў галавой.

Спярга мы ехалі палявымі дарогамі, і шафёр, абмінаючы замёрзлыя лужыны, усё хмурыў твар, пасля, кіламетраў якіх праз сорок, узбіліся на шашу — шафёр тады павесялеў, стаў насвістваць нейкую мелодыю, а я, закалыханы на выбоінах, на роўнай дарозе раптам пачаў драмаць.

Калі шафёр нарэшце павярнуў на абочыну і затармазіў машыну, сонца, якое выбліснула ўжо, павісла над лесам, што віднеўся здалёку па левы бок ад шашы. Наперадзе быў Сож. Да яго мы не даехалі, можа, метраў дзвесце, бо да моста нельга было прабіцца: на шашы, упрытык адна да адной, стаялі машыны.

— Пробка, — уздыхнуў шафёр, пачухаў пад шапкаю галаву і падміргнуў мне. — А наогул-то, дзе пробка, там паблізу і пляшку шукай. Вы пахадзіце тут, разамніцеся, зрэшты, тут і «чайхана» ёсць, ву-у-унь яна, а я схаджу паглядзець, чаму такі затор.

Я нейкі час тупаў вакол машыны і ўсё глядзеў, ці не ідзе шафёр. Але той не спяшаўся. Машыны на шашы не рухаліся. Тым часам захацелася есці, і я не вытрымаў, зрабіў, як раіў шафёр, — пайшоў у «чайхану». Гэта была звычайная закусачная, якіх шмат

ля вялікіх дарог, з буфетам, дзе пад пукатым шклом выстаўлены на сподках смажаная салака і вінегрэты, з квадратным, ледзь не на ўсю сцяну акном, адкуль афіцыянткам павары падаюць гуляшы, ну і, вядома, з бакоўкай — невялічкім, сталоў на сем, зальчыкам. Людзей у закусачнай было многа, відаць, пераважна шафёры з тых машын, што стаялі ў чарзе на шашы, і я хацеў павярнуць ужо назад, калі ўбачыў у самым кутку адно свабоднае месца. Падышоў, сеў, не пытаючыся, і папрасіў афіцыянтку, каб прынесла другое і чаю. За сталом сядзела трое: адзін з іх быў, пэўна, шафёр, другі, можа, таксама, як і я, пасажыр, а трэці — мажны, з вялікай паголенай галавой марак. Неўзабаве першыя два даелі сваё, разлічыліся з афіцыянткай і выйшлі. За сталом асталіся адны мы. Патрохі я пачаў прыглядацца да свайго суседа. На выгляд ён меў гадоў трыццаць сем, быў шырокі ў касці і чысты з твару. На ім быў марскі кіцель, з рукавоў якога вытыркаліся беласнежныя манжэты шаўковай кашулі, і зялёныя ватнікі, усунутыя ў чорныя валёнкі. Шынель — таксама марскі — ляжаў, складзены папалам, на спінцы крэсла і пабліскаваў гузікамі. Крыху прыжмураныя карыя вочы яго мне здаліся чутачку стомленымі. Але адчуваў ён сябе за сталом спакойна, як дома.

Нарэшце афіцыянтка прынесла на алюмініевым падносе гуляшы, паставіла талеркі на стол. Мужчына пачакаў, пакуль адышлася афіцыянтка, і дастаў, нібы змоўшчык, з ватнікаў бутэльку каньяку. Паглядзеў трохі на яе.

— Выпі са мной, таварыш, — сказаў ён і наліў дзве поўныя шклянкі.

Запрашэнне было нечаканае, і я сумеўся.

— Адным чаем у дарозе не абыдзешся, — усміхнуўся чалавек і паглядзеў мне ў вочы: позірк яго быў мяккі і прыязны, быццам ён даўно ведаў мяне.

І я пасаромеўся адмовіцца.

Паступова мы разгаварыліся.

Чарэнда — так назваўся новы знаёмы — пасля дэмабілізацыі (на флоце ён даслужыўся да капітан-лейтэнанта) два гады плаваў на цеплаходзе па Волзе.

— А цяпер вось перавёўся сюды. Буду плаваць па Сажы. — Ён паставіў пад стол пустую бутэльку, адсунуў убок талеркі і аблакаціўся, падпёршы далонню паголеную бараду. — Учора быў у Гомелі, у параходстве, далі мне там судна — чалавек дваццаць на борт буду падымаць. Чакаю навігацыі.

— На Волзе нябось прастору больш было! А Сож... Што гэта вас прымусіла памяняць месца?

Марак кіўнуў галавой:

— А можа, яшчэ вып'ем, а? Каньяку, праўда, ужо няма. Гэта я ў Гомелі браў бутэльку. Думаў, з новымі знаёмымі вып'ю. Але знаёмых яшчэ не паспеў займець. Ты вось, таварыш, першы.

— Не, не трэба.

— Чаму, таварыш?

— Яшчэ мне дарога вялікая, — прытворна ўздыхнуў я.

Чарэнда недаверліва паглядзеў на мяне, але махнуў рукой:

— Ладна. Усё роўна ўсю яе не перап'еш. Гэта я на Поўначы да градусаў прывык трохі. Цяпер, мусіць, адвыкаць давядзецца.

У закусачнай стаяў шум ад людскіх галасоў, людзі ўвесь час уваходзілі і выходзілі, але да нас чамусьці ніхто не падсядаў.

Чарэнда расшпіліў каўнер кіцеля і, нібы спявак, памасіраваў пальцамі на шыі скуру.

— М-да, Волга, Сож... — сказаў ён. — Ты вось пытаеш чаму? Вядома ж, не з-за правіннасці памяняў я месца. А Сож гэты ваш я не сённяшнім днём... Ён як прывід стаў для мяне. Я болей па снах яго ведаю.

Мне падалося, што на момант чалавек нечага за-злаваў.

— Можа, недзе тут мая дачка живе... калі, канечне, жывая... Дык я вось і прыехаў, каб знайсці яе.

І ён пачаў расказваць:

— Я ж не заўсёды быў мараком. На флот трапіў пасля. Ужо ў сорок другім, калі ваяваў на Карэльскім. А спярша служыў у Лапічах, у мотамеханізаваным палку. Гэта тут, недалёка, калі ведаеш, за Асіповічамі. Раней там кавалерыя стаяла, а ўжо незадоўга перад вайной «чырвоных казакоў» пасадзілі на машыны.

Чарэнда сашчапіў кулак, чамусьці доўга глядзеў на яго, быццам вывучаў, пасля пацёр кончыкамі пальцаў сваю поўную шчаку і, мусіць, ад унутранай усхваляванасці сарамліва ўсміхнуўся.

— Мяне накіравалі ў Лапічы малодшым палітрук-ком, бо я скончыў ваенна-палітычнае вучылішча. Спадабалася мне ў Лапічах — ваенны гарадок добры, вадасховішча блізка. У нядзелю можна ў горад паехаць: хочаш — у Асіповічы, хочаш — у Бабруйск. Але хутка я і сям'ю прывёз. Кватэру нам далі. Жонка ў мяне настаўніца па адукацыі была, але пакуль не рабіла ў школе, глядзела за малой — дачцэ нашай тады яшчэ не споўнілася і двух. Вось я ўспамінаю тое жыццё наша і думаю: кажуць, сумна жыць у ваенным гарадку, а нам не было сумна. Ужо дзела мінулае, жонкі няма, а я папракнуць сябе нічым не магу — справядлівы быў да яе, і яна ўсё рабіла так, каб не сорамна было нават за саміх сябе. Пахвалюся, харошая мне жонка дасталася, таму такое і жыццё было. Вось паглядзі, таварыш...

Марак дастаў з бакавой кішэні скураны бумажнік, выняў з яго фотакартку, пажаўцелую на краях, і падаў цераз стол мне.

— Прыгожая, — сказаў я.

— Прыгожая, — ціха выдыхнуў ён.

З фотакарткі на мяне глядзела кучаравая маладая жанчына з тонкімі рысамі твару. У яе ўсё было правільнае, можа, акрамя толькі высакаватага лба. Але выразныя вочы, якія трохі гуліва — так, прынамсі, тады здалася мне — пазіралі спадылба, змазвалі і гэтую, бадай адзіную, няправільнасць на яе твары.

Я доўга глядзеў на фотакартку, нарэшце аддаў яе і зноў сказаў:

— Прыгожая...

— І дачка падобная на яе.

Ён і сам доўга не зводзіў вачэй з жончынай фотакарткі. Затым акуратна паклаў у бумажнік.

— Але сам я не бачыў, як жонка загінула. Расказвалі знаёмыя. Іх тут, на Сажы, бамбілі, калі ехалі ў сорок першым з Лапічаў на машынах. Эвакуюраваліся. Самі мы выступілі на захад з гарадка яшчэ ў той дзень, як пачалася вайна, а жонак ужо адтуль вывозілі без нас, пасля. Само сабой, і мае падаліся на ўсход. Ды недзе тут, на Сажы, калону іхнюю і разбамбілі фашысты. Я нават не ведаю дакладна, дзе гэта было. Мала хто ўцалеў тады са знаёмых, а шафёра, на машыне якога ехалі мае, я ўсё ж знайшоў. Адразу пасля вайны. Ён і расказаў. Жонку маю — бачыў ён сам — забіла асколкам, а дачка засталася жывая. Падабраў яе тады на шашы хтосьці з мясцовых. Значыць, дачка мая павінна недзе жыць. Так я думаю. Не можа быць, каб сярод людзей ды згубілася. Пасылаў я на пошукі паперы, але нічога суцяшальнага не атрымаў. Цяпер вось і сам прыехаў.

Чарэнда заварушыўся на крэсле, выцягнуў пад сталом ногі.

— Ты ўжо, таварыш, даруй мне, што я так расказваю, — уздыхнуў ён. — Гэта ўжо як хвароба, калі доўга ходзіш па дактарах — расказваеш усім, хоць, можа, не кожнаму гэта і цікава. Але даў я сабе,

таварыш, задачу адшукаць дачку. Чуе маё сэрца, жыве яна недзе тут сярод людзей добрых. Таму вось і памяняў я Волгу на Сож, а цеплаход на маленькі абшарпаны параходзік, на якім сапраўднаму маракі, па праўдзе кажучы, сорамна і на палубе стаяць. Але дачакаюся вады, стану за штурвал. Не можа быць, каб аднойчы яна не ўзышла на мой параходзік. Не, не праміне. Тут жа паблізу чыгунак няма. Дарога адна — па Сажы. А я пазнаю дачку сваю адразу. Яна ж так падобна была яшчэ тады на сваю маці.

— Дачку вы абавязкова знойдзеце, — сказаў я.

— І ты так лічыш, таварыш? — нібы не паверыў маім словам Чарэнда.

Я развёў рукамі — маўляў, па-другому тут і быць не можа.

— Паслухай, таварыш, а ты прыезджай сюды, ну, хоць бы і гэтым летам. А можа, адразу, як лёд сыдзе, а? Парыбачым...

Я паабяцаў і развітаўся — ужо заходзіла сонца, заліваючы нясмелай пазалотаю вокны. Але ні ў тое лета, ні ў наступнае я не сустракаўся з Чарэндам. Тым часам пачаў паступова забываць і пра яго, і пра раннюю вясну, што неспадзявана заспела мяне ў міжрэччы.

На параходзе плыць па Сажы мне давялося ажно праз колькі гадоў. Тады я і пачуў зноў пра Чарэнду. Недзе паміж Кармой і Слаўгарадам невялічкі рачны параход, які гнаў ад сябе да берагоў пакорлівыя хвалі, раптам нечакана даў тры доўгія гудкі на ўсю моц. Рэха разляглося над плёсам, шуганула праз лугі да асмужаных бароў і там, знясіленае, згубілася.

Малады механік, што якраз падняўся на палубу, пацёр з задавальненнем рукі, шырока ўсміхнуўся:

— Шчаслівае месца!.. Для нашага карабля шчаслівае. Таму і вітае гудком. І так заўжды: туды едем — пратрубім, і адтуль. Капітан наш тут знай-

шоў сваю дачку. Ад самае вайны шукаў і знайшоў. Пазнаў якраз на гэтым месцы.

— А як прозвішча вашага капітана? — не ўстрымаўся я.

— Чарэнда, — адказаў механік.

— Чарэнда... Ну, вядома ж, Чарэнда! — усклікнуў я.

Механік здзіўлена паглядзеў на мяне.

— Вы яго таксама ведаеце? Але ж Сяргей Васільевіч цяпер у адпачынку. Паехаў на поўдзень. І Наташу з сабой павёз, — сказаў механік.

А я пашкадаваў, што не магу паціснуць капітану руку, паглядзець, які ён бывае шчаслівы.

1965

У ГОРАД

Яна не думала ехаць у горад. Яна ні разу не пабыла ў горадзе, нават калі жыў там сын. Цяпер сын быў у арміі, служыў на Крайняй Поўначы, а ў горадзе жыла нявестка. Але пазаўчора сын прыслаў пісьмо, і яна раптам нібы спахапілася, што не ведае нічога пра сваіх, гарадскіх, можа, маладзіца там адна не спраўляецца з дзіцём і гаспадаркай — некалі ж і сама была маладая...

Якраз стаяла восень. А яна паспела ўжо выкапаць на сядзібе бульбу — управілася. Праўда, на гародзе аставалася ў зямлі трохі буракоў, можа, кошці два, але надвор'е пакуль стаяла яснае і нават бярозы на бальшаку былі зялёныя. Зімы — ані блізка. Дык чаго чакаць? Пакуль той снег, то яшчэ не адзін раз можна абярнуцца ў горад і назад. А карову яна прыпаручыць каму. Чалавек яшчэ дзякуй скажа,

бо малако пакуль у каровы ёсць, будзе даіць. Адзін толькі клопат, што папасвіць. За дваром таксама хто-небудзь паглядзіць.

Яна схадзіла на гарод, пазбірала ў адну кучу альховыя тычкі, якімі падпірала ўлетку фасолю, правіла сваю расадніцу — чамусьці дошка адна завалілася — і, супакоеная, колькі часу пастаяла на апусцелых градах, сашчапіўшы рукі, глядзела перад сабой невідушчым зрокам, быццам спрабавала ўбачыць нешта за той мяжой, куды ўжо не сягае вока. Пасля пайшла ў краму па гасцінцы малой унучцы. Крама была ажно на другім канцы вёскі, і яна доўга ішла па няроўнай вуліцы і сустракала на ёй знаёмых людзей. Казала ўсім: вось збіраюся ў горад, а людзі ў адказ усміхаліся ёй: адны хвалілі яе, другія зайздросцілі ёй. І ў краме яна таксама расказала, што заўтра паедзе ў горад праведаць нявестку, бо сыну яшчэ трэба служыць. Крамнік доўга выбіраў гасцінцы, але, акрамя цукерак у бліскучым мяшочку — ён сказаў, што гэта венгерскія, — нічога не выбраў: у горадзе ёсць усё — і халва, і селядцы, і кансервы з фасолі, нават сметанковае пячэнне, а вось цукерак венгерскіх можа і не быць там. Яна ўзяла ажно два мяшочки цукерак, загарнула іх у паперу — крамнік не пашкадаваў сягоння і кавалак паперы, — пачала развітвацца: спярша падала руку падабрэламу крамніку, пасля калгаснаму конюху Васюціну, які прывозіў у краму хлеб з пякарні, што была за сем вёрст, тады ручкалася амаль без разбору — хто падаваў руку ёй, таму падавала і яна. А як выходзіла з крамы, конюх Васюцін сказаў:

— Ты б адшкадавала рубель ды ўгасціла, то, можа, падвёз бы заўтра. Мне ж сем вёрст круга — не дарага.

— Э-э-э, каб толькі гэтай бяды. Я і сама яшчэ дайду да тае станцыі, — адказала яна. — Ты не

глядзі, што я старая, я яшчэ маладым тваім, калі захачу...

Людзі, што былі ў краме, засмяяліся, і ёй самой стала весела. Але конюх Васюцін усё яшчэ не адвядзіў ад яе сваіх вачэй, і яна сказала, каб не пакідаць у таго ніякай надзеі:

— А я, можа, яшчэ пайду на Бакуны, да гравійкі. Кажуць, там цяпер грузавое таксі ходзіць.

Назад яна ішла гародамі.

Да цёмнага яшчэ ставала часу, і ёй захацелася паглядзець на сваю пяньку, што мокла ўжо ці не тыдзень у Тараськавай сажалцы.

Корч, які ляжаў на снапах, быў трохі ссунуты, але пянька была на месцы — снапы праглядвалі скрозь ваду. Тады яна ўзяла палена, што валялася недалёка ад сцэжкі, і пасунула корч па жэрдаках на ранейшае месца. Сёлета раптам на сотках урадзілі каноплі. То ўжо гадоў, можа, дзесяць не сеяла іх — навошта займаць зямлю, якой і так небагата, — а гэту вясну нечага надумалася, разжылася насеннем і пасеяла на той паласе, што ў наддатках. Цяпер вось пянька мокне ў сажалцы, а каноплі яна патрохі таўчэ і ўранні снедае, мачаючы бульбу. Пяньку яна хацела здаць нарыхтоўшчыкам, але перадумала — у сваёй гаспадарцы таксама аборкі патрэбны. А то ж дзе гэта відана, каб не было на чым нават курыцы задавіцца, ды і рэзгіны ўжо даўно пара пераплесці, можа, нават новыя зрабіць.

Хата яе стаяла на глухой вуліцы, якая выходзіла сваімі апошнімі дварамі на пустку, дзе раней быў брыгадны двор. Гэта была адзіная вуліца ў вёсцы, дзе замест вербаў і таполяў людзі саджалі пад вокнамі хат рабіны. Як нехта першы пасадзіў даўным-даўно, стаўляючы сваю хату, так ужо ніхто і не перайначваў — садзіць проці свайго двара маладыя

рабіны стала завядзёнкай. Цяпер рабіны павырас-талі, і ўся вуліца ад іх была чырвоная.

Ад сажалкі ісці было нядоўга, можа, хвілін дзесяць, і дарога заняла небагата часу, але вечар наставаў хутка, і калі яна апынулася ля сваёй хаты, сонца ўжо недзе зайшло пад хмарамі за лес. На вуліцы ўвачавідкі пашарэла, а рабіны сталі чырвона-чорныя, як пераспелыя. На суседнім двары нехта кышкаўці то на птушак, якія ўсё яшчэ лапаталі крыллем на дрэвах, ці, можа, на курэй, што пазніліся і не хацелі садзіцца на курасадню. Яна занесла ў хату цукеркі, палажыла іх у хатыль, дзе ўжо былі загорнуты два кавалкі сала, якія збіралася завезці нявестцы, паважыла на руцэ хатыль — ці цяжка будзе ў дарозе — і села на ўслоне, павярнуўшыся да акна: з поля яшчэ не прыгналі каровы, трэба было дачакацца.

Яна ні аб чым не думала, проста сядзела, стомленая ад збораў, доўгай хады, і глядзела — зноў невідучым зрокам — праз пасінелае ад вечаровай шэрані шкло на знаёмую вуліцу.

Прыйшла на двор карова, і яна дастала з кутка, што ў парозе, сваю патанчэную за шмат гадоў даёнку, выйшла на ганак. Карова тыцнулася пысаю ў даёнку, але адварнулася, закінула рогі на спіну і ціха, як паскардзілася, рыкнула гаспадыні ў вочы. А тая павесіла даёнку на цвік, што тырчаў у лутцы, і вынесла з сянец кош з дробнай бульбай. Яна перадумала даіць карову — тая прыйшла з поля амаль галодная; трэба было падкарміць хоць трошачкі, а тады ўжо брацца за вымя.

«Хто ж гэта сёння пасвіў? — падумала яна з дако-рам і тут жа пачала апраўдваць: — Якая цяпер трава! — Але і залавала: — А-а-а! Каб гэта на добрага гаспадара, той бы знайшоў, дзе накарміць жывёлу, яшчэ колькі тае травы...»

Аставалася зрабіць сёння яшчэ адно — схадзіць згаварыцца на гэтыя дні, пакуль будзе ў ад'ездзе, з суседзямі. Яна ўжо ведала, да каго трэба пайсці. Да Сіманёнкавых. Бо ў іх цяпер усе дома, нават меншая дачка вярнулася. Ды яна ж і не так сабе да іх звяртаецца — няхай гэтыя дні забіраюць яе малако.

У Сіманёнкавых вячэралі. Вялікая сям'я іхняя сядзела за сталом, і сама Сіманёнчыха сказала:

— Садзіся-тка і ты, Аўгінка.

— Не, я не з-за гэтага зайшла. Дзякаваць богу, не галодная. Другое ў мяне. А там яшчэ і карова не доена.

— Нешта яны сёння без малака вярнуліся, — сказала малодшая Сіманёнкава дачка.

— Дык я ж таму і паставіла сваёй бульбы кош.

— А мы сваёй бульбы не даём, — уздыхнула Сіманёнчыха. — У нас і без яе ёсць каму бульбу есці.

— Але ж.

— Тады ты хоць прысядзь дзе, — сказала гаспадыня.

— Ды няма калі. Я ж кажу, карова там, на двары, недзе даядае ўжо кош.

Кузьма Сіманёнак, які ўвесь гэты час еў і маўчаў, нарэшце выцер аб далоню сваю лыжку, палажыў на край стала і ўсміхнуўся:

— Пагуляй, цётка. Карове таксама патрэбен час, каб перавесці тваю бульбу на малако.

— На ўсё патрэбен час.

Сіманёнак спытаў:

— Кажуць, едзеш да сына?

— Не, да нявесткі. Сын жа службыць яшчэ.

— Ну, гэта ўсё адно — ці нявестка, ці сын. Адным жа домам жывуць. Кажуць, муж і жана — адна сатана.

— Ды адна. Паеду вось заўтра. Хацела з'ездзіць трохі пазней туды, як ужо ўчыстую ўправімся, але надочы сын пісьмо прыслаў. За сям'ю перажывае. Дык паеду, праведаю. Хто ж іх там пашкадуе, як не свой.

— Ты гэта ні разу і не была там? — спытала гаспадыня.

— Не.

— Чаму ж гэта? Хіба не звалі?

— Неяк не сабралася.

— А яны, цяперашнія, не надта і хочуць, каб мы да іх ехалі,— сказаў Сіманёнак.— Вунь наш. Колькі я намякаў яму, але толькі летась прыслаў, што прыезджай.

— Абы ім там добра жылося, а мы ўжо як-небудзь і самі...

— Твая праўда, суседка,— згадзілася гаспадыня.— Дык што ты да нас?

— А хачу, каб за маім дваром хоць прыглядзелі. Там не трэба нічога рабіць. Усё пароблена. А за каровай трохі давядзецца пахадзіць. Вы ўжо і малако сабе тады бярыце.

— А што, нам малако цяпер і тваё не лішняе будзе,— нібы павесялеў гаспадар.— У нас і за тваёй каровай пахадзіць каму ёсць. Можаш ехаць.

— А я ўжо неяк вам аддзячу. Можа, прывязу што.

Сіманёнак засмяяўся і сказаў жартам:

— Ты сама хоць прыезджай. А то ўпадабаеш там гарадское жыццё, вяртацца не захочаш. Ці была ж ты калі ў вялікім горадзе? Не? Дык глядзі, не намяшы там. А то, казалі, адна такая прыехала, а там трэба па дыванах... Ледзь паспелі нейкія чуні даць.

— Дываны — гэта, мусіць, у багатых, а мае — рабочыя, і ён і яна. Дзе там дываны!

— Там, у горадзе, і рабочыя з цілявізарамі жывуць.

— Няхай дае Бог. Але я загаварылася з вамі. Трэба ісці. Там жа яшчэ карова. Дык вы не адкажыце, паглядзіце ўжо...

Калі яна вярнулася дамоў, карова стаяла пасярод двара і жавала жвачку; бульба была паедзена, і ля плота валяўся пусты кош.

* * *

Прахапілася яна адразу, як задымілі на вёсцы першыя хаты. Яна не стала ўпраўляцца — пакідала ўсё, як ёсць, на Сіманёнкавых. Пачала збірацца ў дарогу. Умылася, адзелася спакваля і стала снедаць, запіваючы хлеб халодным малаком. Але елася без смаку. Пачало рупіць, што дарма ўчора не схадзіла да старшыні, — можа, той будзе пасылаць на станцыю машыну! На машыне, вядома, хутчэй. Нарэшце яна пастаяла ля стала, быццам у нерашучасці, потым пачала хуценька загортваць усё, што было недаедзена.

Плюшаўка яе вісела пад марляю на сцяне, над самым ложкам. Яна падышла, адкінула марлю і, перш чым апранацца, правяла рукой па слізкай, як нешта жывое, пале. Куплёную апратку гэтую яна надзявала звычайна на святы. Але ж у горад ездзяць таксама не часта.

Вуліца была ў парадзелых поцемках. За ноч пахаладала, і зямля пад нагамі стала цвярдзейшая, як падмарозіла.

Яна запынілася на момант ля сваіх весніц: якой дарогай ісці — ці адразу на станцыю цераз паплавы і далей, на Гайкоўшчыну, ці на Баханы, хоць гэта дарога і даўжэйшая.

«Не, лепей пайду я да гравійкі, — нарэшце разважыла яна. — А то каб не сталася, як з той

варонаю, што напразткі заўсёды лятала, а дома ніколі не бывала».

Ужо на выхадзе з вёскі, якраз на тым месцы, дзе раней стаяў замшэлы крыж, яе раптам аклікнулі:

— Каму й та не спіцца?

Чалавек ступіў на дарогу, і тады яна пазнала старога Хомку, палявога вартаўніка.

— Гэта ты, дзядзька? — нібы ўзрадавалася яна.

— А ты што — у злодзеі, ці як?

— Да сына трэба. Паеду вось.

— Што, захварэў?

— Ён жа ў мяне службыць яшчэ.

— Дык ты ў часць?

— Гэта ж недзе на самай Поўначы. Туды, мусіць, цягнік не ходзіць.

Хомка спытаў:

— Дык ты цяпер на Баханы?

— Ага.

— А чаму ж не паплавамі? Сюдою ж бліжэй.

— Там, кажуць, грузавое таксі яшчэ ходзіць.

— Гэта як калі. Нашы вярнуліся ўчора з раёна, то ехалі на абы-якой. Таксі, кажуць, паламалася.

— Але там гравійка. Можа, якая падбярэ. Усётакі па гравійцы болей ездзяць.

— Яно яшчэ і тут можа паехаць машына. Здаецца, ці не павязуць сёння здаваць валоў. Учора выбракоўвалі. Ды і мне ажно да самай Гайкоўшчыны. Там яшчэ нашы стагі. Дык, можа, пойдзем? Удваіх весялей.

— Ды радасці вялікай няма адной упоцемках.

Яны павярнулі на дарогу, што вяла на Гайкоўшчыну, пайшлі ўздоўж па сцежцы, што была вытаптана на абочыне. Ішлі і паціху гаманілі, здаволеныя сваёй неспадзяванай кампаніяй.

Па два бакі ад іх ляжала поле.

За другім паваротам пачаўся сасоннік, і пабялелая на полі дарога зноў стала губляцца.

На паплавах, можа, за вярсту ад стагоў, яна нібы спахапілася:

— А што, дзядзька, ты хутка вернешся?

— Хто яго ведае. Мне на далёкі луг таксама трэба.

— А мне хоць ты вяртайся зараз. На гародзе ў мяне асталося трохі буракоў, а я, пустэча такая, здаецца, забыла пасунуць жардзіну на пералазе. Крыў бог, залезуць свінні, наробяць бяды. Дык, можа б, ты паглядзеў там майго пералазу?

— Перакажу каму з суседзяў. А можа, і сваёй бабе скажу.

— Дык ты ўжо хоць не забудзь, скажы, неяк адзядчу пасля. Ай-яй-яй, як гэта я апраставалосілася!

— Добра. Пагляджу на твой пералаз. Але ты мне таксама там, у горадзе, зрабі што. Хачу ўсё ліхтарык сабе электрычны, каб раз — і гатова, а то як гэта хадзіць па цемнаце. Вось каб узяла і прывезла мне ліхтарык. Там, мусіць, не тое што ў нашых магазінах, там павінна хапіць усякіх. Дык не палялуйся, купі. Бачыла, які ў Сіманёнкавага хлапца?

— Ці ж я прыглядалася? Свеціць у вочы нечым, ну і свеціць.

— Жучок! — сказаў Хомка. — Яму не трэба ні батарэйкі, ні... Адно ціскай: жужжыць ды свеціць сабе сам.

— Тады куплю жучка. Так і спытаць?

— Халера яго ведае, як там пытаць, але ж язык і да Кіева давядзе. Ты толькі не бойся, я ж не за так цябе прашу. Грошы аддаць пасля магу.

— Што мне твае грошы, ты мне паправіш вароты ў хляве. Нешта шула павярнулася, дык вароты цяпер і не прычыняюцца як след.

Больш яны не рахаваліся.

Тым часам развіднела.

Хомка сказаў праўду, што збіраліся везці на станцыю выбракаваных калгасных валоў: машына дагнала яе за Гайкоўшчынай.

У кабіне побач з шафёрам сядзеў заатэхнік, чалавек новы ў калгасе і малады, таму старой жанчыне прыйшлося залезці ў кузаў і праехаць большую палавіну дарогі з валамі, трымаючыся рукамі за борт.

Праз паўгадзіны машына пад'язджала ўжо да райцэнтра. З-за Чортавай гары спачатку вынырнула тонкая, як запалка, труба льнозавода, пасля паказаліся дахі дамоў. Нават дзіва было: не думалася, што так хутка дабярэцца да станцыі. Цяпер да цягніка аставалася яшчэ многа часу, і яна стала прыкідваць у галаве, чым зоймецца ў горадзе. Трохі раней у яе была патрэба ў райвыканкоме — тады бабы даходзілі лесу, дык і яна хацела перасыпаць свае сенцы. Але ўсё лета сёлетняе патраціла то на сена, якога не хапала, то хадзіла ў калгас, бо маладыя не паспявалі, адным словам, знайшлося клопату.

Машына спынілася ля пякарні, амаль у самым цэнтры гарадка, дзе жылі заатэхнікавы сваякі, і заатэхнік першы вылез з кабіны, глянуў у кузаў на валоў і, нібы нечакана ўбачыўшы там старую жанчыну, зарагатаў. Тады і яна нібы ачомалася, заварушылася між валоў і пачала прабірацца да задняга борта.

І шафёр вылез з кабіны. Гэта быў таксама не свой, а прышлы, і яна яго не ведала, хоць некалькі разоў бачыла ў вёсцы, калі той праязджаў па вуліцы на машыне. Шафёр абышоў машыну, пастукаў ботам па коле.

— Не змерзла, цётка? — спытаў ён.

— Дзякуй табе, дзетка. Падабраў, даў бог, даехала.

Яна хацела даць грошы, але шафёр пачырванеў і адмовіўся. Тады яна паправіла свой хатыль на спіне і, узрадаваная, пайшла да сквера, за якім былі магазіны. На станцыю яна цяпер ужо не спяшалася і

паехала туды аўтобусам толькі пасля абеду, калі асталася гадзіны дзве да прыходу цягніка з Варажбы. Дзіва, але сёння яна чамусьці не адчувала ў сабе ніякай стомы — столькі пахадзіла, столькі пацерлася, а трымалася, як маладая.

На станцыі народу было небагата, і яна хутка пазнала там сваю знаёмую — Куліну Карзянкову з Баханоў. Быў час, калі яны разам жылі і разам гулялі на вечарынках. Куліна пазнала яе таксама і кінулася да яе, пасля пацягнула на пустую лаўку, далей ад акенца білетнай касы.

— Якая неспадзеўка, якая неспадзеўка! — пляскала рукамі Куліна. — Ты таксама на таксі прыйшла садзіцца? — Яна і праўда была вельмі рада. — Сёння дажджу няма, таксі павінна пайсці. Гэта ўчора нешта ў ім паламалася. Але ж, пэўна, паспелі паправіць. Цягнік гэты вось як прыйдзе, тады і таксі паедзе. Нас тут небагата. Забярэ ўсіх.

— А я не дамоў.

— Што ж гэта?

— Сын жа ў мяне ў горадзе. Да нявесткі з'ездзіць надумалася.

— Значыць, к сыну едзеш... — Куліна сказала гэта нібы з неахвотай і раптам пацішэла, як збянтэжаная. — А мае развяліся, — сказала яна праз момант і паківала галавою. — Не ўжыліся. Але я дык свайго не віню. Гэта, мусіць, тая... — Счакала трохі і зноў пачала: — Казала ж дурню, бяры якую-небудзь ад нас, цішэй будзе. Дык не, пагнаўся за гарадской. А што яны там, гарадскія, могуць? Ні цягавітасці, ні руплівасці. А твой што, таксама на гарадской жанаты?

— Ага, у горадзе жыла.

— А як жа яны, дружныя?

— А хто іх там ведае? Гэта ж каб з імі жыў, то знаў бы. А так — не жаляцца, ну і слава богу.

— Але ж яны там, у горадзе, адразу як лейчына пападае пад хвост, то і бягуць разводзіцца. Бывала ж, самі таксама жылі, і пасварышся, не без таго, нават з сінякамі паходзіш, і ты яму, і ён табе, але ж маўчыш, бо жыць трэба. А гэтыя адразу бягуць па судах. Сходы нейкія прафсаюзныя выдумалі, суды, сядзяць там і судзяць адзін аднаго. А які суд можа быць між сваімі? Паліваюць там адзін аднаго гразею. Вядома, калі людзі пасудзяць языкамі, то жыць не захочаш, ну, то і... разводзяцца. Гэта ж добра, што Бог пакуль засцярог ад гэтага веску.

* * *

У горад яна прыехала на другі дзень к вечару. Ішоў дождж, і ёй доўга не ўдавалася сесці на аўтобус. Яна ўжо ведала, на які ёй трэба садзіцца, каб трапіць у новы мікрараён; нават падказалі людзі, дзе бульвар Каліноўскага; але кожны раз, як яна спрабавала зайсці ў аўтобус, яе адпіхвалі ўбок — людзей на прыпынку было многа, таму, можа, што ішоў дождж, і ўсім чамусьці трэба было на адзін аўтобус. Спыраша яна была разгубілася і пакрыўдзілася на людзей, але неўзабаве нехта падказаў ёй, каб заходзіла ў аўтобус праз прыдні дзверы. Яна так і зрабіла. У аўтобусе нейкая добрая душа ўступіла ёй сваё месца, і яна села ля акна, паклаўшы хатыль на калені. Плюшаўка яе размякла на дажджы, і да яе цяпер брыдка было дакрануцца. Народу ў аўтобусе было паўнютка, людзі шумелі, чамусьці лаяліся з правадніцай, а тая таксама не давала спуску і ўсё казала, каб яны гаварылі пра гэта не ёй, а старшыні гарсавета. Сядзячы ехаць было ўтульна, хоць і цеснавата. Побач сядзеў нейкі гарадскі дзядзька. Ён цяжка, са свістам у грудзях, дыхаў, але яна не вельмі слухала і ўсё глядзела праз акно на гарадскія

вуліцы, якія ўжо свяціліся, як размаляваныя. Яна бачыла людзей, якія, нягледзячы на макрэчу, хадзілі па вуліцы і, здаецца, нават не спяшаліся.

Аўтобус доўга кружыў па горадзе, быццам на адным месцы, і ёй здавалася, што ён будзе ехаць цэлую ноч.

За спіною ў яе нехта пачаў наракаць:

— Цяпер не дачакаешся сухога. Будзе да самага снегу ліць без перашчуку.

Але другі чалавек супакоіў:

— Не, гэта ненадоўга. Перадавалі сёння, што маразы пачнуцца.

— Лепш ужо маразы, чым гэтак.

Нарэшце правадніца крыкнула:

— Наступная — бульвар Каліноўскага.

Яна была ўсхапілася са свайго цёплага месца. Але дзядзька, які ўсю дарогу праехаў з ёй, павярнуўся да яе і сказаў:

— Мне таксама цяпер сходзіць.

Тады яна села зноў, але ўся насцярожылася, быццам не паверыла чалавеку. Нарэшце дзядзька таксама заварушыўся, падняўся. Аўтобус спыніўся, і людзі, прыціхшы пад канец, зноў зашумелі, пачалі пасоўвацца да дзвярэй.

Яна выходзіла з аўтобуса апошняя.

Дождж, мусіць, не збіраўся перашчукаць.

Вуліца тут ужо не так свяцілася, як у цэнтры горада. Хоць і гарэлі ўсюды ліхтары, але было цёмна навокал.

Яна адышлася трохі далей ад аўтобуса, пачала азірацца. Трэба было шукаць той дом, дзе жыла нявестка. Тым часам людзі, з якімі яна ехала, хутка разыходзіліся, хаваючыся за дамамі. Яна пастаяла яшчэ ля аўтобуса, нібы баялася адысціся ад яго, каб не згубіцца, пасля перайшла вуліцу і падалася за людзьмі.

— Дзе тут сто пятая кватэра? — спытала яна ў чалавека, які ўжо адчыняў дзверы ў пад'езд.

Чалавек спыніўся, падумаў і спытаў:

— А па якой вуліцы?

— Па гэтай, па Каліноўскай.

— А дом які? Які нумар дома?

— Дваццаць сёмы.

— Тады гэта праз дом. Вось ідзіце туды.

Яна прамінула адзін дом, падышла да другога. Людзей не відаць было. Нават спытаць няма ў каго. Тады яна зайшла ў пад'езд ад дажджу, спадзеючыся таксама, што хто-небудзь выйдзе.

Хвілін праз дзесяць яна ўсё ж адважылася і пастукала некаму ў дзверы.

— Хто там? — пачулася з кватэры.

Яна разгубілася і сказала:

— Гэта я.

Але дзверы не адчыніліся.

— Хто ты? — дапытваўся мужчынскі голас з-за дзвярэй.

Нарэшце яна сабралася і сказала:

— Мне сто пятую кватэру.

— Так бы і гаварыла, — з палёгкай уздыхнуў нехта за дзвярмі. — Гэта ў чацвёртым пад'ездзе.

Сто пятую кватэру яна знайшла на пятым паверсе.

Адчыніла ёй нявестка. Спачатку нявестка быццам і не пазнала свякрухі, але, пазнаўшы, здаецца, не абрадавалася.

— Што гэта вы так раптам? — паціснула плячамі нявестка.

— Надумалася вось і прыехала, — сказала свякруха.

Нявестка прапусціла яе ў калідорчык.

— Распранайцеся тут. — І зноў сказала, як невольная: — Такая мокрая ўся.

Свякруха сцягнула з сябе сваю плюшаўку і, як прысаромленая, здранцвела ў калідорчыку. Тады нявестка ўзяла з яе рук мокрую апратку і занесла на кухню.

— А на ногі надзеньце Андрэевы тапкі, — сказала нявестка.

Свякруха патрохі пераадзелася, зайшла ў пакой. Яна і да гэтага ведала, што ў сына кватэра на адзін пакой. Казаў, што на два пакоі не дайшла чарга. У кватэры было чыста і цёпла. Пасярэдзіне стаяў круглы стол, засланы абрусам. Ля сцяны, бліжэй да акна, былі выстаўлены крэслы. На невысокім століку амаль на куце стаяў прыёмнік. Акно было занавешана — ад столі да падлогі — клятчастай занавескай.

— А дзе ж мая Ніначка?

— Ды вось, на канапе, — паказала нявестка.

Сапраўды, на канапе, якая была ля сцяны, што насупраць акна, сядзела з кніжкаю ў руках маленькая дзяўчынка і насцярожана глядзела на госцю сваімі бліскучымі вачанятамі.

— А мая ж ты ўнучачка! Дык ты ўжо і чытаеш?

— Малюнкi гляджу, — сказала дзяўчынка.

— А бабку сваю пазнала?

— Бабка паехала ў Маскву, да Генкі.

— Што ты там гаворыш? — паправіла Ніну недавольная маці. — Гэта таксама твая бабка.

— Мая? — здзівілася дзяўчынка.

— Пастой-тка, вось я дам зараз табе цукерак, тады ты па-другому загаворыш...

Але цукеркі дзяўчынка не стала есці, паклала побач з сабой і зноў пачала гартаць кніжку. Пасля сказала:

— А мне баба Каця прыносіла, як ехала да Генкі, вафлі і дзве шакаладкі.

— І я табе заўтра куплю шакаладку. Ну, хадзі да мяне.

Дзяўчынка не паварушылася. Тады бабка сама памкнулася ўзяць яе на рукі. Але ўнучка раптам заплакала. З кухні на плач яе выскачыла маці, падхапіла дачку на рукі і пачала суцяшаць яе:

— Ну, што ты, маленькая мая, гэта ж праўда твая бабка, не палохайся.

Дзяўчынка супакоілася, і маці яе сказала:

— Будзем піць чай, а то наша бабка з дарогі, холадна ёй.

— Я ўжо нагрэлася,— сказала свякруха.

— А што гэта вы такім надвор'ем надумаліся ехаць? — спытала нявестка.

— Каб жа знаццё, што яно такое будзе, то ўжо і не паехала б. Але ж Андрэй прыслаў пісьмо...

— Што ён там такое напісаў?

— Нічога, але я падумала, што чалавек трывожыцца за сям'ю. Дык вось і прыехала.

— А што сям'я? Я цэлы дзень на рабоце, а Нінка ў садзіку.

— Гэта добра, але ж яму, пэўна, рупіць там...

Ужо за сталом дзяўчынка спытала:

— А ты, мама, тэлевізар пойдзеш сёння глядзець?

— Што ты гаворыш? — як ад прыкрасці, паморшчылася яе маці. — Маме тваёй няма калі дыхнуць. Вось і бабка твая прыехала.

— А я паглядзела, як вы тут жывяце, магу заўтра і назад збірацца, — пакрыўдзілася раптам свякруха.

— Што вы, што вы! Я не падганяю вас, — нібы спахапілася нявестка. — Жывіце ў нас. — І закрычала на дачку: — Я вось зараз пастаўлю цябе ў кут. Ты ў мяне пагаворыш!

Дзяўчынка прыціхла, нагнулася над сваім кубкам. А маці яе стала апраўдвацца.

— Дзеці растуць хутка,— сказала свякруха.

Дзяўчынка пасядзела трохі насупленая, потым падняла вочы на бабку і спытала:

— А вы праўда мая бабка?

— Ці ж ты мяне не помніш?

— Не.

— А як прыезджала да мяне і з таткам і з мамкай?
Дзяўчынка перавяла позірк на сваю маму:

— Праўда, мама?

— Праўда.

— Але ж ты ніколі не гаварыла, што ў мяне ёсць
другая бабка.

* * *

Уначы яна прачнулася на кухні ад таго, што раптам на ўсю кватэру рыгнула пад ёю раскладушка, на якой паклала яе спаць нявестка. Хацела павярнуцца на другі бок, але раскладушка пачала рыпець зноў, і яна спалохалася, каб, крыў бог, не разбудзіць нявестку і ўнучку.

Ляжала, не варушылася і думала, як хутка, можа, нават заўтра, паедзе на станцыю па білет: у аўтобусе ўчора гаварылі пра маразы, якія нарэшце пачнуцца, дык трэба спяшацца дамоў — у яе на гародзе яшчэ сядзелі ў зямлі буракі. Але пра гэта думалася без сялянскай нецярыпліваці, быццам цяпер яна засынала ў сваёй вясковай хаце, на печы, а не на раскладушцы ў кухні ў сынавай гарадской кватэры.

1966

ЗА ТРЭЦІМ РАЗАМ

Пра гэта расказваў майму знаёмаму, былому старшыні сельсавета, ажно тры разы адзін і той жа чалавек. А знаёмы ўжо мне, калі ездзілі нядаўна ў Латакі.

— Няйначай, — казаў ён, — чалавек той, можа, і сам не помніў, што раней гаварыў. Цяпер яго няма на свеце.

Быў ён у нашых Латаках прышлы, а з’явіўся тут недзе адразу пасля вайны. Звалі яго Парфёнам, і прозвішча ён меў зусім мясцовае — Канапелькін. У Латаках з такімі прозвішчамі было ажно ці не дзесяць двароў. Прынамсі, я добра помню цяпер, як у першую за вайною восень хадзіў ён па нашай вёсцы ўжо брыгадзірам, з «казой» на плячах. Мне чамусьці найчасцей выпадала бачыць Парфёна, калі ён шыбаваў з самага канца вёскі, дзе жыў, у Чыкавы печы. Там знаходзіліся так званыя наддаткі, гэта значыць, палосы, якія яшчэ ў дваццатыя гады наразалі сялянам з панскай зямлі да асноўных надзелаў. Спярша зямля там была ворная, але гадоў праз колькі, здаецца, са згоды ўсяе вёскі, залужэла, і пры калгасах на ёй ужо разлівалася шырокае мора каляровай аўсяніцы. Не чапалі ў Чыкавых печох зямлю і ў акупацыю, калі зноў дзялілі палеткі на двары; няйначай, шкода было людзям пазбаўляцца багатай сенажаці, густога травастою, дарма што зноў усё перамералі на палосы. Але гэта так, паміж іншым.

Цяпер я спрабую хоць збольшага прыгадаць тое, што ведаў пра Парфёна Канапелькіна. Так, сапраўды, ён быў, як кажуць у нас, прышлы. Але ж не прымак, дакладней, не прыставаў да нашай кабеты, каб завесці сям’ю, хоць у вёсцы пасля вайны хапала і вольных удоў, і маладых дзяўчат, якія паспелі падрасці, і перастарак, якія патрохі дзічэлі без жаніхоў-аднагодкаў, што пайшлі па мабілізацыі ды не вярнуліся зноў. Парфён прывёў аднекуль чужую маладзіцу, вядома, для нас чужую, прывёў ледзьве не за руку, і менавіта маладзіцу, калі можна сказаць так, бо акрамя таго, што была яна маладая і прывабная, здаецца, яшчэ і ні разу не насіла ў сабе

малое. Дзеці ў іх з Парфёнам з'явіліся ўжо ў Латаках. Два хлопцы. Цяпер і іх няма ў вёсцы, падаліся кудысьці ладзіць уласнае жыццё ў другое месца, таксама як і няма Парфёнавай жонкі — не захацела заставацца адна, адразу па мужавай смерці паехала ці то да кагосьці з сыноў, ці, можа, нават туды, адкуль браў яе Парфён.

Так і не стала яшчэ адной сям'і ў Латаках, жыла, а цяпер няма. Адзін успамін сярод людзей застаўся ды Парфёнава магіла.

Калі здараецца, што я трапляю ў Латакі, то кожны раз хаджу таксама і на могілкі. Звычайная жыццёвая з'ява. У кожнага чалавека такі абавязак ёсць. Хтосьці ляжыць-спачывае з блізкіх ці родзічаў. Тады не абмінаю я і Парфёнаву магілу, тым больш што знаходзіцца яна пры самай сцежцы, што вядзе адразу з вясковай вуліцы. Нават без сыноў, без жонкі магіла заўсёды дагледжана — на Радаўніцу, да абеду, людзі кожны раз наогул папраўляюць магілы, каб не збуцвелі дачасна, не зраўняліся з зямлёй. Не забываюць, вядома, і Парфёнаву, як і свае, засцілаюць ручніком і ставяць бліжэй да крыжа міску з аладкамі ці яшчэ з якой такой стравай, няйначай, усё яшчэ верачы, што душы нябожчыкаў і праўда маюць у гэтым патрэбу.

Месца для апошняга спачыну Парфёну было выбрана блізка да партызана, што пахаваны тут улетку сорак другога года. Я і таго партызана помню, маладога і кволага, яшчэ амаль падлетка; толькі помню не жывога — куля дагнала яго недзе на пераправе праз Бесядзь, але паколькі партызанскі атрад тады стаяў непадалёку ад Латакоў, у Шурышчы, хаваць забітага прывезлі ў нашу вёску. І, можа, таму, што ляжаць яны, Парфён і той партызан, блізка, амаль побач, то і на памяць на могілках прыходзяць разам, услед адзін за адным. Дзіўна, аднак бываць мне

тут паступова становіцца няцяжка, а хутчэй за ўсё з тае прычыны, што каля гэтых магіл нічога не трэба гаварыць, ніхто не вымагае ні споведзі, ні апраўдання. Да таго ж адсюль, ад гэтых дзвюх магіл, адкрываецца трохі ў нізіне ледзьве не ўся вёска, якую адразу можна пабачыць, і стары бальшак, па якім прыйшло ў Латакі і адышло зноў у свет багата народу. Па гэтым бальшаку прыйшоў у сорак пятым і Парфён Канпелькін. Быў ён адзеты ў адно летняе, бо на дварэ стаяў яшчэ жнівень, але вяскоўцаў вельмі ўразіла раптам, што разам з выцвілай, моцна панашанай салдацкай гімнасцёркай меў чалавек на сабе шыкоўныя генеральскія штаны, на якіх кідка вылучаліся шырокія чырвоныя лампасы, хоць і не надта чыстыя. Выгляд гэтых лампасаў проста-такі зьнятэжыў нашых мужыкоў, бадай, нават падумалася сямю-таму — няйначай, сапраўдны генерал неспадзявана завітаў у глухую і далёкую вёску, дарма што не на аўтамабілі. У кожным разе, чырвоныя стужкі на дыяганалевых штанах прыцягнулі да сябе ўсю ўвагу тых, каму давялося ў той дзень пабачыць незнаёмага чалавека на вуліцы, ды так прыцягнулі, што ажно мала кім была прыкмечана маладзіца пры ім. Самому мне не выпала тады сустрэць іх, таму прыгадваю гэты момант я па ўспамінах другіх людзей, але, відаць, і праўда яно было так, бо толькі пасля ўжо, дні праз два ці тры, выявілася нарэшце, што ў прышлага чалавека да таго ж вельмі прывабная жонка, ад якой не адвесці вачэй. Сам Парфён меў характар шырокі, трохі бунтоўны, усё роўна як нават крыклівы, бо іншы раз, асабліва ўвечары, калі чалавек бываў выпіўшы, ягоны голас пачуць можна было ажно з другога канца вёскі, якая разлеглася, па старых мерках, на цэлыя дзве вярсты; яна ж, ягоная жонка, застава-лася заўсёды ціхая і роўная, акурат назнарок у процівагу мужу, нібыта саромеючыся яго няўрымслівасці.

Дарэчы, звычайна такім вась чынам і падбіраюцца для добрага жыцця пары, можна сказаць нават, для зайздроснага. А зайздросціць Канпелькіным усёткі было ў чым, найперш той прыстойнасці, якой вылучаліся іх адносіны паміж сабой і з суседзямі, атрымлівалася неяк так, што мала хто ведаў, як жылі гэтыя людзі, хоць яны і не зачыняліся ні ад кога, і не таіліся. Ну, калі і не зайздросціць, то браць прыклад з іх, пераймаць у іх было што, ныйначай.

Першы дзень, як прыйшлі Канпелькіны ў Латакі, ніхто не ведаў, тым больш не здагадваўся, чаго з'явіліся яны тут. Перабылі ноч у старога Піліпчыка, проста папрасіліся абначыцца, як гэта і здараецца ў падарожных людзей, у першай жа хаце, якая кінулася ім, а тады Парфён пайшоў у сельсавет, узяўся на вайсковы ўлік, а гэтым нібыта прапісаўся на сталае жыхарства. Але пасля не стаў туляцца па чужых хатах, вывез лес, які яму выпісалі ў Панках, пачаў будаваць сваё жытло. Удзень працаваў у калгасе, бо спраў па брыгадзірстве хапала, ну, а на золку, хоць, бадай, больш у вечаровае сутонне, ляпаў сякерай па зрубе, што вырастаў вянок за вянком на выгане паміж вёскай і Чыкавымі печамі. Мала чаго адступіў Парфён ад таго месца і як складваў хату на мох, балазе што і пасунуцца дужа не было куды... Далей ужо належала б рабіць расцяроб. Хата атрымалася ў яго звычайная, як і астатнія ў Латаках, бо тутэйшыя мужыкі, маючы зусім пад бокам колькі хочаш лесу, тым не менш чамусьці не замахваліся на вялікія палацы, можа, у двух ці трох гаспадароў, калі прайсці з канца ў канец вёску, і ўбачыў бы нешта незвычайнае ў гэтым сэнсе. А так — будаваліся хоць і трывала, але захоўваючы сялянскую прастату, якая з'яўлялася своеасаблівай мерай: самым прыгожым будынкам была школа, што спярша называлася школай сялянскай моладзі, пасля — сямігодкай.

Словам, была для чалавека чужой наша вёска, зрабілася сваёй; не было сям'і ў дэмабілізаванага салдата, хутка з'явілася сям'я. Але вось генеральскія штаны, пакуль будаваўся, Парфён знасіў — працёр у шмат якіх месцах, запэцкаў смалой, так што і глядзець ужо не было на што. Дзіўна, але ў Латаках людзі шкадавалі Парфёнавых штаноў, якія, як аказалася, былі ў яго адны: хто з усмешкай шкадаваў, таксама, як і ўсміхаўся тады, калі ўпершыню ўбачыў лампасы на прышлым чалавеку, хто па-сапраўдному, можа, зразумеўшы нарэшце, што, няйначай, не толькі напаказ насіў ён іх. Ну, а як разжыўся радавы салдат імі, адкуль яны дасталіся яму, — невядома. Гэтая акалічнасць з'яўлялася тайнай, на якую, здаецца, нават ніхто не квапіўся, бо зрэзаў жа ён з гімнасцёркі тыя некалькі чырвоных і залацістых нашывак, што меў права насіць за цяжкія і лёгкія раны свае. Тым не менш жыла ў гэтым чалавеку і нейкая... ну, ці то пахвальба, ці то яшчэ штосьці такое, што можна назваць іншым словам, больш далікатным, аднак атрымаць тую ж праўду — не заўсёды мог Парфён устрымацца, каб нечым не выдаць сябе, дакладней, не вылучыць сярод іншых. Так пачулі аднойчы вясковыя і пра тое, што ён... герой. Ні больш ні менш. Генеральскія штаны яшчэ маглі дараваць яму, тут куды ні ішло. Але ж герой!.. Праўда, у вайну ўсе былі героі. Найперш, канечне, тыя, што палеглі ў бітвах... Бо ў кожнай пахавальнай, якія прыходзілі з фронту, пісалася: «Ваш сын (муж) ... загінуў смерцю героя...» Іначай тады не гаварылі над магіламі і не пісалі ў пахавальных... А ці ж той, хто прайшоў вайну і застаўся жывы, не быў таксама героем?.. Таму і адносіны да героя, геройства былі асаблівыя. У кожным разе, пасля вялікага і ўсенароднага гераізму людзі нібыта саромеліся гаварыць так, ужываць словы, якія гучалі адным часам і высока, і звычайна.

Іншая справа тыя, хто сапраўды атрымліваў гэтае званне паводле Указа Вярхоўнага Савета...

Адным словам, трапіў Парфён наш са сваім геройствам на языкі, пачаліся кепікі — за вочы, а то і ў прысутнасці, дарма што быў ён пры пасадзе, гэта значыць, у тых умовах не бяспраўным чалавекам, у якога хапала сродкаў прымусіць прыціхнуць хоць каго. Асабліва, бывала, пасміхаліся з брыгадзіра браты Варывончыкі. Іх жыло трое ў Латаках. І ўсе яны былі нежанатыя. Але ўсе як адзін былі таксама і лайдакі, нават разам узятых — лайдакі і задзіры. У чым гэта выяўлялася? Мяркуйце самі. Па-першае, працаваць у калгасе ні адзін з іх не хацеў. І Парфёну шмат каштавала голасу, каб іншы раз вытурыць на работу. За гэта яны і не любілі брыгадзіра. Прызнацца, ён іх таксама не шановаў. Спытаеце — чым жылі Варывончыкі? Звычайна. Зрабілі самагонны апарат і давалі яго па чарзе тым, хто рашчыняў брагу. А былі і такія ў Латаках, што самі баяліся гнаць самагон, няхай нават і патрэбу мелі ў ім, тады прасілі заняцца гэтым братоў Варывончыкаў, і тыя ў прысутнасці гаспадароў ціснулі за адпаведны рахунак «кустоўку». Але быў у іх і іншы занятак, праз яго яны і падтрымлівалі сваё матэрыяльнае існаванне. Напрыклад, яны ўтрох вельмі ахвотна прымалі ўдзел ва ўсіх вяселлях, якія спраўляліся не толькі ў Латаках, а і ў чужых, нават дужа аддаленых вёсках, лічы, на краі свету. Раней людзі чамусьці казалі — вяселле без бойкі гэта не вяселле: нібыта маладыя ад ціхага вяселля блага жыць стануць. Таму і запрашалі на вяселлі братоў Варывончыкаў, каб тыя знарок задраліся сярод званых гасцей ды распачыналі бойку, а там ужо ў ёй прымуць удзел усе, у каго рукі свярбяць. Між тым у канцы бойкі заўсёды высвятлялася, што найбольш даставалася ў такой справе самім жа Варывончыкам. Яны доўга хадзілі пасля з сінякамі.

Аднак да наступнага вяселля ачуньвалі, тым больш што ў прамежках паміж вяселлямі зноў знаходзіўся занятак — гнаць па найму самагон. Зразумела, што з такімі людзьмі Парфён, на якім ляжала шмат клопату па слабасільнай тады калгаснай гаспадарцы, міру не меў, хоць, праўда, зацятых адносін таксама не дазваляў сабе. Тым часам з саміх Варывончыкаў, як кажуць, запыт невялікі. Яны Парфёна не шкадавалі. Але як прывыклі вяскоўцы да ягоных генеральскіх штаноў, так паступова прывыклі і да таго, што выдаваў сябе за героя. Жыццё ёсць жыццё. Усё ў ім прыціраецца, шурпатасць страчваецца, многае прыглушаецца, а тое-сёе і зусім забываецца. Аднак самому Парфёну нешта карцела ў душы з гэтым геройствам, ён усё неяк спрабаваў даказаць людзям яго, хоць гаварыў цяпер пра гэта рэдка, часцей, калі яно само злятала з памякчэлага языка; як мне думаецца, чалавек хацеў, каб яму нарэшце сапраўды паверылі. Між тым што было лягчэй зрабіць, як паказаць свае ваенныя адзнакі. І вось аднаго разу я напаткаў яго ў Чыкавых печох. Ён быў там адзін, сядзеў пад бярозай, што стаяла на правай абочыне бальшака, які вёў з Латакоў на Мядзведзі.

— Я люблю часам прыйсці сюды, каб пасядзець тут, — прызнаўся ён. — От паслухай, як яна шуміць. Ні адно дрэва ўздоўж гэтага бальшака больш не шуміць так.

Тая бяроза, пад якой сядзеў Парфён, і на самай справе жыла нейкай трапяткой таямнічасцю, што, нібыта вадаспад, сцякала з вяршыні неўпрыкмет сюды, на зямлю.

Мы колькі часу сядзелі моўчкі, акурат для прыліку, і слухалі гэты дзіўны самагуд, тады разгаварыліся.

Парфён чамусьці ўсё расказваў пра вайну, быццам не адбывалася ў жыцці іншага, быццам на ёй у

яго ўсё сышлося. Зрэшты, у тых гады не адзін ён кідаўся ў падобныя ўспаміны. Вайной пакуль, бадай, жылі ўсе былыя салдаты, дарма што хапала спраў і без яе на зямлі.

Расказваў Парфён пра тое, як трапіў на вайне ў сорок першым спачатку пад Маскву, як страціў там дзве рабрыны з левага боку; як пасля доўга ляжаў у шпіталі, недзе на Каўказе, не мог выпрастацца, стаць роўна, але паколькі не было куды падацца далечвацца — раён у Арлоўскай вобласці, дзе знаходзілася яго вёска, апынуўся к таму часу пад немцам, — то заставаўся амаль цэлага паўгода на адным месцы; затым у сорок другім годзе прымаў удзел у няўдалай аперацыі на Бранскім фронце, калі 13-я армія спрабавала ліквідаваць самы нязручны выступ, што клінам удаваўся ў лінію нашай абароны, і тут яго раніла, не абышлося і на гэты раз, аднак няцяжка, ва ўсякім выпадку, цяпер Парфён не столькі доўга ляжаў і не вельмі балюча сябе пачуваў, дарма што куля прайшла краем левага лёгкага; у сорок трэцім заспеў ён баі на Курскай дузе і з 3-й арміяй Гарбатава прыйшоў сюды, на нашу Бесядзь: якраз помніў з той восені і Латакі, і Мядзведзі, і Сілічы, і Відуйцы, і Саматэвічы... Пакуль апынуўся ў Германіі, у самым логаве, зноў атрымаў раны — адну цяжкую, ад якой засталася кантузія, а дзве так сабе. Пра іх Парфён і гаварыць надта не пачынаў, толькі нагадаў, акурат спахапіўся...

Тады ж ён расказаў першы раз і пра галоўнае.

— Дарэчы, тут у вас, на Бесядзі, мы аднойчы немца ўзялі ў палон, — сказаў ён, усё роўна як паміж іншым, прынамсі, так мне здалося, бо адразу ж перайшоў на другое, стаў раптам даводзіць, што ў сорок трэцім годзе, калі наступалі, у Латаках нібыта болей хат было; мы ўзялі ды пералічылі іх разам, прайшоўшы на памяць вёску з канца ў канец;

аказалася, наадварот, пасля вайны стала больш, і якраз усяго на адну, на ягоную; ён нечага ажно засмяўся з нашага пераліку, пакруціў галавой, акурат ад вялікага здзіўлення — маўляў, а мне вось убілася ў галаву.

І тым не менш пра немца, якога ў сорок трэцім на Бесядзі «ўзялі ў палон», Парфён усё-ткі расказаў, але трохі счакаўшы. І расказаў сам, я не напамінаў і не прасіў аб тым.

Сонца тады ўжо садзілася за лес, вечарэла, хоць было гэта ўлетку, і нам не мела сэнсу спяшацца, бо кожны разумеў, што перад тым, як назусім усталявацца цемнаце, над зямлёй яшчэ доўга будзе плаваць сутонне. Уздоўж аўсянага поля, якое пакуль не пачало астываць ад расы, але ў якое ўжо недзе збягаліся з блізкіх падлескаў згаладалыя за дзень зайцы, каб гойсаць потым скрозь ноч тут, мы падаліся адзін за адным смурьжыць нагамі быльнэг на мяжы ад большака да крайніх двароў. Парфён там жыў, а мне тым часам усё роўна было, як ісці — дарогі да сярэдзіны вёскі заставалася аднолькава хоць з большака, хоць з гэтага канца...

...Парфён, які тупаў паперадзе, спатыкнуўся раптам на скрытай ямцы, сказаў нязлосна «цьфу!», акурат адкараскваючыся ад нячыстай сілы, тады выбіўся з мяжы, ступіўшы на абочыну, пачакаў, пакуль я апынуся разам, і загаварыў:

— Мы таго немца ўзялі недзе за Саматэвічамі. Гэта я як цяпер помню. Плаваў туман уранні па бульбянішчы, нават, здаецца, трохі імжыла. Дык ён і выйшаў з таго туману на дарогу. А перад тым усю ноч гарэла кіламетры за тры вёска. Занялася яна не ў часе бою. Бой ужо аціх тады, хоць фронт пакуль і не зрушыў з месца. Канчаткова мы выбілі фрыцаў толькі к вечару наступнага дня. А ў тую раніцу маўчалі абодва бакі — і наш, і варожы, бо пачынаць

нанава не мела сэнсу з-за туману. Пры тумане, калі ён закрые зямлю, надта не наваюеш. Іншая справа, засяродзіць войскі, падцягнуць бліжэй да варожых пазіцый. Праўда, праціўніку таксама ніхто не забараняе зрабіць тое самае. Словам, туман ёсць туман. На вайне небяспечны для кожнага. У ім не толькі машына, але і чалавек становіцца бездапаможны і невідучы. Мусіць, таму і немец той заблудзіўся. Ну, мы і перанялі яго як след. Узрадаваліся, пасля адразу неяк і зазлавалі, балазе палонных у сорок трэцім, хто не ваяваў пад Сталінградам, яшчэ не часта даводзілася бачыць. Гэта пазней, у сорок чацвёртым, іх цэлымі калонамі можна было браць ды абяззбройваць. А ў сорок трэцім немец заставаўся бадзёры і нязломны, дарма што зазнаў і Маскву, і Сталінград, і Курскую дугу... Ну, вось... Дык я ўжо казаў, што перад гэтым праз усю ноч гарэла нейкая недалёкая вёска. Тады якраз самы час падпальшыкаў настаў, салдаты іх называлі «факельшычкамі». Палявая паліцыя пры сухапутных войсках стварала цэлыя каманды, каб, адступаючы, спапяляць усё, што здольна было гарэць і разбурацца. І нашы салдаты, калі здаралася, заставалі такіх на месцы злачынства, расстрэльвалі без суда і следства. Можна, нават на гэта загад быў. Сказаць цяжка, бо не ведаю. Але што не каралі адзін час байцоў, якія распраўляліся з факельшычкамі, знаю дакладна. Пра гэта паміж салдат гаворка адразу пракінулася б, калі б пакаранне раптам каму выйшла, няхай нават на другім фронце. Вось мы і ўявілі сабе, што наш немец таксама з каманды падпальшыкаў. Таму мы яго тут жа і прыкончылі, проста на дарозе. Са мной якраз аўтамат быў, то я першы падняў і выпусціў імгненна чаргу. Пасля ўжо другія дабівалі.

— А ён і праўда з такой каманды быў?

— Хто ж цяпер скажа, нам тады так здалося. Бо перся па бульбянішчы з таго боку, дзе ападала зарыва.

Перад самай вёскай мы падалі адзін аднаму руку — Парфён Канапелькін і я, развіталіся, сказаўшы напаследак нейкія самыя звычайныя словы, як гэта і водзіцца, калі чалавек з чалавекам мае магчымасць сустрэцца амаль штодня. Акрамя таго, звычайнымі словамі, таксама як і звычайнымі паводзінамі пры расстанні, мы нібыта назнарок падводзілі нябачную рысу пад тым, пра што хвіліну назад гаварылі.

Між тым жыццё ў Латаках ішло і далей сваім парадкам. Прынамсі, праз нейкі час у мяне з галавы зусім вышаў гэты Парфёнаў расказ. Але гадоў праз колькі Парфён зноў успомніў пры мне той выпадак. Цяпер я нават схільны думаць, што адбылося гэта безадносна да таго, першага разу, прызнацца, ужо даволі даўняга, калі ішлі мы з ім паўз аўсянае поле. Не выключана магчымасць, што ён забыў да гэтага часу, што ўжо аднаго разу гаварыў пра немца, якога забілі з ягоным удзелам на тутэйшай дарозе ў сорак трэцім годзе, бо, мяркуючы па той акалічнасці, як ён пачаў нанова гаворку, можна было заключыць, што так яно і атрымалася на самай справе. І гэты, другі, раз нам таксама выпала апынуцца адзін на адзін, хоць зусім пры іншых абставінах — ехалі на возе з кірмашу, што наладжваўся ў Саматэвічах.

— Ведаеш, — сказаў ён зусім ціха, падалося, нават цяжка, нібыта ў прыгнечаным стане, — нейкія нядобрыя сны прыходзяць апошнім часам. Раней, бывала, дзівіўся, чаму другія людзі расказваюць, што бачылі ў сне тое і тое, а мне хоць бы што прыйшло. Жыў неяк без сноў, нібыта ў жыцці маім не было ні радасці, ні засмучэння, якія б усхвалявалі раптам ды пачалі не даваць спакою па начах. Ці, можа, не па гэтай прычыне сны здараюцца?

Я засмяўся:

— Думаю, што... якраз па гэтай. Ніяйначай, сон з'яўляецца вынікам ранейшага клопату, які адоль-

ваў ці адольвае чалавека. У кожным разе, я недзе чытаў пра гэта.

— Але ж бываюць і прарочыя. Ну, тыя, якія потым спраўджваюцца. Я па маёй бабцы мяркую — убачыць, напрыклад, у сне, што выпаў зуб, прачнецца і скажа: памрэ нехта з вёскі. Глядзіш, сапраўды праз дзень-два нябожчыка на могілкі нясуць. Магла нават адгадваць, свой ці чужы памрэ. Я ўжо не помню цяпер, па якіх прыкметах яна рабіла гэта, але таксама і такія яе словы пацвярджаліся, быццам у ваду жанчына глядзела.

— Дык і табе перадаліся яе прарочыя сны? — зноў чамусьці засмяяўся я.

— Не, — матнуў галавой Парфён, — справа не ў гэтым. Я пра другое хацеў сказаць. Мы некалі тут вось, паміж Палужам і Бесяддзю, застрэлілі на дарозе немца. Было гэта, як разумееш, у вайну. Мы якраз прайшлі тады па вашай мясцовасці. Наступалі з Курскай дугі. Дык я і ў баях на Бесядзі ўдзельнічаў. Як цяпер помню, пачаліся баі тут дваццаць восьмага верасня. Ну, вось і захапілі мы таго немца. І расстралялі. А цяпер ён кожны раз у сне на мяне падае. Падае з працягнутымі рукамі, і я прачынаюся. І раскажаць пра свой сон нікому не магу.

Парфён падагнаў лейцамі каня, затым дадаў, нібыта хацеў удакладніць ці апраўдацца:

— Але ж не адзін я страляў у яго. Стралялі і другія. Можна, мае кулі і не патрапілі. А от жа... у сне ён чамусьці на аднаго мяне падае...

Канечне, мне адразу на памяць прыйшоў ранейшы Парфёнаў расказ. Але я прамаўчаў, што ўжо аднойчы чуў яго. Разам з тым цяпер мяне неяк уразіла Парфёнава вінаватасць. Паглядзеў на яго збоку. Гэта ўжо быў зусім не той чалавек, што прыйшоў некалі адразу пасля вайны да нас у Латакі. Стаў ціхі і сумны, з упалымі шчокамі і з жаўтаватай

скурай на твары. Жыццё на тое і мае ў сваім распад-
раджэнні час, каб перайначваць нас на свой капыл:
маладога чалавека робіць старым, прыгожага — не-
прыгожым, дужага — нямоглым. Парфён таксама
не выключэнне, падумаў я.

А ён яшчэ сказаў:

— Пасылаюць мяне зноў у бальніцу. На праверку.
То забяры мяне неўзабаве адтуль. Ты ж на сваім ма-
тацыкле часта бываеш у раёне.

Вядома, я з ахвотай кінуў галавой, маўляў, не
турбуйся.

Але зрабіць гэта доўга не выпадала. Спярга сам
Парфён марудзіў з ад'ездам на лячэнне, а там дак-
тары ў сваю чаргу, як бывае, за яго ўзяліся. Словам,
прамінула нямала часу, пакуль яго адпусцілі ад-
туль.

Дзіўна, але бальніца яго не палохала, наадварот,
чалавек нават пажвавеў, стаў нібыта ранейшы, і ўсё
пытаўся па дарозе дамоў, як ён цяпер выглядае.

— Добра, — казаў я, і ён рабіўся яшчэ больш весе-
лейшы.

— Вось прыеду дамоў, — казаў Парфён, — і зраблю
адну добрую справу. І наогул, я цяпер паклаў сабе за
мэту — штодня рабіць хоць па адной добрай справе.

— А то ты іх не рабіў дасюль?

— Не, тут іншае. Тут зусім іншае. — А што ін-
шае — не гаварыў, усё роўна як пакідаў на самы
паследак.

Дарога была пясчаная, пасля нядаўняга дажджу,
і матацыкл гурчаў натужна, заглушаючы часам нашу
размову, якая ўсчыналася на кароткі час, затым аці-
хала. Але і гэты раз Парфён здзівіў мяне. І, мусіць,
найбольш за ўсе разы. Мы тады выехалі з лесу, напе-
радзе вырасла вёска, здаецца, Папаратня.

— Во тут во, дзе мы едзем зараз, — паказаў ён,
перасільваючы голасам і вецер, і незмаўкальны за-

лівісты матор,— апынуўся я некалі сведкам, як расстрэльвалі ў вайну чалавека.— І далей ні слова, быццам зацяўся.

А я тым часам падумаў — адкуль у яго гэтаякая забыўчынасць, нават — дзіўнае ўсёдараванне, якога не павінна быць у адносінах да таго нашага мінулага. Але чамусьці таксама не сказаў. Адклаў на другі раз. Толькі другога разу ўжо не было...

У тое ж лета Парфён памёр. Калі вясковыя кабеты абмывалі нежывое, халоднае цела, то вельмі бедавалі, шкадуючы чалавека: колькі на ім адкрылася ран і як ён дасюль увогуле жыву з імі... І яшчэ адна акалічнасць выклікала здзіўленне ў вяскоўцаў, што сышліся на пахаванне: каля Парфёнавай труны ўсе ўбачылі нарэшце шматлікія яго ўзнагароды, сярод іх — дзве салдацкія Славы. Відаць, трэцяя недзе згубілася, не знайшла Парфёна.

1984

КОНИ

Некалі мяне ўгаворвалі напісаць пра конюха нарыс. Але я не напісаў. І кніга тая ў Магілёве выйшла без майго нарыса. У мяне ў бібліятэцы яна ёсць. Часам, калі яна трапляецца на вочы, я бяру яе ў рукі, гартаю старонкі і кожны раз бачу недзе на сярэдзіне нарыс пра таго конюха, але напісаны другім аўтарам, і мне становіцца ад гэтага нібыта ніякавата. Ніякавата не таму, што не здолеў тады напісаць, ніякаватасць ад іншага — ад таго, што не зусім тое пра яго напісана. Хоць, вядома, гэта таксама адноснае — тое, не тое, проста я напісаў бы іначай пра таго чалавека.

А так — я ездзіў тады на конезавод. Было гэта зімой, у самыя сумёты, калі нічога цікавага, здавалася б, не магла даць паездка. Уласна кажучы, яна і не дала. Мы пахадзілі з конюхам па стайні, падзівіліся на коні; я запісаў іхнія клічкі, радаслоўную, узятыя ад бацькоў і набытыя якасці; сёе-тое занатаваў на паперы пра самога конюха — дзе нарадзіўся, дзе працаваў дагэтуль, чаму пераехаў з добрага калгаса сюды, на конезавод...

— Так выйшла, — сказаў ён.

Яго звалі Антонам, а тады пачаў тлумачыць: сапраўды, ён атрымаў Героя яшчэ ў калгасе, але пасля шмат што памянялася ў жыцці, галоўнае ж — звяліся паступова ў гаспадарцы коні; вось ён і працуе ўжо колькі гадоў тут, на конезаводзе.

Матэрыялу, які сабраў я ў часе камандзіроўкі, хапала для нарыса, нават дадумаць мала што спатрэбілася б, але я адразу ўжо ведаў, што пісаць не стану. І не таму, што штосьці мне не спадабалася ў самім чалавеку ці ў ягонай справе. Не. Антонавы коні былі гладкія і прыгожыя, з доўгімі, усё роўна як знарок вырашчанымі грывамі, і сам Антон прыгодны быў у героі; праўда, можа, залішне гаваркім здаўся, але гэтая акалічнасць не выклікала ў мяне адмоўнага пачуцця, не кажучы ўжо аб непрыязнасці. І тым не менш, паўтараю, пісаць нарыс я не стаў. Цяпер хочацца тлумачыць гэта рознымі прычынамі, першая сярод якіх з'яўляецца і самай простаай, бо сапраўды лепей было б прыехаць на конезавод улетку, як кажуць, пабачыць усё на прыродзе, з табуном і начлежным вогнішчам... Між тым была яшчэ адна прычына, гэта я магу сказаць сёння дакладна, можа, нават і самая важная, якая канчаткова паўплывала на маё рашэнне; яна дзейнічала хутчэй за ўсё несвядома, але дзеянне яе было падобна на пах, што адбівае ў чалавека смак ад нечага надоўга, а то і назаўсёды. Зра-

зумеў я гэта потым, бадай, ужо гадоў праз колькі, як з'ездзіў на той конезавод другі раз.

Але растлумачыць апошнюю прычыну якраз цяжэй. Нават не ўпэўнены, ці зразумелае будзе тлумачэнне. А справа ўся ў конскіх клічках, у тых імёнах, якія насілі гэтыя жывыя, не дужа вольныя істоты; так, у імёнах, але таксама і ў словах адной частушкі, што прыйшла тады на памяць у канюшні. Праўда, ведаў я з яе ўсяго адзін радок — аб тым, што «конная Будзённага» некалі «пайшла на каўбасу». І ўзнік ён у памяці па асацыяцыі, калі Антон назваў Рулетам самага грывастага жарабка пегай масці. Так яно і склалася адно ў адно, як наўмысна — спярша Антонова апраўданне, што, маўляў, коні ў калгаснай гаспадарцы звяліся, таму давлялося пераязджаць сюды, затым гэтая конская клічка — Рулет, пасля даўняга частушка, якая засталася ў памяці маёй, няйначай, ад вайны, з часу нямецкай акупацыі. І ўсё гэта, кажу, сышлося разам, стаўшы своеасаблівай псіхалагічнай перашкодай. Да таго ж я помніў яшчэ, як пасля вайны ўжо сапраўды забіралі з калгасаў коні не куды-небудзь, а на «загатжывёлу».

Другі раз паехаў я на конезавод сапраўды ўлетку. Але хутчэй за ўсё не таму, што нарэшце рашыўся напісаць пра Антона. Няйначай, што абяцаў у першы прыезд наведацца на конезавод і другой парой, балазе, што моцна запрашаў тады дырэктар, маўляў, улетку ў пойме Віхры куды прыгажэй, чым зімой, і зноў жа — як гэта чалавеку, які змалку прывык ганяць коні на начлег, не хочацца пасядзець сярод ночы ля вогнішча... Так што спакуса для другой паездкі была і без таго.

Пойма Віхры, яе выгляд у чэрвені месяцы сапраўды пацвердзілі ўсё, чаго можна было наперад чакаць: злева скрозь распасціраліся заліўныя лугі, шчыльна

парослыя пярэстым каляровым разнатраўем, якое здалёку чамусьці здавалася ажно сінім, нават фіялетавым, нібыта іх, тамашнія лугі, займала ад краю да краю адна аўсяніца; справа, па другі бок ракі, высіўся стромы бераг з белымі вымоінамі пяску на адхонах, што нагадвалі паўночныя дзюны; а па-над тым берагам, як акінуць вокам у два канцы, нібыта вытыркаліся аднекуль з глыбіні зямлі няроўныя камяніцы старажытнага горада, можа, самага ранняга ў нас.

У другую паездку ў мяне часу было больш, чым тады, калі наведваўся на конезавод у лютым месяцы. І яго траціў як хацеў, балазе цяпер не быў абмежаваны ніякімі акалічнасцямі, якія б звязвалі рукі, — як кажуць, свая воля і свая няволя, а тут ахвота. Знаходзячы кожны раз хоць якую прычыну, проста для сябе, удзень я смурыжыў паміж лозамі густую, акурат авечая скура, траву; часам, усё роўна як зачараваны, падоўгу ўзіраўся цераз раку ў сцішаны горад, думаючы чамусьці — і зусім не з-за ўвагі да гісторыі — больш пра тыя далёкія часы, калі татара-мангольская конніца, дакаціўшыся сюды ад самай Волгі, не раз і не два таптала гэтыя лугі і заўсёды заканчвала тут, на Віхры, няўдачай свой чарговы набег; а ўначы мы з Антонам сапраўды палілі вогнішча, кожны раз выбіраючы не так для сябе, як для табуна, новае месца, хоць у выбары і існавала заканамернасць, нават не заканамернасць, называць наш выбар такім чынам было б занадта, — проста кіламетры за тры ад Віхры выбівалася аднекуль з сярэдзіны «святая» крыніца, і мы ўзялі сабе за звычай браць з яе ваду на гарбату. Чаму гарбату? Гэтае слова першы сказаў Антон, а я пасля не стаў гаварыць звыклае «чай», так і павялося паміж нас — гарбата ды гарбата. Ну а чаму крыніца святая? Таксама тлумачэнне знайшлося.

— Ат, — махнуў рукой Антон, калі я пацікавіўся гэтым, — папы недзе агледзелі яшчэ ў старыя часы, пасля зруб узвялі. Раней нават імшу правілі каля гэтай крыніцы. Цяпер гэта звычайны калодзеж. Ну а вада ў ёй сапраўды смачная. У кожным разе незвычайная. Нешта ў ёй ёсць такое, што адрознівае яе ад іншых. Ці мала за жыццё давялося піць з якіх крыніц, а гэта...

Вада і праўда была цудоўная, калі можна ўвогуле так гаварыць пра ваду. Пахучая, акурат разварыстая, з яе атрымлівалася чай-гарбата. Але ў тым, што гарбата выходзіла такая, вінаваты быў, канечне, Антон. Ён умеў варыць яе, іначай не скажаш, бо чалавек варыў гарбату, а не заварваў: клаў у вядро цэлы ахапак, загорнуты ў марлю, розных траў, які, можа, аднаму яму і вядомы, доўга трымаў на ціхім агні, пасля адцэдзваў і ўжо затым разліваў па кубках. Пілі мы ягонае пітво няспешна і моўчкі, акурат на-сцярожвалі спалохаць штосьці, да таго ж заўсёды без цукру, як юшку. І калі я не вытрымліваў, пачынаў хваліць гарбату, Антон адно ўсміхаўся ды чамусьці з палёгкай уздыхаў, прамаўляючы сваё звыклае «ат», у якім кожны раз чулася то своеасаблівае адмаўленне чагосьці, то, наадварот, амаль поўная згода, і мне, прызнацца, спярша не адразу ўдалося адчуваць гэтую розніцу. Акрамя ўсяго іншага, Антон цяпер зусім непадобны быў на сябе, на ранейшага. І не падобны перш за ўсё сваёй неразгаворлівасцю. Калі зімой ён быў залішне гаваркі, ажно мітуслівы, нібыта хацеў знарок спадабацца, дык гэты раз яго акурат падмянілі, можа, ён нават і ў галаве ўжо не меў, што я прыязджаў некалі пісаць пра яго. Словам, чалавек раптам зрабіўся, няіначай, самім сабой. Падрыхтаваўшы гарбату, Антон звычайна садзіўся на грудку, крокаў за колькі ад вогнішча, але не на такой адлегласці, каб схавацца ў змроку. Я заўсёды бачыў яго

ссутуленую постаць і гарбаносы профіль, даволі было дзеля гэтага адно кінуць у той бок позірк; дзіўна, але і ўначы я часта адчуваў ягоную жывую прысутнасць, дастаткова было, напрыклад, прачнуцца, як ён тут жа не спаў, маючы клопат пасвіць коні і мяне губляць з поля зроку. З гэтага поваду ён неяк сказаў:

— Вы не зважайце, што я часта прачынаюся. Я наогул вельмі чуйна сплю. Конюх іначай не можа. Яму нельга. Ну а яшчэ... Такім вось чынам я даўжэйшым раблю сваё жыццё. І ноч амаль не спіш, і дзень працуеш. Таму і здаецца, што доўга і даўно ўжо жывеш на свеце. А той чалавек, які ночы прасыпае, адным днём жыве, яму і жыццё падаецца кароткім. Я гэта зразумеў зусім нечакана, на поўдні, калі ездзіў туды па пуцёўцы. Ляжаш, бывала, звечара, а прачнешся толькі ўранні. Ні клопату табе ўначы, ні трывогі. Ну і спіш таму моцна. У выніку ноч — адно імгненне несвядомае, на жыццё застаецца толькі дзень. А ў мяне тут — і ноч, лічы, свядомае жыццё, і дзень.

Я, канечне, пасмяяўся з гэткага спосабу падоўжваць жыццё. Ён таксама пасмяяўся разам са мной, усё роўна як за кампанію, але нічога не збіраўся мяняць у сваім распарадку. Дакладней, у сваім ладзе жыцця: заставаўся такім жа чуйным па начах і рупліва-гаспадарлівым удзень, калі амаль не выходзіў са стайні. Я ўжо казаў, што цяпер, улетку, ён быў нешматслоўны, гэта так, аднак разам з тым гэта не азначала таксама, што мы не размаўлялі з ім увогуле. Наадварот, гаманілі шмат, праўда, найчасцей урыўкамі, як бы нечакана, і я нарэшце, здаецца, ужо ведаў пра яго ўсё ці амаль усё, што можна было ведаць пра прыстойнага чалавека. Ведаў нават больш таго. Асабліва часта ён успамінаў сваіх дачок. Іх у яго было дзве. Адна замужам жыла ў Клайпедзе, за мараком рыбалоўнага флоту, але няўдала, з мужам у яе завяліся nelaды, і бацька перажываў за сваю ма-

лодшую, казаў, што трэба з'ездзіць туды, быццам ад ягонай паездкі сапраўды залежала нешта. І ўсё-ткі не гэтыя размовы, не гэты клопат змусілі мяне і сёння ўспамянаць пра Антона, праз шмат гадоў.

Аднойчы пад ранне, калі чырвонай мярэжай запалаў на ўсходзе світанак, а над пясчанай выспай, на якой мы тады абначыліся, аціхнуў вецер, каб неўзабаве зноў пачацца на краі старой дзебры, конюх ускінуўся раптам, усклікнуў:

— Коні?

Дзіўна, але вочы яго былі цяпер быццам невідущыя, свяціліся аднымі бялкамі, як у старца. Між іншым, коні былі побач, адзін нават стаяў бадай каля самага вогнішча, пакрытага попелам.

— Вось яны, коні,— сказаў я ціха, каб не разбудзіць яго, бо падумаў, што чалавек ускочыў у сне.

Але Антон сам хутка ачомаўся, сказаў вінавата:

— Гэта я так. Прыснілася раптам. А ўжо здавалася ж, што пазбавіўся ад гэтага.

— Ад чаго пазбавіўся?

Ён памуляўся трохі, усё роўна як яму цяжка было на штосьці рашыцца, тады расказаў. Уласна кажучы, ягоны расказ і растлумачыў усё астатняе.

Здарылася гэта ў мінулую вайну. Антон партызаніў. Але ў партызаны прыйшоў з нямецкага палону, якраз супроць першай ваеннай зімы. Праўда, гэтая акалічнасць нічога не значыла ў ягоным расказе. Галоўнае, што Антон быў у партызаных і аднойчы апынуўся ў варожай блакадзе. Іх, партызанаў, тады было трох, на конях. І выбрацца з варожага кола можна было толькі праз раку, якая агінала ў тым месцы бярозавы гай. Але коні заміналі партызанам. З імі немцы ўбачылі б адразу партызан. І яны прывязалі свае коні да бяроз, а самі папаўзлі праз травяністы луг да ракі. Ім тады пашанцавала. З блакады яны выбраліся ўплаў, не

выклікаўшы ў немцаў нават падазронасці. Але назад, у той бярозавы гай, дзе былі пакінуты прывязаныя коні, ніхто з трох не трапіў. Па-першае, доўга трымалася варожая блакада, па-другое, немцы прымусілі партызанаў, у тым ліку і Антона, адступіць далёка ад таго месца, дзе стаялі коні. І калі нарэшце Антон вярнуўся ў бярозавы гай, коні былі нежывыя — выскублі не толькі ўсю траву пад нагамі, але і абгрызлі кару на дрэвах...

З тых дзён прамінула шмат часу, але Антон успамінаў пра мёртвых коней надзвычай цяжка.

Я доўга сядзеў трохі здалёк ад яго, маўчаў. Вочы яго зноў зрабіліся відушчымі, але цяпер ён часта часта пацэпваў плячамі, быццам моцна праябнуў без палаючага вогнішча. Дык хіба ж мог ён не стаць конюхам?

Вецер, што заціхнуў на нейкі час паміж Віхрой і выспай, дзе мы з Антонам выбралі гэты раз начлег сабе, зноў пачаў варушыць траву навокал; ад ракі тым часам пацягнула новай, ужо начной, нейкай колкай свежасцю...

Я цяпер, праз гады, адчуваю той вецер на сваім твары. Асабліва калі бачу коні.

З М Е С Т

Самы шчаслівы чалавек.....	5
У баку ад дарогі... ..	14
Бульба	29
Ішоў на вайну чалавек	38
Праз гады	46
Дзівак з Ганчарнай вуліцы	57
Апавяданне без канца	67
✓ За сто кіламетраў на абед.....	77
Жыве ў крайняй хаце ўдава... ..	90
✓ Маці.....	102
Плывун	113
На пыльнай дарозе	133
Выпадак у вёсцы Капранаўка	145
Шчаслівае месца.....	159
У горад	169
За трэцім разам.....	185
Коні	199

Чыгрынаў, І. Г.

Ч-98 Апавяданні: для ст. шк. узросту / Іван Чыгрынаў. — Мінск : Маст. літ., 2007. — 207 с. — (Бібліятэка школьніка).

ISBN 978-985-02-0902-3.

Кнігу народнага пісьменніка Беларусі Івана Чыгрынава склалі апавяданні, напісаныя ў розныя гады. У іх пісьменнік паўстае перад чытачом як пясняр роднай прыроды, як аўтар, якога хвалююць праблемы шчасця, сэнсу чалавечага жыцця.

Большасць апавяданняў прысвечана тэме Вялікай Айчыннай вайны.

УДК 821.161.3-93
ББК 84(4Бел)-44

Літаратурна-мастацкае выданне

БІБЛІЯТЭКА ШКОЛЬНІКА

ЧЫГРЫНАЎ Іван Гаўрылавіч
АПАВЯДАННІ

Рэдактар *Л. Т. Калюжная*
Мастацкі рэдактар *М. Я. Шкурніт*
Мастак *Л. А. Пастушэнка*
Тэхнічны рэдактар *Л. С. Зубец*
Стылістычныя рэдактары *М. А. Паддубская, Л. А. Дзядзюля*

Падпісана да друку 22.03.07. Фармат 84×108¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Школьная. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 10,92.
Улік.-выд. арк. 9,25. Тыраж 2500 экз. Заказ 951.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Мастацкая літаратура» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
ЛІ № 02330/0056778 ад 17.02.2004.
220600, Мінск, праспект Пераможцаў, 11.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Тыпографія «Победа»».
222310, Маладзечна, вул. Таўлая, 11.

Бібліотека
школяка

ISBN 978-985-02-0902-3

9 789850 209023

Бібліотека
школярів

ТВАНІ ЧЫГРОБНАЎ АПАВЗНАННІ